

Egyezzünk ki a múlttal!

EGYEZZÜNK KI A MÚLTAL!

Műhelybeszélgetések
történelmi mítoszainkról, tévhiteinkről

Szerkesztette: Lőrinc László

TÖRTÉNELEMTANÁROK EGYLETE

Budapest, 2010

A kötet összeállításában közreműködött: Aranyossyné Bondi Judit, Dupcsik Csaba, dr. Fazekas Csaba, Hosszú Gyula, Kopcsik István és Miklósi László

A program weboldala: <http://www.tte.hu/egyezzunkki/>

A kötet az Oktatási és Kulturális Minisztérium támogatásával jött létre.

© Lőrinc László, 2010

© Szerzők, 2010

A kiadvány részben vagy egészben történő publikálásához, adatbázisban való rögzítéséhez a Kiadó előzetes, írásbeli engedélye szükséges.

ISBN 978-963-06-9347-9

Kiadja a Történelemtanárok Egylete

Felelős kiadó: Miklósi László, a Történelemtanárok Egyletének elnöke

1088 Budapest, Múzeum u. 7.

info@tte.hu

<http://tte.hu>

Nyomdai kivitelezés: Robinco Kft.

Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

TARTALOM

Bevezető	7
Trianon előzményei és utóélete (2010. január 16.)	11
VITAINDÍTÓ ELŐADÁSOK	11
Salamon Konrád: Trianon és a történelemtanítás	11
Dupcsik Csaba – Repárszky Ildikó:	
Trianon egy középiskolai tankönyvben	17
Peragovics Ferenc: Trianon előzménye és utóélete	20
VITA	25
Képletek egy megoldhatatlan egyenlethez. <i>Interjú Zeidler Miklóssal</i>	34
Magyarország szerepe a második világháborúban (2010. február 13.)	52
VITAINDÍTÓ ELŐADÁSOK	52
Szakály Sándor: Magyarország a második világháborúban (<i>részletek</i>)	52
Pihurik Judit: Hozzászólás a nemzet, a nemzeti identitás	
témájához (<i>részletek</i>)	56
Szarvas Rita: Nem fogjon senki könnyelműen...	
Gondolatok Magyarország második világháborús	
történetének tanításáról (<i>részletek</i>)	59
Baracs Nóra: Meglátások Magyarország második világháborús	
részvételének középiskolai tanításához (<i>részletek</i>)	62
Bihari Péter: Néhány gondolat a holokauszt	
tankönyvi megjelenítéséről (<i>részletek</i>)	64
VITA	67
A kommunizmus évtizedei (2010. február 27.)	85
VITAINDÍTÓ ELŐADÁSOK (ELSŐ RÉSZ)	85
Rainer M. János: Demokrácia volt-e Magyarországon 1945 után?	
A „koalíciós időszak” és a Rákosi-korszak átmenetének kérdése	85
Schmidt Mária: „Most majd mindent úgy csinálnak,	
mint az oroszoknál.” A kommunizmus kiépülése Magyarországon	90
VITA (ELSŐ RÉSZ)	101
VITAINDÍTÓ ELŐADÁSOK (MÁSODIK RÉSZ)	107
Valuch Tibor: Közelítés a Kádár-kori mítoszainkhoz	107
Ujvári Pál: A kommunizmus évtizedei tankönyvekben	
és tanórákon (<i>összefoglaló</i>)	116
F. Tóth Zoltán: A Kádár-korszak „mítosza” a tanítási gyakorlatban,	
humorral, karikatúrával (<i>részletek</i>)	117
VITA (MÁSODIK RÉSZ)	118

Társadalom és műltszemlélet (2010. március 13.)	122
VITAINDÍTÓ ELŐADÁSOK	125
Örkény Antal: Nemzeti, történeti és modern európai identitás Magyarországon és a fiatalok <i>(részlet)</i>	125
Szabó Ildikó: A fiatalok történelemhez való viszonya <i>(részlet)</i>	127
Várszegi Asztrik: A 20. század magyar történelme Szent Márton hegyéről szemlélve <i>(impulzusok, provokációk történelemtanárook számára)</i>	133
Kovács Mónika: A német műltfeldolgozás és tanulságai	136
Trencsényi Balázs: A románok műltjai	142
VITA	151
Közkedvelt mítoszok	159
A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET	159
Klima László: Etruszk–magyar nyelvrokonság	159
Klima László: Parthus–magyar rokonság, Jézus magyar volt	161
Klima László: Sumer–magyar nyelvrokonság	163
Fodor István: A hun–magyar rokonság elmélete	165
Klima László: Finnugor nyelvrokonság	168
Fodor István: Idegen hatalmak kényszerítették-e ránk a „finnugor elméletet”?	169
Klima László: „A finnek már nem is tanítják”	171
Klima László: Finnugor őshaza – ami biztos, ami nem	173
Klima László: Magyar őshaza – ami biztos, ami nem	175
Fodor István: A turul	177
Fodor István: A rovásírás	179
TRIANON	181
dr. Fazekas Csaba: Trianon mítoszai <i>(részletek)</i>	181
Lőrinc László: Trianon és a zsidók	185
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ	190
Ungváry Krisztián: A második világháború mítoszai	190
Függelék	198
MÓDSZERTANI ÍRÁSOK	198
Mendly Lajos: Legendák, tévtanok a történelemórán	198
Bánki István: Trianon – történelemóra <i>(részlet)</i>	202
Gönczöl Enikő: Magyarország szerepe a második világháborúban <i>(részletek)</i>	208
Dupcsik Csaba – Repárszky Ildikó: „Munka, család, lakás” Mit kezdjünk egyes a Kádár-korszakhoz kapcsolódó „mítoszokkal”? Két tanítási óra <i>(részlet)</i>	211

BEVEZETŐ

A magyar történelmi közgondolkodás földcsuszamlásszerű átalakulásának küszöbén állunk. Legalábbis sok jel mutat erre.

A változás részben diákjaink, a tizenéves fiatalok körében zajlik; a szülők sokszor csak állnak, és nézik a Trianon-összeesküvéssel, sumér–magyar azonossággal, rovásírással előhozakodó fiaikat, lányaikat. Hasonló meglepetést az 1940-es évek végén azok a polgárok élhettek át, akiknek gyermekei a szépen berendezett szalonban eléjük álltak azzal, hogy tudomásuk szerint a történelem osztályharcok története. Az új történelemképet ugyanis a fiatalok gyakran nem otthonról hozzák. A kiindulópontot az írott és főleg az elektronikus sajtó, rockkoncertek, fesztiválok, reprintkiadványok, könyvek, illetve az ezeket jegyző értelmiségiek jelentik. Az itt megjelenő nézeteket az internet (a honlapok, videó- és zenemegosztók, blogok, levelezőlisták és kommentek révén) korábban elképzelhetetlen mértékben terjeszti. Ezekre építve, egy-két mondatos szövegekkel, néhány perces videókkal a tizenéves fiatalok egymást „tájékoztatják” és „művelik”.

Mindezzel szemben a tudós-, média- és tanártársadalom dermedten, szinte tétlenül áll. Sőt a Jézus magyarságáról, a pilisi világcsakra közelében állt Ósbudavárról és hasonlókról szóló bolondériák komoly honlapokon, médiumokban is meg-megjelennek, nem is beszélve a még népszerűbb mesékről elődeink egykori félelmetességéről és erejéről (hun-magyar azonosság), meghálatlan áldozatiságáról (török kor), ártatlanságukról a szomszédokkal szembeni konfliktusokban, a holokausztban („ha ugyan volt!”), a német kitelepítésben és a kommunizmusban. Ugyanennek az éremnek a másik oldala a nemzeti borúlátás, önbizalomhiány is, illetve az ehhez illeszkedő „flagelláns” legendák.

Mi szüksége lehet mindezekre egy nemzetnek, melynek történelme nyilvánvalóan semmivel sem szegényesebb, mint másoké? Miért e kishitűség és kényszer, hogy utópolitúrozzuk a múltat és olyasmikre legyünk büszkék, ami nem volt vagy éppen szégyellnivaló lenne, ha igaz lenne (pl. kegyetlen hun–magyar uralom Európában)? Mindezt úgy, hogy közben sokszor megfedelkezünk a Kárpát-medencében élő magyarok és a velük kölcsönhatásban élő nem magyarok valós kulturális teljesítményeiről. E jelenségegyüttes arra utal, hogy a magyar társadalom lelkiállapotában olyan bajok lehetnek, melyekre a múltból próbál megoldást találni; úgy „ábrándul bele” egy álomvilágba, mint a hantázó gyerek.

Nyilvánvaló, hogy e „beábrándulás” társadalmi hátterét: a múltban gyökerező társadalom-lélektani problémákat, melyekhez a jelenkor gazdasági válsága, értékbizonytalansága is hozzájárul, a történelemtanárok nem tudják megszüntetni. De valamit talán tehetnek. 2009 elején merült föl először,

hogy konferencián lenne érdemes megvitatni a teendőket. 2010 tavaszán, az Oktatási és Kulturális Minisztérium támogatásának köszönhetően valósulhatott meg az a négy alkalomból álló, meghívásos műhelybeszélgetés-sorozat, melynek eredménye ez a kötet.

A beszélgetéseken különböző szemléletű, világnézetű történészek, történelemtanárok, értelmiségiek (köztük újságíró, magyartanár, szerzetes, szociológus, szociálpszichológus stb.) tartottak vitaindítókat, illetve beszélgettek az egyes korszakokat körüllegő legendákról, a kijózanodás lehetséges útjairól. A program címében szereplő „kiegyezés” nem azt jelentette, hogy a múltról valamiféle középutas, mindenki számára elfogadható változatot kívánnánk kanonizálni. Ellenkezőleg, a sokféle értelmezés lehetőségét, a különféle világnézetek talaján sarjadó, de tudományosan alátámasztott álláspontok egyenértékűségét kívántuk hangsúlyozni és szorgalmazni a párbeszédet, a szemléleti toleranciát a tanórán és azon kívül. Kiegyezni nem a múltról, hanem a múlttal kívántunk, vagyis azt kerestük, hogyan lehet az 1945 előtti és utáni múlthoz ideológiai indíttatású önámítás és önostorozás nélkül, reálisan, érdeklődéssel közeledni.

A megbeszélések során jó néhány javaslat született. Ezek egy része a történelemórákra vonatkozott. Az elhangozott metodikai előadásokban sok alkalmazható ötlet, eljárás leírása olvasható, akárcsak a programhoz külön készült módszertani cikkekben is. Többen hangsúlyozták, hogy a tanárok órai feladata az iskolán kívülről érkező hatások feldolgozása, valamint megtanítani a diákokat a net használatára, az ott látottak-olvasottak szelektálására.

Az órai érvelés megkönnyítésére a leggyakoribb legendákat, fél igazságokat értékelésükkel együtt, **Közkedvelt mítoszok** címen szedtük külön csokorba. Ez nem volt könnyű feladat, mert a legtöbb önámítás valós történelmi tényekre épül, ahogy minden hazugságban is szokott lenni némi igazság is. A kettő elemző elválasztását tartottuk fontosnak.

A javaslatok egy másik része a történelemtanár órán kívüli munkájára vonatkozott, a beszélgetésekre, a többi tanárral való együttműködésre, a diákközösségi élet szervezésére. Felmerült az is, hogy ma már a tanárnak is hasznos részt vennie a diákok netes közösségi életében (közvetlenül vagy diákjain keresztül) és ezen a csatornán is hatni. Sokan hangsúlyozták, mennyire fontos a helytörténet- és családtörténet-írás és általában az idők meséltetése. Ha ugyanis az életszerű, megélt történelemmel találkoznak a diákok, és egymás történeteit ütköztetik is, akkor az egysíkú, ideologizált sémák helyett a plasztikus, bonyolultabb és valósabb történelemhez kerülnek közelebb. Az idők beszélgetését, a diákinterjúkat az utóbbi időkben hatékonyan támogatták különféle intézmények, ennek folytatása nagyon fontos.

Ezzel áttértünk a javaslatok azon – harmadik – részére, melyeket nem a történelemtanároknak címeztünk. Kezdeményeztük, hogy pályázatok kiírói és

bárki, aki erre pénzt szán (civil szervezetek, kulturális intézmények, magánosok, állam), illetve ahol lehet, lelkes önkéntesek kezdeményezzék, támogatassák, hogy szülessenek olyan rövid, szellemes és elgondolkodtató videoanyagok, szövegek internetes felhasználásra, melyek a magyar múlt valós történéseit és értékeit villantják fel, vagyis a neten veszik fel a harcot a terjedő extrém ötletekkel. Ezeket persze az órákon is fel lehetne használni. (Elsősorban nem olyan sok szöveges, teljességre törekvő, nagyléptékű digitális tananyagcsomagokra gondoltunk, melyekből eddig is sok született.) Keletkezzenek továbbá filmek, tévéműsorok, digitális taneszközök, cikksorozatok, amelyek a lehető mértékben reális megvilágításba helyezik a magyar múltnak azokat a mozzanatait, melyeket megtámadott a történelemszemléleti kergekór. Ösztönözni kívántuk továbbá azt, hogy a tanárképzés tegye fogékonnyá a hallgatókat a múlt reális megközelítésére (köztük sem kevesen vannak, akik „beábrándultak”), illetve készítse fel őket a még fiatalabb netgenerációk nevelésére, tanítására.

A megbeszélések során elhangzott előadások, segédanyagok egy része – terjedelmi okokból – a program folyamatosan bővülő honlapján olvasható: <http://www.tte.hu/egyezzunkki/>

Felmerül persze a kérdés, hogy miért van szükség minderre. Ha valakinek jó érzést okoz az a tudat, hogy egyszerre származik az etruszkoktól, a suméroktól, a majáktól, a japánoktól és a világ legrégebbi nyelvét beszéli, vajon meg kell-e fosztani őt ettől? Valóban, a bolondériák jelentős része önmagában ártalmatlan. De egyrészt tanári hivatásunknak tartjuk, hogy a legjobb tudásunk szerinti igazat közvetítsük akkor is, ha az nem andalító. Másfelől pedig a burjánzó téveszmék többsége és egész, összefüggő hálózata elválaszthatatlanul kapcsolódik ahhoz a feltevéshez, hogy olyan, eddig titkolt tanításokról van szó, melyeket gonosz emberek, hatalmak eltagadtak előlünk pusztán azért, hogy uralmuk alá hajtsanak minket. A paranoid felelősségelhárítást, a mártírkodásba menekülést kimondottan veszélyesnek tartjuk, mert hátat fordít a valódi problémáknak, és – pedagógusoknak ez sem közömbös – károsítja az egyes ember személyiségét. Aki minden problémája okát önmagán kívül, az ellene összeesküvő többi emberben keresi, épp annyira nem nevezhető a szó jó értelmében felelős felnőttnek, mint amennyire az a társadalom sem, amelyben ez a szemlélet meghatározóvá válhat.

A történelem reális megközelítése – akár a megrögzött illúziókkal való leszámolás árán is – régi törekvés, most éppen csak aktuálisabb, mint bármikor. Ennek érdekében lépett fel a 20. század első felében Szekfű Gyula, a közepén Bibó István vagy a második felében Szűcs Jenő. Ő írta az 1970-ben megjelent, *A nemzet historikuma, avagy a történelem nemzeti látószöge* című könyvében: „A szellemi nyárspolgár ma azon kesereg, hogy elveszik a történelmét, holott csak a mítoszokat próbálják elvenni tőle, »nemzeti önérzetének« azokat az

elemeit, melyek emberi önérzetének százados megcsonkítása idején pótszerként mindig rendelkezésre álltak. (...) Kritikai szemlélet és »denacionalizálás« (...) két egészen különböző dolog. (...) Nem árt ugyanis emlékezetbe vésni, hogy nemzeti jellemünk legnagyobb kritikusai ezek voltak: Janus Pannonius, Zrínyi, Rákóczi, Kölcsey, Széchenyi, Kemény, Ady.” Aki reális műltszemléletre törekszik, teszi hozzá, az nem a nemzettudat felszámolásához jut el, hanem „egy kritikusabb nemzeti öntudathoz és önismerethez, a nemzet és történelemszemlélet egészségesebb viszonyához. (...) elemezni próbál, s közben persze nemigen sajnálja sem az illúziókat, sem a hőroszokat. Vagy sajnálni kell azokat? Vannak például hasznos illúziók a történelemben?”

Lőrinc László

TRIANON ELŐZMÉNYEI ÉS UTÓÉLETE

(2010. január 16.)

A megbeszélés elsősorban a Trianon-hárítással foglalkozott: azzal az elképzeléssel, hogy a magyarok ártatlan áldozatai Trianonnak, legfeljebb a nemzetiségekkel szembeni túlzott türelmükkel járultak hozzá a történetekhez, miközben e nézet szerint Trianon felelőse a nemzetiségek mohósága és összeférhetetlensége, a gonosz antant, az 1918-as forradalmat kirobbantó nemzetietlen, önző és tehetségtelen garnitúra, illetve az 1919-ben hatalomra kerülő kommunisták.

A beszélgetés moderátora dr. Fazekas Csaba volt, ő készítette az alábbi vita-összefoglalót is. Zeidler Miklós előadását egy részletesebb interjúval helyettesítettük.

VITAINDÍTÓ ELŐADÁSOK

Salamon Konrád: Trianon és a történelemtanítás

Engedjék meg, hogy mottóként Giscard d'Estaing: *A franciák* című könyvének néhány gondolatát idézzem. A volt köztársasági elnök többek közt arra kereste a választ, hogy a francia bal- és jobboldalt miért választja el egymástól mély, történelmi árok. Az okot abban találta meg, hogy Franciaországot a 19. század folyamán túl sok politikai megrázkódtatás érte, két császárság, két monarchia és két köztársaság, s e megrázkódtatások a 20. században is folytatódtak, amelyek során mindig két tábor – vagy kétféle érzékenység – kereste egymással a harcot.

Ha Magyarország 20. századi történelmére pillantunk, hasonló helyzetet találunk. Gondoljuk csak végig: királyságból köztársaság, majd tanácsköztársaság vörösterrorral, ellenforradalom fehérterrorral. Az ezt követő rövid ellenforradalmi korszak végén zsidótörvények, második világháború, német megszállás, nyilasuralom. Ezután jött a szovjet megszállás hasonlóan kegyetlen időszaka, majd következett a rövid időre megengedett magyar demokratikus kísérlet durva felszámolása és az 1948-tól ismét bevezetett kommunista diktatúra. Ezt ugyan elsöpörte az 1956-os forradalom, de a válasz annak kegyetlen leverése és megtorlása volt. E kevesebb, mint fél évszázad alatt lejátszódó hatalomváltások több százezer magyar áldozatot követeltek, s e történelmi adokkapok során a szemben álló felek általában bal-, illetve jobboldaliak voltak.

Az említett folyamat kezdete a napjainkig tartó nemzeti megosztottság kezdete is, mert 1919-től vált kibékíthetatlenné a jobb- és baloldal közti ellentét. Ideje lenne tehát a történetek kölcsönösen elfogadható megítélésének. Ennek első lépéseként túl kellene lépni azon a leegyszerűsítő állásponton, miszerint mind a bal-, mind a jobboldal összemosza a köztársaságot a tanácsköztársasággal. A különbség annyi, hogy a baloldal mindkettőt felmagasztalja, a jobboldal pedig mindkettőt elveti. Ezzel szemben látni kellene, hogy az őszirózsás forradalom célja a többpárti parlamentáris demokrácia megteremtése volt, a kommunista uralom viszont felszámolta a köztársaságot, a demokráciát, és totális diktatúrát vezetett be. A köztársaságnak – minden politikai ügyetlenkedése ellenére – legalább a céljai vállalhatók, a tanácsköztársaságból viszont semmi.

Trianon kérdésére térve a történelemtanításnak arra is válaszolnia kell, hogy Magyarország miért kapott az elkerülhetetlennél is súlyosabb békefeltételeket. Az 1918/19-es események újragondolása tehát e szempontból is elkerülhetetlen.

A Károlyi-kormány szerencsétlenül kezdett katonapolitikáját 1918. november 9-től igyekezett kijavítani. Ebben támaszkodhatott a november 7-ei belgrádi tárgyalás eredményeként aláírt megállapodásra, ami engedélyezte Magyarország számára nyolc hadosztály fegyverben tartását. Ez a mintegy 200 ezer katona elég lett volna arra, hogy a szomszédaink által elkövetett törvénytelen akciókra (újabb területfoglalás, a demarkációs vonaltól délre eső területeken a magyar közigazgatás szerződésszegő felszámolása) a kormány valamiféle választ adjon.

Az új hadügyminiszter, Bartha Albert hozzálátott a hadsereg újjászervezéséhez, és két hét alatt sikerült is a Felvidékre betört cseheket kiszorítania az országból. Katona lett volna, mindenekelőtt a tisztekből és továbbszolgáló altisztekből, akik azért alakították meg a Magyar Országos Véderő Egyletet (MOVE), hogy a kormány segítségére legyenek. Ezenkívül el lehetett volna fogadni Jászi Oszkár javaslatát, miszerint aki két évre önként bevonul a hadseregbe, az kap a kormánytól 10 hold földet. E javaslatot azonban a szociáldemokraták visszautasították, mert ellenezték a földosztást, a parasztkatonákat pedig megbízhatatlannak tartották.

A kormány hadseregszervező tevékenységét azonban egyre lehetetlenebbé tették a kommunista és más szélsőbaloldali csoportok, akik az irányításuk alatt álló Katonatanácscsal mind hatékonyabban akadályozták annak munkáját, majd az általa szervezett 1918. december 12-ei fegyveres katonatüntetéssel kikényszerítették Bartha leváltását. Ezt követően a kormány képtelenné vált arra, hogy szomszédaink törvénytelen területfoglaló akcióit akadályozza vagy akár csak mérsékelje.

Jellemző és tanulságos történet, hogy a katonatüntetés idején a Hadügyminisztériumban szolgáló Gömbös Gyula százados kilépett szobája erkélyére,

és szólni akart a katonákhoz, de ők lehurrogták. Az esetre Gömbös nem sokkal később így emlékezett vissza: *„Ettől a pillanattól kezdve ellenforradalmár lettem”*. Tehát azok a nemzeti érzésű tisztek, akik tudomásul vették a politikai változásokat, de elvárták a kormánytól, hogy az ország megmentése érdekében tegyen valamit, és ebben hajlandók voltak támogatni, annak tehetetlen szélső-balra sodródása miatt egyre inkább szembe fordultak vele, s Gömbös volt az, aki ezt követően a MOVE-t ellenforradalmi szervezetté alakította.

A kül- és belpolitikai válság az 1919. március 21-ei kommunista államcsínyhez vezetett. A párizsi békekonferencia azonban a Tanácsköztársaságot nem tekintette tárgyalófélnek, s ezért 1919 májusában – ellentétben Németországgal és Ausztriával – Magyarországot nem hívta meg arra a meghallgatásra, ahol a vesztesek elmondhatták a békeszerződés elkészült tervezetével kapcsolatos, utólagos észrevételüket. Ez azért vált tragikussá, mert mind Németország, mind Ausztria ért el némi könnyítést. Ausztria például épp a Magyarországról fenyegető bolsevista veszélyre is hivatkozva kapta meg a nyugat-magyarországi területeket.

Valószínű, hogy a magyar köztársaság képviselőinek tényekre alapozott érvei sem lettek volna hatástalanok, amit jól mutat, hogy az Apponyi vezette küldöttség által előterjesztett tények – köztük a Teleki-féle vörös térkép bemutatása – 1920 januárjában milyen meghökkenést keltettek. (Teleki a Károlyi által kinevezendő békeküldöttségnek is tagja lett volna.) Ezért a brit és az olasz kormányfők azt javasolták, hogy a magyar békeszerződés egyes kérdéseit tárgyalják újra. Lloyd George szerint a békeszerződés a *„teljes magyar népesség egyharmadát”* tervezi idegen uralom alá helyezni, és ezt *„nem lesz könnyű megvédeni”*. Nem lesz béke Közép-Európában, ha *„egész magyar közösségeket úgy adnak át Csehszlovákiának és Erdélynek (sic!), mint egy-egy marhacsordát”*. Az ezzel egyetértő Francesco Nitti pedig hozzátette: *„Jelenleg a magyarok hatalmas tömegei élnek saját hazájukon kívül, és... még a legyőzött nemzeteknek is joguk van az igazságos bánásmódhoz.”* (Az Egyesült Államok küldöttsége, amely a legmegértőbb volt a magyar ügy iránt, már nem tartózkodott Párizsban.)

A kérdés kapcsán nemcsak a francia, hanem a brit szakértők is az újratárgyalás ellen foglaltak állást. Egyikük 1920-ban így gondolt vissza a történetekre: *„Magyarországot illetően érzelmeim kevésbé voltak megosztottak. Megvallom, hogy erre a turáni törzsre heves utálattal tekintettem és még tekintek ma is. Unokatestvéreikhez, a törökökhöz hasonlóan sokat romboltak, viszont semmit sem teremtettek. (...) A magyarok századokon át elnyomták nemzetiségi alattvalóikat. A felszabadulás és a büntetés órája elérkezett.”* Az idézetek arra is rámutatnak: nem volt mindegy, hogy a baloldali ellenzék miket terjeszt a saját hazájáról.

Ezek után az újratárgyalás gondolatát elvetették, mindenekelőtt arra hivatkozva, hogy a vesztesek 1919 nyarán történt meghallgatását követően az előzetes terveket az érdekelteknek kihirdették, így azok megváltoztatása a térségben nagy politikai nyugtalansággal járna. Az üggyel kapcsolatban az Egyesült Államok párizsi nagykövete a következő – nem nyilvános – észrevételt tette: *„Az amerikai kormány szíve ellenére fogadja el azt a döntést, hogy nem írnak ki népszavazást a magyar határok végleges vonalának meghatározására. Úgy véli, hogy a határok számos vonatkozásban nem felelnek meg az etnikai követelményeknek, sem a gazdasági szükségszerűségeknek, és hogy jelentős módosításokat kellene rajtuk végrehajtani...”*

Mindebből logikusan következik, hogy nagyon fontos lett volna Magyarország számára, ha 1919 május–júniusában megteheti a béketervekkel kapcsolatos észrevételeit. A magyarországi bolsevizmus tehát nemcsak felesleges áldozatokkal járó belpolitikai tragédia volt (megdöntötte a köztársaságot, felszámolta a demokráciát, s az okatlan vörösteror bevezetésével kiprovokálta a fehérterroret), hanem jelentősen hozzájárult ahhoz is, hogy az elkerülhetetlennél súlyosabb békediktátummal sújtották hazánkat.

Azzal a baloldalon gyakran elhangzó vélekedéssel kapcsolatban, hogy ideje lenne Trianont immár történelemnek tekinteni, csak annyit mondhatunk, hogy a szomszéd országokban élő magyarság 1918 óta tartó és szűnni nem akaró megpróbáltatásai miatt ez lehetetlen, s amíg a nemzetiségi elnyomás nem szűnik meg, addig Trianon élő politikai kérdés marad. Ennek kapcsán tehát az oktatásnak is az a feladata, hogy a fiatal nemzedékeket a valósággal megismertesse. Annak pedig, hogy sok fiatal a szélsőséges irányzatoknál keres választ a kérdéseire, épp az az oka, hogy ezt a történelemtanítás során nem kapta meg.

A tények, amelyekkel szembe kell néznünk, a következők. Az immár több mint 90 éve a szomszéd országokban élő magyar kisebbségek sorsát jól jellemzi az ottani magyarság számának vesztes fogyása. Ugyanakkor a magyar nemzetiségek helyzetét az ottani többségi társadalmak jónak ítélik. Elvakultságuk oka, hogy a 20. század története az ő győzelmeik története. S mivel mindkét világháború megpróbáltatásaiból győztesen kerültek ki, rögeszméjükké vált nemzeti igazságuk tudata. A győztesek ugyanis saját győzelmüket mindig az igazság győzelmének tekintik az aljasság és az embertelenség felett, mely utóbbi tulajdonságokat kizárólag a legyőzöttek jellemzőinek tartják. Ebben a szellemben írják történelemkönyveiket, ebben a szellemben tanítják a felnövekvő új nemzedékeket, szemben a magyarországi gyakorlattal, ahol már több mint évszázados múltra tekint vissza a Duna menti népek sorsközösségének, szótértésének és megbékélésének gondolata, s a második világháború óta ezt sugallják a magyar tankönyvek is. Ezzel szemben a nemzedékeken át magyargyűlöletre

nevelt szomszédaink már azért is nagylelkűeknek gondolják magukat, hogy az országaikban élő magyarság számára némi jogot egyáltalán biztosítanak. Saját hibáikról, kegyetlenkedéseikről nincs tudomásuk, s ezzel képtelenek is számot vetni. Jellemző példa, hogy még a művelt cseh társadalom sem képes szembenézni a második világháború után az ország német lakosságával szemben elkövetett kegyetlenkedéseivel, nem is szólva a szlovák, a román és a délszláv népekről.

Szükséges tehát, hogy az együtt és egymás mellett élő nemzetek felmutassák a saját igazukat, így a magyarság is a magáét. Ezt szolgálnák a kölcsönösen elfogadható történelemkönyvek, de a róluk folytatott tárgyalásokon alig van némi haladás. Az egyes előítéletek ugyanis, mivel eddig magyar részről érdemi ellenvetésekkel nem találkoztak, axiómákká rögzültek. Ennek ellenére, mivel ezt más nem teszi meg, nekünk kell felhívunk a figyelmet (a kisebbségben élő magyarsággal közösen) a szomszéd országok kisebbségi politikájának számunkra sérelmes mozzanataira.

Szomszédaink első visszhangja – mint eddig – nyilvánvalóan az elutasítás lesz. Épp ezért újra és újra párbeszédet, vitákat kell kezdeményezni, hogy ki-ki rádöbbenjen saját szűk látókörű elfogultságára. Hányszor lehetett hallani a délszláv háború idején, hogy pl. minden szerbnek joga van egy országban élni, de hangoztatták ezt horvát és bosnyák részről is. S a kizárólagos nacionalizmus szellemében nevelt embereknek az iszonyatos öldöklés következtében kellett – vagy kellett volna – rádöbenniük, hogy követelésük képtelenség, mert akkor minden népnek, köztük az albánnak és magyarnak is joga lenne egy országban élni, ami a kevert népességű Közép- és Kelet-Európában csak kölcsönös népiirtások árán valósítható meg. Itt azt is hangsúlyozni kell, hogy az elmúlt több mint 90 évben a magyar kisebbségek mindig helyzetük tárgyalásos rendezését szorgalmazták, s a legnagyobb megaláztatások ellenére sem nyúltak erőszakos eszközökhöz.

A két világháborút a győztesek közt vagy közelében befejező, így a magyarlakta területeket megszerző és megtartó szomszédaink elfogultsága számunkra azért is különösen nagy gond, mert az nekik is óriási tehertétel. Évszázados félretájékozottságuk, félrenevelésük következtében csak kínos vívódás árán lesznek képesek szembenézni az igazsággal. Szinte reménytelenül nehéz lesz tudomásul venniük, hogy a nagymorváktól, dákoktól, rómaiaktól stb. eredtetett ősiségük csupán szép mese, így az általuk hangoztatott történelmi jog elvének, az irredentizmusnak még alapja sincs, de ha lenne, akkor is meghaladott elméletnek kellene tekinteni. A politikának ugyanis nem valamiféle régmúltban szerzett jogból kell kiindulnia, hanem abból, hogy az adott területen kik élnek, milyen nemzetiségűeknek vallják magukat és milyen nyelven akarnak beszélni, akiket tehát a létezésük okán eleve megilletnek nemcsak az

alapvető emberi és polgári, de nemzetiségi jogok is: nyelvhasználat, iskolázta-tás, önkormányzat.

A magyar szellemi életnek, így a történelemtanításnak is színvonalasan kell tudnia képviselni a magyar nemzeti érdekeket. A megegyezés szándékának kell mindent áthatnia, de ez nem jelentheti a korábbi, önfeladó politika folyta-tását. Fel kell hívni a nemzetközi közvélemény figyelmét mindazokra az igaz-ságtalanságokra, amelyeket a magyarok ellen elkövettek és elkövetnek. Rá kell mutatni arra a képtelenségre, hogy Szlovákia félmillió, Románia pedig másfél millió magyar kisebbségei ellenére nemzeti államnak nyilvánította magát. Ez alapvető jogsértés és az országaikban élő magyarság beolvasztására, megse-misítésére szőtt tervek nyílt meghirdetése.

Ez utóbb elmondottak szintén a történelemtanítás feladatának tekinthetők, hogy felkészítse a jövőendő magyar nemzedékeket a higgadt, tárgyyszerű pár-beszédre, valamint az egyenrangú nemzetek és nemzetiségek kölcsönös meg-békélésére. S ha ez bekövetkezik, akkor Trianon már nem napi politika lesz, hanem történelemmé válik

Irodalom

Bartha Albert: *Kétszer szemben a kommunizmussal*. (Kézirat, Hadtörténelmi Levéltár)

Breit József: A vörös háború. In: Gratz Gusztáv (szerk.): *A bolsevizmus Magyarországon*. Budapest, 1921

Giscard d'Estaing, Valéry: *A franciák*. Budapest, 2002

Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései...* Budapest, 1920

Hetés Tibor: *Stromfeld Aurél*. Budapest, 1978

Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás*. Budapest, 1989

Ormos Mária: *Padovától Trianonig*. Budapest, 1983

Raffay Ernő: *Trianon titkai*. Budapest, 1990

Raffay Ernő: *Magyar tragédia*. Budapest, 1995

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999

Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, 2001

Salamon Konrád: *Nemzeti önpusztítás 1918–1920*. Budapest, 2001

Dupcsik Csaba – Repárszky Ildikó: Trianon egy középiskolai tankönyvben

„A tanárnő azért van fekete ruhában, mert Trianonról beszélt?” – szerzőpárosunk egyik tagjától kérdezték ezt diákjai az erről szóló óra **után**. Más tanulók pedig (néhány évvel korábban) egy fényképpel kedveskedtek neki, amely a versailles-i parkban készült egy tábláról, amelyen a „Trianon” és a „toilettes” szavak a megfelelő nyilakkal együtt láthatók. Az ilyen kis epizódok is jól mutatják, mennyire erős a mítoszképzés bipoláris logikája: hiába próbálunk **árnyaltan vitatkozni** a mítosszal, mert a mítosz hívei vagy az árnyaltságot veszik észre, s akkor besorolnak bennünket „a mieink” közé, vagy a polemikus szándékot veszik észre, s akkor besorolnak minket „az ellentáborba”, tehát a (vélt vagy valós) ellenmítosz hívei közé.

Előadásunkban a továbbiakban arról lesz szó, hogyan foglalkoztunk tankönyvünkben Trianonnal a projekt egészének témája, tehát a „mítoszképezés” szemszögéből. Érdekes megjegyezni, hogy a szóban forgó könyvünk (*Történelem IV. Középiskolák számára*. Műszaki Kiadó, Budapest, első kiadás: 2003) írásakor **nem volt tudatos, általános „mítoszügyi stratégiánk”**. (Azóta mi is sokat változtunk, és valószínűleg az a helyzet is, amelyre egy tankönyvben reflektálni kell, illetve reflektálni érdemes). Ha megpróbálunk a kívülálló elemző szemével közelíteni a saját szövegünkhöz, akkor az így rekonstruált „stratégiánkat” három pontban tudjuk összefoglalni (annak megjegyzésével, hogy az egyes konkrét „mítoszok” esetében, ha egyáltalán érintettük őket, nem jelenik meg mindig ezen séma mindhárom eleme).

1. Az események leírásakor a **kontextusba helyezés** (a résztvevők eltérő motívumainak, szempontjainak, terveinek érzékeltetése).

2. Az értelmezések terén: **a felfogások alternativitásának megjelenítése**. (Ezt általában nem szokták „tankönyvszerűnek” tartani, s nagyon kis terjedelmet tudunk rászánni, tipikusan egy-két mondatot.) Ha egyáltalán megnevezünk „extrém történelmi nézeteket”, akkor leggyakrabban csak kifejezzük egyet nem értésünket, direkt ellenérvek nélkül (példának okáért, egy másik tankönyvben a sumér-magyar „elméletet” kezeltük így). A következő pontban azonban az olvasható, hogyan próbáltunk mégis magyarázattal szolgálni.

3. Az extrém történelmi nézetekkel, „mítoszokkal” való kifejezett vitára tehát általában nincs tér (így is megterheli a terjedelmet, hogy időnként kitérünk olyan vitákra, ahol mindkét oldalról komolyan vehető szakemberek vesznek részt). Ezért inkább **„oldalazó magyarázatra”** törekedünk. Arról van szó, hogy lehetőség szerint olyan mozzanatok magyarázatára helyezzük a hangsúlyt, amelyek elfogadása – **legalábbis elvileg – cáfolják** az „agyrém”-elméleteket, **ugyanakkor önmagukban, tehát a „mítoszszózatástól” függetlenül is fontosak**.

Ami szűkebben vett témánkat illeti: alapvető koncepciónk az volt, hogy a trianoni szerződés **többféle, összetett ok következménye** volt. „Mítoszként” kezeltünk mindenekelőtt olyan felfogásokat, amelyek szerint

- a) kizárólag „gonosz, külső erők okozták” Trianont, vagy amelyek szerint
- b) kizárólag „a magyarság belső ellenségei okozták” Trianont, vagy
- c) a két fenti felfogás valamilyen kombinációját; logikai ellenmondás már csak azért sem mutatkozik, mivel az ilyen mítoszok hívei általában a b) pontban említett „belső ellenséget” is szeretnék külsővé tenni.

Elvileg létezik (illetve történetileg létezett, különösen az 1950-es években) egy ellenmítosz is, amely szerint „a népek börtönét kizárólag saját ellentmondásai robbantották fel” – de véleményünk szerint ennek az ellenmítosznak manapság nincs komolyan vehető tábor.

Fenti sémánkból a „kontextusba helyezés” és az „oldalazó magyarázat” stratégiáját alkalmaztuk. A kontextusba helyezés a jelen esetben azt jelenti, hogy egyrészt Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia része, a Monarchia pedig Köztes-Európa része volt (utóbbin az egész, a Balti-tengertől az Égei-tengerig, illetve a német nyelvterülettől az orosz nyelvterületig terjedő térséget értettük). Jegyezzük meg: itt a kontextus fontos részének tekintjük az előzményeket is – ami azonban egy korábbi kötetben szerepel. (Amúgy is úgy látjuk, hogy ideje lenne a tankönyvek jelenleg is létező, a kerettanterv és az érettségi követelményeinek szemszögéből „elavult” időhatárait átstrukturálni, magyarárn: nem 1914-gyel kezdeni a tizenkettedikes anyagot. A tananyag terjedelmi hangsúlyain kívül itt egy újabb érv: az első világháború és a békerendszer az előző korszakkal együtt válik jól érthetővé.)

A tankönyv logikájából következően, sajnos, ezen kontextus elemei és a hozzá kapcsolódó ismeretek több helyen szétszórva találhatóak. Például: külön leckebe került az egész első világháborút lezáró békerendszer leírása, és külön leckebe a trianoni békeszerződés, valamint következményeinek leírása. Így Beneš beszéde, amelyben „alátámasztja” a cseh(szlovák) területi igényeket, a 26. oldalon olvasható, míg Apponyi nevezetes beszédéből a 95. oldalon idézünk. (A jelenleg készülő tankönyvsorozatban olyan megoldással próbálkozunk, amely sokak szerint ugyancsak „tankönyvtől idegen” megoldás, de szerintünk az ehhez hasonló esetek is bizonyítják: segítheti a megértést. Arról van szó, hogy a forrást követő feladatokban **utalunk** a másik, ezzel kapcsolatban álló, de a tankönyvben távolabb található forrásra.)

Nincs terünk minden, a kontextualitás szempontjából érdekes elem ismertetésére (de ebben a közegben nem is kell), csak a példa kedvéért említjük a térképek sorozatát. Összesen 13 térkép foglalkozik a tankönyv különböző pontjain a háború alatt megszállt területek kiterjedtségével, az előzetes területi igényekkel, a békerendszerrel és következményeivel, de nyilvánva-

lóan a Csehszlovákiát, Jugoszláviát és Romániát az első világháború utáni állapotában ábrázoló három térképnek is van Trianonnal kapcsolatos információtartalma.

Úgy véljük, hogy a kontextus alapos elemzése indirekt módon vitatkozik azzal a szemlélettel, mely szerint néhány kívülálló pusztán irigységből és rosszindulatból szétdarabolta a történelmi Magyarországot. Hasonló „oldalazó magyarázattal” vitatkozunk a mítosz „a forradalmak okozták Trianont”-féle altípusával is. Ennek technikájára csak egyetlen példát hozunk, egy apró betűs bekezdést a 26. oldalról: *„A Károlyi-kormány egyik legvitatottabb lépése az volt, hogy Linder Béla hadügyminiszter utasítására november–december folyamán leszerelték szinte valamennyi, a frontról hazatérő magyar katonát. A kormány elsősorban pacifizmusával, illetve a fegyverszüneti egyezmény előírásaival indokolta ezt a lépést, de szerepet játszottak belpolitikai szempontok is: egymillió nyugtalan fegyveres könnyen destabilizálhatta volna a helyzetet (ekkor már intő példaként tekinthettek a javában dúló oroszországi polgárháborúra). Ráadásul valószínűtlen, hogy a Monarchia hadseregének romjai alól kimentett magyar egységtöredékek képesek lettek volna már 1918 végén a még teljes haderejében felsorakozó antanttal szemben hatékonyan ellenállni.”*

Tehát csak azt írjuk le, hogy adott történelmi pillanatban **lehettek indokai** Linder híres „hadsereg-feloszlató rendeletének”. Azt már **nem** írjuk le, hogy ez az indok **nem** a „szándékos kártevés vagy agyalágyultsággal határos dilettantizmus” volt.

Szörszálhasogatás lenne azon gondolkodni, hogy vajon a „kontextusba helyezés” vagy az „oldalazó magyarázat” stratégiájának részeként, de fontosnak véltük bemutatni, **hogyan értelmezték a kortársak és a közvetlen utókor** a békét, milyen tágabb diskurzusba illeszkedett be „Trianon” s „mire használták” a „Trianon” szó által felidézett gondolatokat és érzelmeket. Mindeközben **nem** foglaltunk állást explicit módon, hogy jogosnak tartottuk-e a revíziós törekvéseket és retorikát. Állást foglaltunk azonban azok hatását illetően, nevezetesen, hogy a folyamatos „Mindent vissza!” típusú revizionista kampánynak **katasztrofális hatása volt** a nemzeti önismeretre, a belpolitikai viszonyokra, a politikai és társadalmi viták stílusára, színvonalára, valamint a kiútkeresés alternatíváira nézve is. Mindezt lehetőleg nem főszövegen, inkább az olyan forrásokon keresztül, mint az alábbi, Móricz Zsigmondtól vett idézet az 1930-as évekből.

„A mai Magyarország rettenetesen más, mint húsz évvel ezelőtt. Ma már a régi fegyverek csüörtököt mondanak. Miért más? Hát először is Trianon miatt. Ez a Trianon semmit sem változtatott a tanár urak felfogásán, sőt jól jött nekik, mert felhasználhatják dorognak saját érdekükben. A megcsönkített Magyarország ténye csak arra való nekik, hogy még jobban megnyirbálják az önképzőkörök gondolatszabadságát; hogy a cserkészekkel hazafias műdalokat

énekeltesse nek; hogy egy vértelen irredentizmust teremtsenek; hogy a népkönyvtárak katalógusát cenzúrázzák, hogy a naptárak és a hivatalos kiadványok szellemét kézben tartsák, és olyan Corvinákat termeljenek, amit a Hivatalos kíván.”

Peragovics Ferenc: Trianon előzménye és utóélete

Elvi és szemléleti megfontolások

Komoróczy Géza egyik munkájában² kétféle történetírást különböztet meg. Az egyik az adott közösség összetartását, fennmaradását szolgálja, elevenen tartja a hagyományokat, akár nemes illúziókat is táplál. Ezt nevezi lelkesítő történetírásnak. A másik a kritikai történetírás, amely a tisztánlátást segíti, úgy tartja, hogy a tiszta helyzettudat a kohézióknak is hatékonyabb eszköze, mint a régiségbe vesző, hamis képzetek megőrzése.

Gimnáziumi történelemtanárként azt mondhatom, hogy mind a két szempontot igyekszem szem előtt tartani. Csak hüvös ésszel, szenvedély nélkül nem lehet tanítani.

A nemes illúzióknak nevezett szenvedélyek és törekvések fenntartása Trianonnal kapcsolatban azonban véleményem szerint életveszélyes a magyar nemzeti közösség számára. Ezért amikor tavaly egyik kollegám javaslatára Trianon-megemlékezést tartottak az iskolánkban, és ennek véleményezésére (úgy is, mint munkaközösség-vezetőt) behívott az igazgatóm, a válaszom kategorikus nem volt. A kolléga hivatkozott arra, hogy mentes lesz minden politikai izgatástól. Igazgatónkra gyakorolt hatásom kevésnek bizonyult, lezajlott a kis Trianon-gyászünnepe – nem mellékesen, természetesen, nem tudott mentes lenni irredenta felhangoktól. Kíváncsian várom, hogy az idei, 90. évfordulón lesz-e emlékezés. Trianon tehát gyúanyag a kezünkben. A nacionalizmus olyan lángjai csaphatnak fel belőle, amelyek egész térségünk stabilitását veszélyeztethetik.

Az illúzió táplálása, hogy tudniillik módosítható a béke, akár csak részben is, hamis. Az európai és a világpolitika „környülállása” nem kedvez. Sírjunk? Keressük és találjuk meg a bűnbakot, az árulót, a nemzet sírba döntőit? Írjunk levelet Vidinből, és nevezzük meg a bűnöst? Nem tehetjük, mert véleményünk szerint ez rossz, aránytévesztő és a közös felelősséget hárító magatartás, illetve szemlélet.

Közelebről szólva a magam tanári gyakorlatáról annyit mondhatok, hogy nem tehetek mást, csak az arany középutat kereshetem. Megpróbálom az összes, a demokratikus opción belül még értelmezhető álláspontot empátiával

² Komoróczy Géza: *Holocaust (A pernye beleég a bőrünkbe)*. Osiris, Budapest, 2000. 162.

fogadni. Diákjaim kérdéseire, még ha naivnak, irreálisnak tűnnek is, a maximális komolysággal és a tölem telhető szakszerűséggel válaszolok.

A Trianonhoz vezető úton – és ezt csak kronológiailag értem, mert az is vitatéma lehet, hogy fatalitás volt-e – szükséges a **nemzetiségi kérdés** bemutatása, azoknak a hibáknak, hiányosságoknak a föltárása, ami már eleve a magyar politikai elit ellen hangolta a nemzetiségek vezetőit. Vezérgondolatnak mégis azt tartom, 1867-től nem egyenes út vezet a történelmi Magyarország széteséséhez. Működnek a centripetális és a centrifugális erők. (Jászi Oszkár e logika mentén vizsgálja korszakos monográfiájában az egész Habsburg Birodalom szétesését.³) A háborúig egyértelműen az összetartó erők vannak túlsúlyban, és csak a háború rendkívüli terhei röpítik szét az egész rendszert. Ebből következően lehet a durvább magyarosító törekvéseket kritizálni, pl. a Lex Apponyit vagy Csernovát, de ezek is csak egy múló rosszullét jelei lettek volna, ha nincs háború, ha nem omlik össze az állam, ha nem rongyolódik le a nemzet – egészen a Rongyos Gárdáig...

Az **őszirózsás forradalom** elemzésekor már megkerülhetetlenné válik annak a kérdésnek a boncolgatása, hogy – Bibóval szólva – a szabadság előrehaladása vajon mennyire ütközik a nemzet érdekével, ki tud-e alakulni olyan, 1848/49-hez hasonló érdekegyesítés, ami a nemzeti erők koncentrációját és hatékonyabb működését eredményezi. Szögezzük le, miért: a területi integritás vagy legalábbis a területi és ezzel a magyar etnikai károk mérséklése érdekében. Rosszul játszottak Károlyi Mihályék 1918/19 fordulóján? Ormos Mária mondta egy tévébeszélgetésben, nem is olyan régen, hogy ha a Manchester United és a Zalaegerszeg kerül össze, akkor világos, hogy mi lesz a végeredmény. De nem mindegy, hogyan játszik az Egerszeg. És hozzáfűzte: 1918/19-ben rosszul játszott. Nemes volt a program, de az adott körülmények között illuzórikus. A Kárpát-medence földrajzi helyzete sem tette lehetővé, hogy egy Musztafa Kemál típusú nemzeti védmozgalom ellenálljon a frissen alakult államok túlzó törekvéseinek. A török helyzet elemzése és összevetése a magyarral (a politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális tradíciók jelentős eltérése ellenére) véleményem szerint sok tanulságot tartalmaz. Törökországban a nemzeti ügy sikerre vitele vagy legalábbis az elszenvedett területi csonkítások elviselhető szintre hozása nem mellékesen megalapozott egy eredményes politikai forradalmat is, amelynek eredményeképpen – sok áldozat árán ugyan, de mégiscsak – létrejön a világban az első, nyugati típusú polgári állam az iszlám kultúrkörben. Magyarországon egy károkat mérsékelni tudó politikai vezetés a hatalmat is megtarthatta volna, és polgári demokratikus társadalmi programja (a szabadságjogok kiterjesztése, földosztás) is vonzóbbá vált volna a nép körében.

³ Jászi Oszkár: *A Habsburg-birodalom felbomlása*. Gondolat, Budapest, 1983

Még a modern kori forradalomnál is problematikusabb Trianon és a **Tanácsköztársaság** kapcsolata. Legalábbis a magyar köztudatban. A kommün sok vezetőjének származását és kommunista eszményeit vádolják a trianoni szigorúsáért. Az identitás kérdését viszonylag elegánsan elháríthatjuk, mondván, hogy saját öntudata szerint Kun Béla nem zsidó, hanem kommunista világforradalmár. És számos, zsidó felmenőkkel rendelkező magyar tőkésnek egyáltalán nem lehetett ínyére a magántulajdon eltörlésére irányuló program. Azt az ellentmondást sem tudjuk feloldani az órán, hogy éppenséggel a kommünnek volt elég ereje és politikai akarata a honvédő felszabadító háború megindításához, ugyanis, mint tudjuk, Kun Béláékat nem a történelmi Magyarország védelme vezérelte, hanem a proletár internacionalizmus jegyében indult az északi hadjárat. Gyakorta ezeknek az érveknek a hangsúlyozása, az ezzel kapcsolatos szövegek filológiai alapossggal elvégzett elemzése, ütköztetése mit sem ér. Mint a falra hányt borsó.

Ez azonban már véleményem szerint inkább a mai politika felelőssége. Azért ugyanis, mert az ádáz politikai küzdelmet olyan mértékben felerősíti, oly mértékben a vakhit és élet-halál harc kérdésévé teszi a történelemlátást, amivel szemben mi, az érvekre alapozó, higgasztó tudományosság képviselői szinte tehetetlenek vagyunk. Kovács András szociológus nemrég egy *ÉS*-ben megjelent interjúban (2009. augusztus 14.) a holokauszttal kapcsolatban említette, de szerintem Trianonra is igaz: „*a történelmi emlékezet a politika prédájává lett*”.

Hangsúlyozni szeretném, hogy demokráciában **a történelem mondásának pluralizmusában hiszek**. Tehát ezeknek a kérdéseknek eltérő – de nem egymást kioltó – narratívái megélnek/megélhetnek a piacon. Az órán bele tudok bújni a nemzeti konzervatív, a polgári radikális, a szociáldemokrata szerepébe, de az északi hadjáratban csillagos sapkában harcoló vöröskatona is lehetek. Ezek hitelesen alakítható szerepek; hogy hol a határ, azt kollégáimnak nem kell magyaráznom.

Gyakorlati munka az órán

Maximum két óránál több időt nem fordíthatunk a kérdéskör elemzésére. Az előzmények jó részét más anyagrészekkel kapcsolatban már megtárgyaltuk, tehát a magyar nemzetiségi politika értékelése már megtörtént. **Kossuth Kasszandra-levelének** elemzése kapcsán viszont el lehet indítani egy beszélgetést arról, hogy mennyire lehetett látni a szétesést, mennyire volt belekódolva a magyar történelembe. Tekinthető-e fatalitásnak, ami Trianonban bekövetkezett? **Gyűjtőmunkával** jobb csoportokban összeszedhetjük azokat a tényezőket, jelenségeket, amelyek **feszítik a Monarchia kereteit, és az összetartást erősítő tendenciákat**. A háború mely faktorokat fogja erősíteni?

Az 1918/19-es forradalmak külpolitikai elképzeléseit természetesen sorra kell venni, az abban bekövetkező irányváltásokat, reményeket, illúziókat, kényszerpályákat láttatni kell a diákokkal. Mindez jól illusztrálható **Wilson, Károlyi, Jászi, Kun, Apponyi és az utódállamok vezető politikusainak szövegeivel.**

A **külső tényezők számbavétele** nem azért fontos, hogy a magyar politikai osztály felelősségét csökkentsek, hanem hogy realisan láttassuk azt a nemzetközi viszonyrendszert, amelyben a háború végén élre sodródott új és tapasztalatlan magyar politikai elitnek működnie kellett. Kiemelendő a Monarchia megszűnő kiegyenlítő-ellensúlyozó funkciója. A **győztesek céljait, a párizsi békekonferencia hangulatát, a béke jellegét** nagyszerűen illusztrálhatjuk Bibó István egy-két idevágó, frappáns idézetével (pl. a paktált helyett diktált békéről, a békerendszer sárkányfogvetés jellegéről).

Térképmunka: Teleki Pál vörös térképének és más korabeli térképek segítségével ismertessük az utódállamok elképzeléseit, kövessük a határ- vagy demarkációs vonalak mozgását, és rögzítsük a megvalósult helyzetet. Óhatatlanul fölvetődnek majd a kérdések: hol, hogyan és mennyiben lehetett volna igazságosabb a határ? Melyek voltak a **döntő szempontok a határok meghúzásánál?** A meglévő **tévhit**ek (Ipoly, Ronyva hajózhatósága) elosztatására kiválóan felhasználhatjuk Ablonczy Balázs *Trianon-legendák* című írását⁴. Esztergomban élek és dolgozom, ezért külön helytörténeti relevanciája is van a határhúzásnak magyar és szlovák/csehszlovák viszonylatban⁵. Az Ipoly–Garam menti területek gerillaharcait megismertethetjük a szervező, a Hont megyei Bajtán született, kiváló tollú Drozdy Győző emlékiratai⁶ alapján. Érdeemes szlovák történész véleményyt is elolvastatni a tanulókkal, hogyan néz ki mindez a másik oldalról.⁷ Mindez megvalósítható a magyar–román, magyar–délszláv, magyar–osztrák viszonylatban is. A helytörténetírás egyébként is reneszánszát éli, rengeteg kismonográfia születik manapság a kistérségek mikrotörténelméről. Tehát érdemes ráközelíteni a lokális helyzetre, hiszen nemcsak Sátoraljaújhelyen, Balassagyarmaton, a baranyai háromszögben vagy Sopronban, hanem a trianoni határmentének szinte mindenütt megvannak a sajátos és érdekes történetei. Mindezt persze nem gondolnám, hogy az irredenta érzések fölkeltésére kellene felhasználni a jelenben, de úgy sem közelíthetjük meg a témát, mintha a terü-

⁴ In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhit*ek a 20. századi magyar történelemről. Osiris, Budapest, 2002

⁵ A magyar–szlovák közös múltról nagyon jól használható: István Kollai (szerk.): *Meghasadt múlt. Fejezetek a szlovákok és a magyarok történelméből*. Terra Cognita Alapítvány, Budapest, 2008

⁶ *Elvett illúziók. Drozdy Győző emlékiratai*. Kossuth Kiadó – Zala Megyei Levéltár, Budapest, 2007

⁷ Jól felhasználható ehhez: Dusan Kovac: *Szlovákia története*. Kalligram, Pozsony, 2001

leti kérdés teljesen indifferens (lett) volna. Szűk, de talán járható mezsgyén eljuthatunk a határok légiesítésének remélhetően – Komoróczyhoz visszatérve – nemes illúziójához, az esetleg már létező kistérségi eu-s együttműködés gondolatához. Esztergomban példamutatóan jól működik az Ister–Granum Eurorégió, a volt Esztergom és részben Hont vármegyékre kiterjedően.

A **soproni népszavazás** esetét külön górcső alá vehetjük, ismertette az előzményeket, a referendum kicsikarásához vezető utat, nemzetközi párhuzamokat vonhatunk (pl. a karintiai eseményekkel), foglalkozhatunk a félkatonai szervezetek szerepével.

Fakultációs csoportokkal **filmeket nézhetünk** és elemezhetünk. Gondolok a Szakály István írta és rendezte *A Trianon-szindrómára* és Koltai Gábor *Trianon* című alkotására. A filmek túl hosszúak és bonyolultak, ezért inkább csak részletek bemutatására és megbeszélésére szorítkozhatunk. Össze is hasonlíthatjuk a két film nézőpontját, módszereit, sugalmazásait.

Trianon utóéletét a Horthy-korban sokféleképpen megközelíthetjük. A magyar külpolitika konstans tételét, a **revízió** igényét a korszakban nem nehéz megérteni. A részleges vagy teljes revízió változékony intenzitású felszínen tartása átvezet már az új háború korába... A jogos sérelem orvoslásának igénye mellett térjünk ki a Trianon-kérdés belpolitikai, társadalmi összefüggéseire, vetületeire. **Plakátok, köztéri szobrok, irodalmi alkotások, az ünnepek rítusainak** elemzése segítenek a kérdések feldolgozásában.

Az általunk tanított csoportokban egészen bizonyos, hogy vannak olyan gyerekek, akiknek a családját valamilyen módon (menekülés, vagonlakás) érintette a trianoni béke. A **személyes élettörténetek** felidézésével tehetjük teljessé a kialakított képet.

Összegzés

Térségünk szétesésével a **nemzetállamiság irányába** történtek lépések, még akkor is, ha mi, magyarok szeretjük hangsúlyozni az utódállamok soknemzetiségű mivoltát. Mégis, kétségtelen tény, hogy a **nemzeti kisebbségben élők száma csökkent** az első világháború végi rendezéssel. Az új helyzetnek Magyarország természetesen kárvallottja volt és nem kedvezményezettje. A nemzetállami logika ma is működik, gondoljunk csak Csehszlovákia közelmúltbeli békés szétválására vagy Jugoszlávia véres háborúkkal zajló szétesésére. A nemzetállamiság eufóriáját átélő új államok azonnal megtapasztalják egy **szupranacionális közeg** vonzását is. Ez az Európai Unió. Koszovóban euróval fizetnek.

A történelemórán nem szabad megelégednünk a trianoni trauma **maig működő hatásairól**. Ilyen értelemben Trianon a jelenhez tartozik. Hamis ábrándképek festésétől azonban óvakodjunk. Történelemtanításunk egyik fő

célkitűzése ma nem lehet más, mint hogy javítsuk a Trianonban mélypontra csúszott viszonyt a szomszéd államokkal, a konfliktusos kapcsolatot megpróbáljuk együttműködővé alakítani. A kooperáció, az egymásrautaltság tudatának erősítéséhez nem éppen a szétválás kora kínálja a legtöbb alkalmat, ezért van szükség a pontos történelmi elemzésre és a higgadt tanári tálalásra.

VITA

Zeidler Miklós külön kiemelte, hogy a trianoni békeszerződésre a magyar társadalom a gyász gesztusaival reagált. A magyar béke delegáció tevékenységének elemzését – Salamon Konrád előadásához kapcsolódva – fontos szempontnak nevezte, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a misszió bármilyen remény nélkül utazott ki. Bármilyen furcsán hangzik, az eredeti területi követelésekhez képest Magyarország még tulajdonképpen jól is járt a béketárgyalások alatt, hisz a formálódó kisantant 20-30 ezer km²-rel többet kívánt elcsatolni, mint amit a végül aláírt békeokmány tartalmazott. Trianon után a magyar közgondolkodás egyszerre fordult a győztes nagyhatalmak és a nemzetiségek ellen. Már a 19. században is jellemezte a közvéleményt a hódoltság korából eredeztethető, „Magyarország a kereszténység védőbástyája” toposz, amiből 1920 után a nagyhatalmakkal szembeni sértettség, a nemzetiségekkel szemben pedig ellenséges attitűd származott. Trianon alapvetően járult hozzá a Horthy-korszakban a magyar nemzetkép megváltozásához. Magyarországot a trianoni béke után a vereség, a gyász hangulata jellemezte, amely a versailles-i rendszerbe való betagozódás stratégiájához vezetett.

Az utóbbit 1927-ben váltotta fel a kezdeményező, aktív külpolitika doktrínája. A Trianon-historiográfiából egyfajta kettős közgondolkodás képe rajzolódik ki, hiszen az észérvekkel megmagyarázhatatlan vereségre „bűnösöket” kellett találni. Az utóbbi években (nagyjából az 1960-as évektől kezdődő, majd erősödő tendencia jeleként) azonban mindemellett a szakmai viták, érvelések előtérbe kerülésének is tanúi lehetünk. Nem szabad elfelejteni, hogy a történész munkája önálló és szigorú követelményekkel bíró „szakma”, sokakból pedig hiányzik a szakember felkészültsége. Számos új kutatás gazdagítja és árnyalja a képet, Zeidler példaként hozta fel, hogy egy tanulmányból kiderül: a sokat emlegetett csernovai sortűzet végrehajtó csendőrök között is sokan szlovák származásúak voltak, ami elemzésre méltó szempont akkor is, ha származásuktól függetlenül a magyar állam rendfenntartó szerepét képviselték.

Lőrinc László Dupcsik Csaba és Repárszky Ildikó előadása kapcsán azt vetette fel, hogy érdemes lenne a könyvekben és történelemórán nemcsak az antant terveiről, hanem a központi hatalmak háborús terveiről is térképet kö-

zolni, ez ugyanis komoly hiányosság. Ezekből a háború alatt megfogalmazódott ún. Mitteleuropa-tervekből, továbbá a Baltikum, Belgium, Lengyelország stb. tervezett bekebelezéséből kiderül, hogy német győzelem esetén is óriási, etnikai határoktól független annexiók történtek volna. Magyarország sem járt volna jól, ha betagozódik egy ilyen, teljes egészében német irányítással megvalósuló Mitteleuropába, sőt ez az osztrákokat is inkább riasztotta a háború alatt, tekintettel annak reális veszélyeire.

A Salamon Konrád által felrajzolt 1918/1919-képpel Lőrinc László szerint sokkal inkább egyetért a nem-jobboldali sajtó és közvélemény, mint a jobboldali. Még a Tanácsköztársaság külpolitikai felelősségét (annak mértékét) illetően is valamivel közelebb áll az előbbihez, mint az ismertebb jobb-velekedésekhez. Bár előadásában maga is jelezte, hogy álláspontját a két nézőpont között kívánja „pozícionálni”.

Zeidler Miklósnak pedig azt válaszolta, hogy a csernovai sortűz csendőr elkövetőinek szlovák származása nem mentség a magyar állam szlovákellenességére. (Ahogy például az amritsari vérengzés angol felelősségét sem menti, hogy nem angolok, hanem angol munderba öltözött indiaiak követték el.)

Az előadásokban sok, továbbgondolásra érdemes szempont felmerült. Például meg kell gondolni a Peragovics Ferenc által említett, Komoróczy-féle történeti dilemma iskolai verzióját: tárgyszerű vagy lelkesítő történelmet kell-e tanítanunk, egyáltalán milyen a magyar történelmi tudat szerkezete, a nacionalizmus kompenzálhat-e nemzeti kisebbségi érzést, illetve milyen okok húzódnak a háttérben stb.

Peragovics Ferenc Salamon Konrád előadására reagált. Trianon traumája sokak szerint nem volna olyan súlyos, ha a magyar nemzetiséget nem érik az utódállamokban súlyos megpróbáltatások. Úgy vélte, a megállapítás súlya alól ki lehetne venni talán a müncheni konferencia előtti Csehszlovákiát, hiszen az első csehszlovák köztársaság demokratikus állam volt, ahol ugyan csak személyi autonómiával élhettek a magyarok, de a húszas évek közepére megbecsült polgárok lettek, kevésbé sújtotta őket megkülönböztetés, mint más utódállamok magyarjait, nem is beszélve az 1945 utáni élményekről. A párkányi Burián László (ebedi nyugdíjas plébános) példája is jól mutatja, hogy észak-komáromi gimnáziumi tanulmányai után az esztergomi gimnáziumba kerülve milyen megaláztatásokat volt kénytelen elszenvedni, amit nagyon nehezen viselt, mert Csehszlovákiában másként bántak a diákokkal. Érdemes továbbá felidézni az első bécsi döntés után „visszatért” dél-felvidéki magyarok élményeit, hogyan fogadták a Horthy-rezsim hivatalnokait és módszereiket.

Závodszy Géza arra mutatott rá, hogy a beszélgetés leglényegesebb pontját Trianon traumájának feldolgozásában jelölné meg, illetve abban, hogyan élünk együtt mi, mai magyarok a történelmi Magyarország világháborús összeomlást

követő olyan fölosztásának tényével, amely fölosztás nem a mégoly bizonytalan etnikai határok mentén történt, és a tömbmagyarság milliót zárta – nem mellesleg agresszíven építkező – fiatal nemzetállamok határai közé. A magyar fiatalok új és új nemzedékei nem úgy találkoznak történelmük e fejezetével, mint, mondjuk, egy portugál diák, aki szelíd melankóliával, ártalmatlan nosztalgiával idézheti föl a birodalmi múltat, vagy akár a saját határaik között élő görögök, akiknek sebeit lassan mégiscsak begyógyítja az idő. Az „antropológiailag” egyébként kiiktathatatlan érzelmi és indulati elemeket a gondolatkísérlet kedvéért időlegesen kizárva, a rációt követve, szavai szerint „jogfilozófiai fejtegetésbe” bocsátkozott. A – persze nagyon leegyszerűsített – tétel: az európai jogrend két forrása a (zsidó-keresztény gyökerekből táplálkozó) természetjog és a társadalmi szerződés. Előbbi szerint (az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat szavával élve) a Teremtő az embert tőle el nem idegeníthető – élethez, tulajdonhoz stb. fűződő – jogokkal ruházta föl. A társadalmi szerződés az emberi együttélésnek, a társadalom működésének (változó és változtatható) szabályait tartalmazza. A természetes jogok körébe sorolja az emberek szabad társulásának s a szervesült közösségek, kitüntetetten a nemzetek önrendelkezési jogát.

Majd azt fejtette ki, hogy a társadalmi szerződés olykor fölülírja a természetes jogokat. (Elég a halálbüntetésre gondolnunk, amely nem csupán a közelmúltig létezett, hanem ma is érvényben van a demokratikus mintaállamban.) A trianoni békediktátum durván megsértette a természetjogot, aminek az aláírók is tudatában voltak (mások alá sem írták), s azt a haszonélvezők meglehetősen sánta érvekkel védelmezték. A nyugat-európai közvélemény az 1930-as évek végére elfogadta – más hatalmi játszmákat itt nem említve –, hogy a trianoni határok valamilyen mértékű revíziója indokolt. A magyar belpolitikától független, tragikus fejleménynek tekinthető, hogy az ország totális diktatúrák, a náci Németország és a bolsevik Szovjetunió közé szorult. A párizsi békeszerződés a véglegesség igényével fölülírta a természetjogot, és a történelmi tapasztalatokra hivatkozva a nemzetközi jog normájává (vagy dogmájává) emelte a határok megváltoztathatatlanságát.

A trianoni vagy általában a Párizs környéki békék nem alapultak igazságon, jogon, s éppen száz- meg százezer emberi sors, szenvedés ismeretében ez az erkölcsi ítélet is megáll. De realitás. *„Nincs helye a revíziós ábrándoknak s különösen annak, ha valaki olyan tudatlan vagy elvakult, hogy erőt emleget. Nem azért, mert elvben jogtalan, erkölcstelen, sovíniszta stb., ha egy nemzet részei egy államban szeretnének élni, hanem azért, mert az európai történelem úgy alakult, hogy ezzel a hazának és a magyar nemzetnek kárt okoz. Itt van helyén a magyar reformkorban megfogalmazott üzenet: nemcsak szívvel, ésszel is kell tudni szeretni a hazát.”*

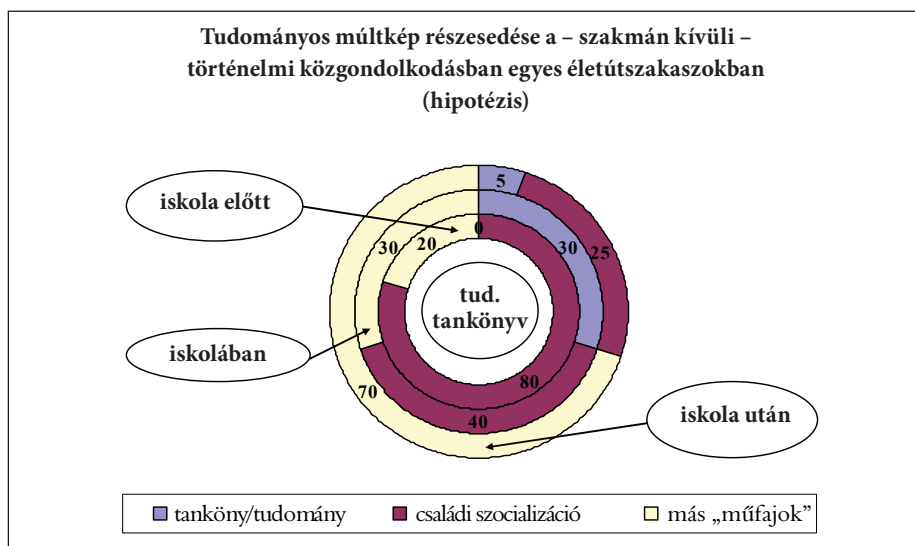
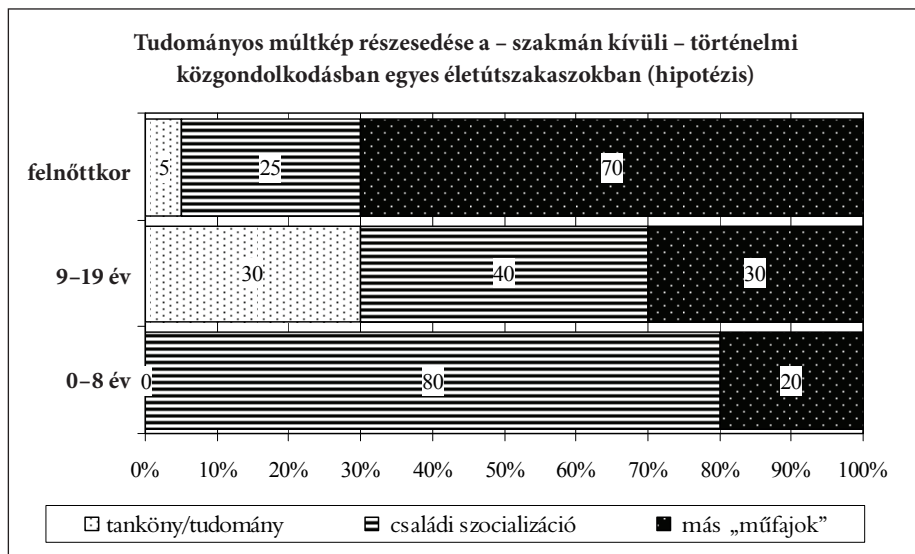
Lőrinc László nem találta kellően kifejtettnek Závodszy Géza természetjoggal kapcsolatos eszmefuttatását, úgy vélte, ennek értelmezése, részletesebb kifejtése mindenképp indokolt volna. A természetjoggal kapcsolatban kérdés, hogy maga a történeti Magyarország mennyiben sértette ezt a jogot (a Závodszy Géza által említett értelemben), miután a 19. században kialakult a szlovák, román, magyar nemzettudat és nemzetállamigény. Másfelől Trianon revíziója – és szerinte ezt érdemes tudatosítani a diákokban – nemcsak azért téves, mert lehetetlen és nekünk káros követelés (bár igaz, hogy tényleg az), hanem éppen e „természetjog” alapján is: a legtöbb területen egy részleges (például az első bécsi döntés idején még igazságos) határrevízió is beleütközne ebbe az érvelésbe, az időközben megváltozott etnikai arányok miatt. Az ott élő magyarokkal való (szimbolikus és kézzelfogható) szolidaritás igénye más kérdés, és nagyon fontos. Ma a diákokban két véglet alakult ki: 1. A határon túl „nem magyarok” élnek, nem érdekelnek minket. 2. A határon túli terület a mienk és visszajár.

Lőrinc László egyetértett Závodszy Gézával abban, hogy a történeti Magyarország feltehetően jobb nemzetiségi és háborús politika esetén is szét-esik. A kor iránya a nemzetállamok kialakulása felé haladt. (Erre mutat Írország független nemzetállami törekvése, a Balkán vagy a Baltikum sorsa stb.) Vagyis a 19. század gondolkodóinak (például Kossuthnak a kiegyezést ellenző cikkeiben) könnyű volt felismerni, hogy a jövő ebbe az irányba mutat. De abban, hogy milyen határokkal esik szét, szerepet játszhatott a magyar nemzetiségi politika, erre példaként Scotus Viatort említette, aki 1907-ben mint a magyarok barátja jött, majd – a horvát obstrukciót, a Lex Apponyit, Vaida-Voevod kétszeri kidobását stb. követően – mint a nemzetiségi barátja távozott, és nem elhanyagolható, hogy Trianonban az angol küldöttség szakértője lett.

Gyarmati György arról beszélt, hogy fontos tisztázni, mi dőlt el a Vix-jegyzék előtt és mi utána, ez perdöntő Magyarország határainak, a békeszerződés súlyának kérdésében. Rámutatott arra is, hogy Trianon tragédiája mögött egy nagy nemzettudattal rendelkező, ugyanakkor kis ország bonyolult történelmi problémái húzódnak meg. Bemutatott két, általa készített ábrát, melyek hipotézise szerint világosan mutatják, hogy az általunk művelt tudomány (legyen történelmi kutatás vagy történelemtanítás) a társadalom múltképét leginkább iskolás korban befolyásolja, azonban ekkor is jóval kisebb mértékben, mint a családi háttérből vagy máshonnan (televízióból, olvasmányokból, internetről) származó információk (százalékos arány):

Életkor	Tankönyvek/ tudomány	Családi szocializáció	Más „műfajok”
Iskola előtt (0–8 éves kor)	0	80	20
Iskolában (9–19 éves kor)	30	40	30
Iskola után (felnőttkor)	5	25	70

Ugyanez grafikonon és kördiagramon szemlélve még inkább látványossá válik:

Peragovics Ferenc minderre reagálva kifejtette, hogy nem a mai határokig terjed a nemzettudatunk, hiszen 900 éven keresztül mégiscsak a Kárpát-medence egésze tartozott a magyar állam fennhatósága alá. Ezért a magyar kultúra és történelem ápolása nem szűkülhet le a trianoni ország területére. Mint elmondta, ezzel épp visszaigazolnánk a szomszéd államok nacionalistáinak várakozásait.

Lőrinc László a Gyarmati György által felvázolt ábrát nagyon jónak találta, hangsúlyozta viszont, hogy a történeti tudatot befolyásoló nagy (iskolától független) mező nem a családé, a nagyszülőké már, hanem a médiáé, és az iskola nem mondhatja, hogy erre nem reagál. Úgy látja, megbeszélésünk célja épp az, hogy ösztönzést adjon pályázatokhoz, alkotásokhoz, vizuális, korszerű hordozókon megjelenő ismeretterjesztéshez, amely képes felvenni a versenyt a szakmailag igénytelen álláspontokkal és azok kommunikációjával.

Hosszú Gyula arról beszélt, hogy fel kell idézni, élményszerűvé tenni a történelmi kutatás és a történelemtanítás folyamatában is azt, hogy mit érzett az az ember, aki máról holnapra egy másik állam lakója lett, kisebbségi sorsban.

Lőrinc László erre reagálva kifejtette, hogy az élményszerűvé tétel nagyon fontos, s érdemes azon is gondolkodni, hogyan érhetjük el ezt a hatást, elsősorban talán a fordított érveléssel: kezdjük ott, hogy milyen lehetett nemzetiségiként élni a dualista Magyarországon. Ehhez adottak a hasznosítható források, akárcsak az előző esetben.

Pihurik Judit arra mutatott rá, hogy Trianon igazságtalan volta vitathatatlan, ugyanakkor nem ért egyet Salamon Konráddal abban, ahogy mindezt a Tanácsköztársaság következményeként tárgyalja. A dualizmuskori magyar nemzetiségi politika gyakorlatát akkor is figyelembe kell venni, ha a korabeli Európa gyakorlata sem volt más. (Javasolta illusztrációnak a *Borsszem Jankó* egykori karikatúráit, hogyan ábrázolták a nemzetiségeket és a nemzetiségi kérdést.) Úgy vélte, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nemzetiségi törekvéseket sem, elhibázott dolog csak magyar szemszögből vizsgálni a kérdést.

Komoly problémának látja, hogy sokszor a lehangosabb véleményformálók nem ismerik a történelmi Magyarország és az elcsatolt területek nemzeti-iségi összetételét, nem tudják, hogy például a Felvidék legnagyobb részén nem magyarok éltek, hogy Erdélyben román többség alakult ki, hogy a Délvidék kevert lakosságú. Az, hogy az elcsatolt területek lakosságának majdnem 70%-a nem magyar volt, akkor is tény, ha határ menti, tisztán magyarlakta területeket is elcsatoltak. Az igazi tragédia, hogy a kisebbségként megélt sérelmeket minden térségbeli nép hatalomra kerülve meg akarta torolni. Például a Délvidéken a magyarok és a szerbek (1941/1942-ben, illetve 1944/1945-ben) egyaránt ehhez az eszközhöz nyúltak. „*Felülkerekedve ugyanazt a hatalmi gyakorlatot követték,*

melyet kisebbségként elviselhetetlennek tartottak”, például a nyelvhasználat korlátozását, anyagi, jogi hátrányokat stb.

Baracs Nóra kiemelte, hogy a rendszerváltás időszakában milyen nagy kíváncsiság övezte Trianon témáját az iskolában. Értesült róla, hogy a szülőkkel együtt beszélgettek róla otthon a családok, a diákok önként kiselőadásokat tartottak, sokat vitáztak, érveltek. Véleménye szerint napjainkra megváltozott a helyzet, erősen polarizálódott a hozzáállás. Vannak a nagyon aktív, sokat tudó diákok, akik között sok a Nagy-Magyarország térképét vagy „Harcos” feliratú pólót viselő. Hozzáállásukat a „Nem, nem, soha” hangoztatása jellemzi, minden problémánk fő okának Trianont látják. A nagyon közömbösekből (főleg lányokból) álló csoport nem érti, miért foglalkozunk vele ennyit, az ő családjukat Trianon és következményei nem érintette, és senkit nem ismernek, aki közvetlenül szenvedett volna mindettől. Újabban megjelentek, megfogalmazódtak olyan vélemények is, hogy kerüljük ezt a témát, „ebből csak baj lehet”. Azok mondogatják ezt, akiknek elege lett az utcai tüntetőkől, a félelmet keltő árpádsávosokból, azt kívánják, zárjuk már le a múltnak ezeket a vitára okot adó részeit, hagyjuk őket békén ezzel. Ebben a légkörben nehezebb Trianonról szakmai alapon tanítani, mint tíz évvel ezelőtt volt.

Peragovics Ferenc szóba hozta mint történelemtanári feladatot a Trianonnal kapcsolatos „gyászmunka” elvégzését, amely alig-alig kezdődött meg. Közvetlenül Trianon után kellett volna elvégezni, de akkor az egész ország ideglenességre rendezkedett be. A sikertelen revizionizmus után a szőnyeg alá söpörték. Feldolgozása csak húsz éve kezdődhetett. Kicsit ezzel is, mint anynyi mindennel, meg vagyunk késve. Hosszú Gyuláék tiszteletre méltó munkát végeznek a Centropa program keretein belül, és úgy tudja, a családtörténetre vonatkozó tevékenységet ki akarják terjeszteni. Nagyon örülne e program sikerességének, személyes közreműködését is szívesen felajánlja. *„Az a gyanúm, hogy a politika elmúlt húsz-, vagy rövidebbre fogva, nyolcéves mélyrepülése nélkül kevesebb gondunk volna órákon a tévtanokkal, rossz mítoszokkal, Trianon-pólokkal.”* A magyar politikai osztály alulteljesítése, az állam működésének egyre több területen tapasztalható zavarai nélkül nem jött volna létre ez a most kezelendő szituáció. A múlt korrekt, a szakma szabályai szerinti feldolgozása ilyen hektikus viszonyok között szinte lehetetlen. Salamon Konrádot már-már megsajnálta a magánya miatt.

Pihurik Judit szerint is a „gyászmunkát” el kell végezni – de nem úgy, hogy eltekintünk a tényektől. Nekünk kell megértetni, hogy ez a múlt része, amihez természetesen lehet érzelmi viszonyunk is, de történelemórán abban kell „segítenünk”, hogy a történetekkel kapcsolatos érzelmi következményeket enyhítsük, illetve történelmi dimenzióba állítsuk.

A Trianonnal kapcsolatos „mítoszokról” úgy vélte, hogy kellenek ilyen típusú megközelítések, ugyanakkor fontos, hogy azok ne tévhiteket tápláljanak, ne azokból építsünk nemzeti identitást. *„Nem a mítoszokkal van baj, hanem azzal, ha valóságként kezelik őket.”* (Példaként említette, hogy a dákoromán kontinuitás elméletét kinevetők között sokan vannak, akik ugyanilyen alapos-sággal adnak hitelt a sumér vagy hun rokonság elméletének magyar oldalon. Vagy: az „Európa védőbástyája” megfogalmazás nemcsak a magyar történeti tudatot táplálja, így gondolkodnak magukról sokan a lengyelek, a szerbek vagy az albánok között is...)

„A történelemtanítás alapvető követelménye, hogy szakmai megmérettetéssel kialakított állásponttól eltérő nézeteket az képviselhet, aki a szakma szabályai szerint kutatva jutott más eredményre, és a tudományosság eszközeivel megvédte azokat.” Fontosnak tartotta, hogy a tanár se hitét, se politikai nézeteit ne hirdesse a szakórán, ne illúziókat tápláljon.

Lőrinc László Pihurik Judit szavaira reagálva arra mutatott rá, hogy a helyzet bonyolult, ugyanis nemcsak a tudatlanság áll a mítoszok mögött, hanem sokszor a legtájékozottabb diákokat ragadja el az ideológiai szenvedély, ahogy egyébként szakemberek sem mentesek a túlzásoktól, ezért az érzelmi, társadalom-lélektani háttér feltérképezése is fontos.

Pihurik Juditnak abban is igaza van – folytatta Lőrinc László –, hogy a Trianon előtti nemzetiségi viszonyok feltérképezése szintén megkerülhetetlen feladat. A 19. században kevert nemzetiségi viszonyok alakultak ki, Pestet sokszor német terv szerint, szlovák kőművesek építették magyar (görög, szerb stb.) lakóknak. Ugyanígy alakult például a később Szlovákiává lett terület kultúrája. Családtörténetekben szépen kirajzolódik ez az együttélés, ha egy csoport diák kedvet érez a megírására. Akkor válik világossá számukra, hogy itt nemzetiségi szempontból minden bonyolultan volt és van.

Bihari Péter a Trianon-traumán való túllépés szükségességéről beszélt. A történelmi Magyarország elmúlása olyan, mintha kedves halottunk lenne, de nem lehet egy halottal együtt élni, ez az attitűd óhatatlanul anakronisztikus történelemszemlélethez vezet.

Lőrinc László szerint viszont Trianon nemcsak a múlt, hanem a jelen része is. Az iskolai történelemtanításban meg nem kerülhető feladat, hogy a Nagy-Magyarországos pólót vagy egyéb, közismert jelképeket viselő diákokkal tudni kell elbeszélgetni. (Ahogy egyébként a Che Guevarás pólót viselővel is...) De nagyon vigyázni kell, hogy ne minősítő (lenéző, viccelődő) szóhasználatat éljünk, mert sérti a diákat, és csak erősíti a merev szembenállását. *„Inkább érdemes megkérdezni, mit tenne az illető az ide csatolandó nemzetiségi többséggel. Kitelepítené? Vonaton? Milyenen? Kik jönnének az üres házakba? Stb.”*

Zeidler Miklós röviden megjegyezte, hogy a háborúban vesztes országok eltérő stratégiákat választottak 1919/1920 után. Törökország például jelentős területi veszteségeire ellenállással, illetve a kemali reformokban mutatkozó modernizációval válaszolt.

Lőrinc László hozzátette, hogy a török ellenállás nyilván nem lehet irigylésre méltó példa, bár a diákok sokat emlegetik olvasmányaik alapján. A tanórán rá kell mutatni, hogy mindezt a folyamatot a görögök kitelepítése, elűzése és az örmény genocídium folyamata árnyékolta be. *„Azért jó, hogy ilyesmi a mi lelkünket nem nyomasztja.”*

Salamon Konrád válasza a felmerült észrevételekre: *„Nem állítottam, hogy a történelmi Magyarország határait meg lehetett volna őrizni, e nem létező megállapítást tehát felesleges volt cáfolni. Az viszont állítom, hogy valamivel jobb határokat el lehetett volna érni. Ennek egyik előfeltétele volt, hogy a Károlyi-kormány megszervezze azt a katonai erőt, amelyet a belgrádi megállapodás lehetővé tett a számára. Ezt a törekvését azonban megakadályozták a kommunisták és szélsőbaloldali szövetségeik.*

A Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének ún. honvédő harcaival kapcsolatban mindenekelőtt arra hívom fel a figyelmet, hogy a sikeres északi hadjárat annak bizonyítéka, hogy nem állt velünk szemben eleve legyőzhetetlen katonai erő. Ezt a katonai ellenállást viszont 1918 végén és 1919 elején kellett volna kifejtteni, de ezt akkor a kommunisták megakadályozták. 1919 nyarán viszont már késő volt. Másrészt a történetekkel kapcsolatban nem beszélhetünk honvédelemről, mert a Tanácsköztársaság vezetői nem az ország területének, hanem a proletárdiktatúrának a védelmére szervezték meg és küldték támadásra a hadsereget. Kun Béla ugyanis 1919. április 30-án – a Prágába, Bukarestbe és Belgrádba küldött békeajánlatában – elismerte ezen kormányok **minden területi igényét**. Belgrád és Prága azonban nem is válaszolt, a Tiszáig előre nyomult románok viszont hatalmas arányú jóvátételhez kötötték a fegyvernyugvást. A magukat a reményeik szerint rövidesen bekövetkező világforradalom egyik előretolt bástyájának hívő, budapesti kommunista vezetők tehát kénytelenek voltak a proletárhatalom védelmében vállalni a fegyveres harcot. A sikeres hadjárat során azonban a hadsereg egyre inkább nemzetivé vált, ezért Kun Béla így indokolta a júniusi visszavonulás melletti döntésüket: *»A hadseregben felütötte fejét a nemzetiszn mozgalom... Az volt az elgondolásom, hogy egy Breszt-Litovszk-szerű békét kell elérnünk. Ez alatt rendbe hozzuk belügyeinket, elintézzük nagyjából az ellenforradalmat, és különösen rendbe hozzuk a hadsereget.«* A nemzeti gondolat jelenlétét bizonyítja a visszavonulás elrendelése miatt lemondott Stromfeld Aurél utolsó hadparancsa is: *»Bajtársi kötelességemnek tartom azon hadsereget, amely az általam tervezett hadműveleteket a magyar rög felszabadítására oly dicsőségesen oldotta meg, a mostani súlyos*

és válságos lépésen átsegítsem...» (A vastag betűs részt a kommunista korszak könyveiből kihagyták.)

Annak jelentőségével kapcsolatban pedig, hogy a magyar kormányok 1914 előtti nemzetiségi politikája milyen szerepet játszott az ország felbomlásában, csak annyit mondhatunk, hogy a világháború végére – a győztes nagyhatalmak biztatására és támogatásával – oly mértékben megerősödött a hazai nemzetiségek elválást szorgalmazó csoportjainak a helyzete, hogy győzelmüket egy korábbi, példás nemzetiségi politikára való hivatkozás sem tudta volna megakadályozni.”

Képletek egy megoldhatatlan egyenlethez

Lőrinc László beszélgetése Zeidler Miklóssal a trianoni békekötéshez vezető útról. Az interjú szövegét gondozta: dr. Fazekas Csaba.

– *Milyen okai voltak a trianoni békekötésnek?*

– Egyfelől aktuális hazai és nemzetközi tényezők eredményezték, másrészt azonban hosszabb távú történelmi folyamatok, elsősorban a 19. századi nemzeti ébredések vezettek az aláírásához. Magyarországot is valamikor a 18–19. század fordulóján érte ez az ébredés, majd a reformkorban a literátus értelmiség az egész országban elterjesztette a magyar nemzeteszmét. Ugyanez a folyamat érvényesült a többi magyarországi nemzetiség esetében is: legelőször, lényegében a magyarsággal egyidejűleg a németek esetében, kicsit később a szlovákok, a románok és a szerbek, de a 19. század végén, a 20. század elején a ruszinok körében is.

A magyarországi nemzetiségek mindegyike végighaladt a nemzeti ébredés folyamatán. A magyaroknak 1848/49-ben sikerült az önálló, a Habsburg-koronától többé-kevésbé független államiság létrehozása, s a nemzetiségek is hasonlóra törekedtek, legalábbis hosszabb távon. A 19. század második felében, a dualista monarchia viszonyai között erre esély alig kínálkozott, hiszen az osztrák és magyar politikai elit megállapodása, együttműködése arra bizonyosan elég volt, hogy ezeket a nemzeti függetlenségi törekvéseket féken tartásák. De a nemzeti gondolat tovább erősödött a szlovákok, románok, szerbek, ruszinok körében egyaránt.

Az 1868. évi magyarországi nemzetiségi törvény a maga idejében példamutató, európai mércével mérve is tiszteletre méltó, liberális törvény volt, amely ugyan a nemzetiségi kollektívumokat (nemzeteket) nem ismerte el, de az egyes nemzetiségekhez tartozó személyek politikai jogait biztosította. A magyar törvényhozás ekkor a kor színvonalán állott, kifogás utólag sem merülhet fel tevékeny-

ségével kapcsolatosan. Tény viszont, hogy a törvény végrehajtása csökevényes maradt, és a nemzetiségi polgárokat szabadságjogokkal felruházó elvek a gyakorlatban csak korlátozottan tudtak érvényesülni. A századforduló időszakában, amikor a magyar nemzet a magyar állam ezeréves fennállását ünnepelte, már lehetett olyan hangokat hallani (főleg a szlovákok és a románok, de még a szerbek köréből is), amelyek egy más típusú Magyarország képét tükrözték. Olyan Magyarországot, amelyre nem a befogadó, hanem a nemzetiségeket elnyomó, felettük zsarnokoskodó, kultúrájuk kollektív kibontakozását akadályozó attitűd a legjellemzőbb. A századelőn a magyar politikai elit egy része is figyelte már a nemzetiségek elégedetlenségének növekedését. Ők figyelmeztettek is arra, hogy nem lehet már csupán néhány „lázadóra” rásütni az autonomista vagy szeparatista izgatás vádját, hanem itt bizony egyre szélesebb körben terjedő és népszerűsödő mozgalomról van szó. Amit a 19. század közepének nagy reformkori politikusgarnitúrájából elsőként Teleki László, Kossuth Lajos és Eötvös József vett észre (vagyis hogy a történelmi Magyarország területi egységének fennmaradása hosszú távon megkérdőjeleződhet a nemzetiségi törekvések felerősödése miatt), azt a század végén már többen is hangoztatták. Az első világháborút megelőzően Tisza István, fölismerve a magyar–román együttélés problematikus pontjait, 1912-ben lényegében ajánlatot tett a román kisebbségnek, melyben a helyi közigazgatás, a választójog, a nemzetiségi párt-szervezés és a nemzetiségi iskoláztatás terén kínált engedményeket. Erre akkor az erdélyi románság képviselőitől elutasító választ kapott, amiből azt a következtetést vonta le, hogy a nemzetiségi kérdésben végleg fel kell adni magyar részről az engedmények politikáját, a magyar államnak hatalmi eszközökkel, erőfelmutatva kell érdekeinek érvényt szerezni.

1914 előtt a magyarországi nemzetiségek törekvései elsősorban az autonómiára irányultak, vagyis olyan belső öngazgatási egységek kialakítására, melyek a történelmi Magyarország határait még nem feszegetik. (Voltak persze szeparatista politikusok is, de nagyon szűk volt az a kör, amelyet meg tudtak szólítani.) Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy a legtöbb magyarországi nemzetiségnek megvolt – a szó szoros értelmében – a hátszaga, az erdélyi románoknak a Román Királyság, a délvidéki szerbeknek az önálló Szerbia, amelyek irredenta politikát folytattak. (Ez nem utólagos fogalomhasználat, a korban is alkalmazták az irredenta jelzőt.) A szerb politika egy nagy délszláv állam létrehozását tűzte ki célul, a román nacionalisták pedig Nagy-Románia programját hirdették meg, amelynek az első megfogalmazásai még a 18. század végére nyúlnak vissza. 1914 előtt azonban ezek a nemzetiségi törekvések még viszonylag könnyen ellenőrizhetők voltak rendőrhatalmi eszközökkel, a szeparatizmus nem jelentett tényleges veszélyt.

Ha tehát a trianoni békéhez vezető hosszú távú okokat vizsgáljuk, első helyen a nemzetiségi ébredést kell említenünk, amely megteremtette az autonomizmus, illetve a szeparatizmus gondolatát a magyarországi kisebbségek körében.

Az első világháború jelentőségét szintén nem szabad alábecsülni, hiszen itt nem csupán a fegyveres küzdelem, hanem az éles propagandaharc is szembeállította a feleket. A háború eseményei lényegében egyfajta katalizátor szerepet játszottak a történelmi Magyarország felbomlásában, abban ugyanis biztosak lehetünk, hogy az utóbbi a nagyszabású fegyveres konfliktus nélkül nem következne be 1918–1920-ban. A nemzetiségi törekvések önmagukban ezt a szétbomlást nem tudták volna előidézni. A Monarchia veresége, illetve annak előjelei esendővé, kiszolgáltatottá tették a birodalmat, amelynek 1918 októberében bekövetkezett kettébomlása nyomán viharos gyorsasággal mállottak le újabb és újabb területek mind az osztrák, mind a magyar állam testéről.

Az antant hadicéljainak változása eredményeként pedig valójában már 1918 késő nyarán sem az volt a kérdés, hogy vajon egyben marad-e a történelmi Magyarország, hanem az, hogy mekkora területet tud megőrizni a maga számára. Kijelenthető tehát, hogy az első világháború és annak magyar szempontból kedvezőtlen kimenetele nélkül nem akkor és nem olyan határok megvonásával ment volna végbe a történelmi Magyarország felbomlása.

– *Van-e annak valamilyen szakirodalmi feldolgozása, hogyan lett volna elképzelhető Kelet-Közép-Európa sorsa a világháború nélkül?*

– A történészek nem nagyon szeretik a „mi lett volna, ha” kezdetű kérdést, gondolkodásuk inkább a múltra és nem a jövőre irányul, másrészt pedig az ilyen típusú hipotézisek bizonyítása a legnehezebb. A történész a megtörtént és nem a feltételezett történelmi eseményeket tudja bizonyítékként felhasználni, nekünk pedig nem áll rendelkezésünkre az ellenpróba elvégzésének lehetősége.

– *A múlt értékelésekor ugyanakkor implicit módon benne van a „mi lett volna, ha” lehetősége. Ezért kérdezem, hogy például elképzelhető lett volna-e valamilyen föderációs program megvalósulása (mondjuk, Ferenc Ferdinánd révén) vagy más útja e nemzetállami szakasz „átugrásának”, vagy ezzel még nem foglalkozott soha senki?*

– A kérdéssel foglalkozó tekintélyes történészek között ilyen spekulációval – tudtommal – senki nem foglalkozott, azt ugyanakkor nem tartom kizártnak, hogy a politikatudomány művelői, akár már egykorúan is, fel ne vetették volna a „mi lett volna, ha” kérdéskörét. Hiszen a Ferenc Ferdinánd-féle ún. Belvedere-kör vagy Tisza István említett kísérlete, néhány magyarországi politikus óva intő parlamenti felszólalásai éppen e „szcenárió” elkerülése – a felbomlással szembeállítható alternatíva – érdekében fogalmazódtak meg a közéletben. Vagyis a politikusok lényegében egykorúan lejátszották ezt a „mi lett volna, ha” kérdést. A történészeknek ez nem feladata – az viszont igen, hogy

egykorú szövegeikből megpróbálják a korabeli alternatívákat rekonstruálni. Fontos továbbá leszögezni, hogy alapjaiban téves az a megközelítés, hogy egy történelmi eseménysorozat egyetlen elemét kiemeljük, és azt mondjuk: ha ez nem így történik, akkor minden egész másként alakul. A meghatározó történelmi folyamatok mindig sok tényező bonyolult összjátékából bontakoznak ki. Egy rossz politikai döntés nem feltétlenül idéz elő katasztrófát, aminek a fordítottja is igaz: a rossz döntés elkerülése nyomán nem feltétlenül válik elkerülhetővé a katasztrófa.

A Monarchia összetartó erői az első világháború nélkül hosszabb távon tudtak volna érvényesülni. Elképzelhető, hogy ha nem tör ki a háború, maradt volna elegendő idő arra, hogy a birodalom valamiféle föderatív átalakulása végbemenjen. De ehhez sok minden másra is szükség lett volna, ha már folytatjuk ezt a „mi lett volna, ha” kezdetű gondolatot. Például egy szélesebb választójog alapján létrehozandó új kormányzati rendszerre vagy arra, hogy Ferenc József utódának több ideje legyen a '67-es rendszer liberális, demokratikus irányú reformjára stb. Mindezek az elemek elvben összeállhattak volna egy olyan programmá, amely az erőpolitikával szemben az együttműködési politika életképes alternatíváját nyújtja. Lehet, hogy „pofonokra” is szüksége lett volna a magyar politikai életnek, hogy felismerje a nemzetiiségi ébredések valódi erejét. Amikor a háborúban mindezt megérezte, már túl késő volt.

Összességében nagyon sok tényezőnek kellett volna megváltoznia ahhoz, hogy 1920-ra ne következzen be a Monarchia felbomlása, és e megváltozott tényezőknek hosszabb távon kellett volna érvényesülnie ahhoz, hogy a birodalom – s benne a történelmi Magyarország – képessé váljon önmaga reformjára.

– *Kossuth az 1860-as években már lényegében megfogalmazta, hogy a nemzetiiségi kérdés szétfeszíti a birodalmat, és az egész dualizmus korában számítani lehetett arra, hogy mindez valami nagyobb szabású konfliktusba torkollik.*

– A 19. század nagyon különbözött a 20.-tól abban az értelemben is, hogy annak idején a közvéleménynek még jóval kisebb szerepe volt a politikai döntések befolyásolásában. Ez volt az egyik oka annak is, hogy a háború korábban sokkal kézenfekvőbb eszköze volt a politikai viták eldöntésének. A szélesebb társadalmi nyilvánosság, a sajtó növekvő befolyása, a „közvélemény uralma” korában már nem olyan könnyű hadseregeket felszerelni, mozgósítani és háborúkat indítani, hiszen ehhez előbb el kell nyerni a tömegek egyetértését és felhatalmazását.

– *Ez Nyugat-Európában sem volt másként.*

– Nem, sőt a nagyhatalmak az „igazságos háború” elvének súlykolásával elérhették, hogy saját fegyverkezésük mindig a „védekezés” jellegét öltse magára.

– *Voltak-e a nemzetiségek törekvéseinek sejthető jelei, korai, figyelmeztető megnyilvánulásai?*

– 1848/1849 óriási tanulság volt a magyar politikai elit számára: ekkor szembesültek először azzal, hogy a nemzetiségek képesek nagy tömegben, egységesen fellépni a magyar állami integritás gondolatával szemben. Az erdélyi románok 1791-ben felterjesztett, *Supplex Libellus Valachorum* című panaszirata óta nem volt példa arra, hogy egy nemzetiség részéről nagy hatású, kollektív fellépés történjen nemzeti érdekeik védelmében. 1848-ban azonban két nemzetiség (a román és a szerb) is tömegesen és lényegében önként fogott fegyvert a magyarok ellen, osztrák ösztönzésre pedig a horvátok is megtették ugyanezt.

Ez az élmény el kellett, hogy gondolkoztassa a magyar politikusokat, hogy vajon egyben tartható-e egyáltalán Magyarország az adott keretek között. Teleki László, a magyar forradalmi kormányzat párizsi követe 1849 májusában ezt írja Kossuthnak: „*Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is*”. A nemzetiségek iránti jogkiosztás „*mentől bőkezűbb*” programjának szorgalmazása egy polgárháborús kor hangulatában született. 1849. július végén a magyar országgyűlés megalkotta a nemzetiségi törvényt, ami lényegében reakció az osztrák–orosz hatalmi koalíció létrejöttére, s kései felismerése annak, hogy a nemzetiségekkel meg kell békélni. A magyar liberális elit tehát, ha megkésetten is, de felismerte a nemzetiségi kérdés jelentőségét.

Kísértetiesen hasonló volt a helyzet 1918/1919-ben. A köztes időben viszont mintha „elkényelmesedett” volna a magyar politika. Az 1849 utáni bő másfél évtized „szűk esztendeit” követő, az önkényuralom korában a magyar alkotmányért folytatott harcot lezáró kiegyezés komoly sikernek számított az önálló magyar államiság gondolata számára. Ezt csak tovább erősítették a dualizmus-kori Magyarország gazdasági sikerei, a prosperáló, polgárosodó ország képe pedig azt sugallta, hogy lényegében minden rendben van: az asszimiláció jó úton halad, a nemzetiségi vezetők politikai törekvései pedig könnyen semlegesíthetők. A magyar politikai osztály (a kormányzat és a politikai pártok egyaránt) későn reagáltak a századforduló figyelmeztető jelenségeire. Maga Jászi Oszkár, aki 1918 őszén a történelmi Magyarország föderalista átalakítását szorgalmazza – s miniszterként hozzá is fog e program végrehajtásához –, 1912-ben még elveti a kisebbségi autonómia lehetőségét, s csupán az 1868. évi nemzetiségi törvény pontos végrehajtását sürgeti. Csakhogy 1918 őszén megint az utolsó pillanatban vagyunk, hasonlóan 1849-hez. Akkor az egyre ellenségesebbé váló nemzetiségek megnyerésének kísérlete Kossuth, utóbbi esetben Jászi nevéhez fűződik; mindkét esetben nagyon későn érlelődött politikai programmá a gondolat.

– *Gyakran megfogalmazódik az az álláspont, amely Károlyit és Jászit tekinti a trianoni béke első számú felelősenek, mások pedig arra hívják fel a figyelmet,*

hogy mind a ketten elleneztek a háborút, ami az egész tragédia előidézője lett. Két történész-szakértő tábor körvonalai rajzolódnak ki a felelősségük megállapítása kapcsán. Beszélhetünk valami konszenzuskialakítási kísérletről e két álláspont között? Vagy – stílusosan szólva – „megmerevedtek a frontvonalak”?

– A két álláspont megcsontosodásában szerepet játszik, hogy bizonyos politikai irányzatok előképüknek tekintik a 20. század első felének politikai irányzatait, és saját világnézeti elgondolásaikat vetítik vissza az elmúlt korokra. Ez laikusok esetében érthető, de történészekről nem elfogadható magatartás, mert szakmájuk alapvető szabályaival ellenkezik. Ettől egyelőre aligha fogunk megszabadulni. Ha a történelmi múltat megpróbáljuk megtisztítani ezekről a személyes világnézeti elkötelezettségektől, s az 1918/1919-es közállapotok pontosabb megértésének céljából megpróbálunk belehelyezkedni a korszak miliőjébe, hogy figyelmünket a kortársak dilemmái felé fordítsuk, akkor regisztrálhatjuk, hogy ezekben a sorsdöntő hónapokban a magyar politika megoldhatatlan egyenlettel került szembe. Bármilyen úton indultak volna el, egyik sem kecsegtetett sikerrel.

– Károlyi mentségére felhozható az, hogy már az első világháború előtt, illetve első időszakában is arra figyelmeztetett: még a németek által megnyert háborúval is csak rosszul járhat Magyarország?

– Károlyi mindenesetre következetes álláspontot képviselt. Mindvégig ellenezte a háborút, nem „menet közben”, mintegy népszerűséget keresve változtatta meg a véleményét. 1918-ban is pacifista programmal került kormányra, ilyen értelemben egyértelműen hiteles személyiségnek számított. Akkor volt igazán pacifista (a háború alatt), amikor ezzel könnyen fejére vonhatta a hazárulás vádját. Ezt egyébként maga is érezte, ezért – hogy a személyes gyávaság bélyegét elkerülje – ki is ment a frontra, s bár neki és feletteseinek is gondja volt rá, hogy tisztas távolban maradjon a harcoktól, a gesztust mindenképp megtette.

– 1914-ben volt-e a magyar politikai elitnek más lehetősége a fegyveres harc helyett, hisz egész Európa lelkesedett a háborúért?

– Elméleti alternatíva természetesen létezett. Csakhogy abban a helyzetben, amikor a „hivatalban lévő” trónörökösöt gyilkolják meg, egyértelműen politikai indíttatásból, egy nagyhatalom nem tehet úgy, mintha nem történt volna semmi. Valamiféle retorziót – legalább diplomáciai úton – eszközölnie kellett. Az Osztrák–Magyar Monarchia válaszüteme egyáltalán nem volt kirívó, ennél kisebb jelentőségű dolgok miatt is robbantak ki háborúk korábban és később is. Az, hogy a Monarchia nyomozati jogot kért Szerbia területén, a bűnösök gyors felkutatását és példás megbüntetését követelte, megfelelt az esemény súlyának. (Ezt egyébként Nagy-Britannia és Franciaország is elismerte.) A kérdés inkább az volt, hogy mennyire elszánt a hadba lépésre a többi állam.

Lényegében régóta mindenki erre készült, nem véletlen, hogy már a századfordulón két katonai tömb áll egymással szemben. Ahogy mondani szokás, csak egy szikra kellett a háború kirobbanásához. S itt többről volt szó, mint egy apró szikráról. A Monarchia nem tűrhette szó nélkül azt a presztízvesztést, amelyet trónörökösének meggyilkolása idézett elő, Magyarország pedig akkor sem lehetett hűtlen a birodalomhoz, ha az áldozat személye nem volt különösebben kedvelt hazai körökben. Abban ma már lényegében egyetértünk, hogy Tisza helyeselte a retorziót, Szerbia sakkban tartását, a Monarchia ügyeibe való bármilyen beavatkozási lehetőségének megszüntetését – de nem a háborút. Ha ezt a Monarchia egy ultimátummal elérhette volna, Tiszáék bizonyára beérik ennyivel, az pedig a bécsi udvar döntésén múlt, hogy ez az ultimátum mennyire legyen szigorú. Tisza szeretett volna a végső, kemény hangú feltételeken finomítani, de nem érvényesült az álláspontja. Ismét a „mi lett volna, ha” esetével állunk szemben, de elgondolkozhatunk azon, milyen választ ad Szerbia egy esetleg finomabb hangvételi követelésre. Feltételezhetjük, hogy a szerbek – maguk mögött tudva Oroszország elkötelezett támogatását – ezt is elutasították volna. Háborúra elszánt felek álltak szemben egymással Európában, s bár nem teljesen mindegy, hogy mi lett végül a „casus belli”, a hadüzenetek végül senkit sem értek váratlanul, felkészületlenül.

Ha mindezeket a lehetőségeket végiggondoltuk, lehet boncolgatni Tisza felelősségét is. Természetesen egy országot reprezentált, ám a háborúba lépés nem az ő személyes döntése volt. Úgy vélte, legjobb tudása szerint alakítja egy soknemzetiségű Magyarország jövőjét, ugyanakkor tekintetbe kellett vennie az osztrák birodalomfél, sőt a legfőbb katonai szövetséges, Németország érdekeit is. Ebben a soktényezős döntéshelyzetben a „kisebbik rossz” elve mentén határozott a háború támogatásáról. A Szerbiával szembeni meghunyászkodást Budapesten, Bécsben és Berlinben is nagyobb rossznak tartották, mint a fegyveres konfliktus vállalását. Arról nem is beszélve, hogy sokan meg voltak győződve a háború lokális jellegéről, nem tartottak a konfliktus kiszélesedésétől, egy ilyen, korlátozott háborúban pedig a Monarchia hadserege elegendőnek bizonyult volna Szerbia ellen. A háború eszkalálódását a komplex európai szövetségi rendszerek szorossága eredményezte. A Monarchia politikusai világosan látták, hogy nem számíthatnak Olaszország és Románia támogatására, de bíztak semlegességükben. Utólag mondhatjuk, hogy ez utóbbi helytelen diagnózisnak bizonyult, 1914 nyarán azonban senki nem gondolta, hogy évekre elhúzódó konfliktus veszi kezdetét. A magyar parlamentben a hadüzenet bejelentését követő felszólalások mindegyike lokális, megtorló hadjáratról szólt. A beszédek fő motívuma a kényszerítettség és az önvédelmi jelleg. Az is mindenkit meglepetésként ért, hogy az oroszok ennyire gyorsan reagáltak a Szerbia elleni támadás hírére s hogy alig egy hónap alatt Európa nagy része hadiállapotba került.

Szólni kell még röviden az 1917/18-as különbéke-kísérletekről, amelyek még lehetőséget adtak arra, hogy kisebb veszteségekkel vagy akár veszteség nélkül ki lehessen lépni a háborúból. Mivel katonai értelemben is jók voltak még a k. u. k. hadsereg pozíciói, s az első békekezdeményezések is a Monarchiához kötődtek, joggal lehetett számítani méltányos békekötésre. A franciák, angolok és amerikaiak azonban inkább a háború folytatása mellett döntöttek, nem elsősorban a Monarchia miatt, hanem azért, hogy Németországot (az agresszív német militarizmust) minél inkább háttérbe szorítsák. Ez a szándék vitte a háborúba az Egyesült Államokat is. Ausztria–Magyarország ebből a szempontból csekélyebb fontossággal bírt. 1918 tavaszára lett bizonyos, hogy a különbéke-kezdeményezésekből nem lesz semmi, a háború folytatásának nem maradt alternatívája.

– *A háború végére és eredményeire térve, hogyan lehet értékelni a Károlyi-kormány és a Tanácsköztársaság szerepét?*

– A Károlyi-kormányra, illetve az 1919 tavaszától hatalomra került – nevezük így – „baloldali koalícióra” egyaránt igaz, hogy meghatározó politikusi soha nem folytattak korábban kormányzati tevékenységet, sőt soha nem is voltak erre felkészítve. Neveltetésük, képzettségük nem erről szolt; mentségükre tegyünk annyit hozzá, hogy senki nem születik háborús kormányfőnek. Még Károlyira is igaz ez, bár talán ő rendelkezett a legkomolyabb képzettséggel, előélettel, családi, neveltetésbeli háttérrel. Gondoljunk bele, hogy 1919 tavaszán a Tanácsköztársaság vezetői legfeljebb a szakszervezeti vezető pozíciójáig juthattak el, a nemzetközi tájékozottságuk rendkívül korlátozott. Nincs mit csodálkozni azon, hogy nem mozogtak otthonosan a diplomácia és az államapparátus irányítása területén.

Károlyiék 1918 őszén a pacifizmus, a wilsonizmus programjával léptek fel, ami akkor az egész magyar társadalom érdekeinek megfelelt. Október közepe táján még Tisza István is úgy fogalmaz, hogy a helyzet kulcsa az antant kezében van és a wilsoni elvekre alapozva kell kilépni a háborúból. Híveit is arra biztatja, hogy az antant (wilsoni elveken keresztül megvalósuló) kibontakozási programját fogadják el. A lényeg, hogy Károlyinak meglehetősen nagy felhatalmazása volt, nemcsak az udvar engedélyét bírta, hanem olyan szimbolikus figurák támogatását is, mint – közvetett módon – Tisza István vagy Apponyi Albert. A pacifizmus gondolata pedig nagyon népszerű volt akkor Magyarországon, hiszen a háború befejezését várták a frontkatonák és a háború lakói is. Károlyi számára tehát adott volt egy széles körű társadalmi támogatottság, ugyanakkor nagyon beszűkült a nemzetközi mozgástér. Az országnak egyszerűen nem maradtak nemzetközi kapcsolatai, volt szövetségesei mind vesztesként kerültek ki a háborúból, novemberre valamennyien letették a fegyvert. Ellenséges közegbe került az ország, diplomáciai kapcsolatot csak

Ausztriával tudott fenntartani, az antant el sem ismerte a Károlyi-kormányt. Ezért Károlyiék úgy döntöttek, hogy ha de jure nem, megpróbálják de facto legitimálni a helyzetüket, ezért kötötték meg 1918. november 13-án a belgrádi katonai konvenciót. Ezzel ugyanis az ország önállóságát, független politikai entitását tudták demonstrálni és egy nemzetközi szerződéssel hitelesíteni. Párizs nem véletlenül tiltakozott a szerződés ellen, hiszen nyilvánvaló volt, hogy az elsősorban Magyarország pozícióit javította. Sokan egészen másként ítélik meg ezt az egyezményt, úgy tekintik, mintha az első lépés lenne a történelmi Magyarország felbomlása felé, holott a szövegből kiderül, hogy legtöbb pontja az akkor viszonyok között kimondottan kedvező volt az országra nézve. (A november 3-i, páduai fegyverszünetet követően pl. szerb és román csapatok lépték át a magyar határt, a hadsereg pedig nem tehetett ez ellen semmit, hiszen a fegyverszünet megkötötte a kezét. Ha nincs a déli és keleti demarkációs vonalakat megállapító, novemberi 13-i, belgrádi katonai konvenció, a szerb és a román hadsereg már ekkor akadálytalanul nyomulhatott volna előre.) Más kérdés (és ez bizonyult fontosabbnak), hogy a szerződés pontjait az antant nem tartotta be, Magyarország viszont nem tehetett mást, mint hogy teljesíti az abban foglaltakat, hiszen más eszközzel – akkor már – nem rendelkezett. Károlyiék azt remélték, hogy ez az egyezmény fogja a magyar határokat megvédeni, de ez a várakozás nem teljesülhetett, mert mind az antant, mind kelet-európai szövetségesei megszegték a szerződést.

A másik dolog, amit rendszeresen a Károlyi-kormány szemére vetnek, az, hogy leszerelte a hadseregét. A dilemma óriási volt a forradalmi kormányzat előtt, és megint csak abból kell kiindulni, hogy Károlyi pacifista programmal került hatalomra. Ráadásul a kormány attól is tartott, hogy a felfegyverzett alakulatok akár saját stabilitását is veszélyeztethetik.

– *Linder Béla hadügyminiszter tényleg mondta, hogy „nem akarok több katonát látni”? Mert hallottam olyan véleményt is, hogy eredetileg azt mondta: „nem akarok több katonát látni fosztogatni”, csak a végét elnyelte a zaj.*

– Nem tudom, folytatódott-e a mondata, mindenesetre az ominózus mondatot minden másnapi újság az elhíresült formában jelentette meg. Tudni kell továbbá, hogy ekkoriban Linder Béla meglehetősen labilis idegzetű volt, évekig szolgált a fronton, amire az egészsége is ráment, alkoholproblémái közismertnek számítottak, sőt a híresztelések szerint a gyógykezelése során használt morfiumnak is rabja lett. Sokan gyanítják, hogy akkor sem volt tiszta a tudata, amikor az ismert mondattal túllőtt a célon. A beszéd maga egyébként egy következetes pacifista álláspontját tükrözi, utolsó, sokat idézett mondata egy pacifista szájából nem meglepő, egy hadügyminiszteréből viszont nagyon is. Hozzá kell tenni, hogy pár nap múlva Lindert le is váltották a hadügyi tárca éléről, később ő volt a belgrádi konvenció egyik aláírója, de számottevő

politikai szerepet később nem játszott. Hogy ez a mondat ültette volna el Magyarországon a defetizmust, kétlem. Egy ország ellenálló képességét nem egyetlen beszéd szokta megingatni. Sokkal inkább az egyes katonák és a civil lakosság háborús kimerültségéről volt szó, másfelől pedig a hadseregen belül a szociáldemokraták térnyerése lett megfigyelhető. E két tényező együttesen kezdte ki a hadsereg hagyományos, parancsteljesítésre épülő rendszerét. A hadsereg ellenőrzését ellátó, újonnan alakult katonatanácsok szerepe pedig odáig ment, hogy az alárendeltek sokszor egyáltalán nem engedelmeskedtek parancsnokaiknak. Sajátos, kettős (hierarchikus, illetve demokratikus) hadvezetés alakult ki párhuzamosan, amelyek nem voltak összeegyeztethetők. E „kettős hatalom” ellen Bartha Albert, az új hadügyminiszter is sokat küzdött. Az ő szándéka a hadsereg ütőképességének megőrzése volt, jóllehet korábban – Linder államtitkáraként – maga is hozott intézkedéseket a leszerelés végrehajtására.

– *Ez a sorozás útján létrejött k. u. k. tömeghadsereg, ami éppen oszladozott, egyáltalán alkalmas lett volna arra, hogy bevethető legyen a románok vagy a csehek ellen?*

– A kérdés megválaszolására aprólékosabb hadtörténeti kutatásokra volna szükség. Az bizonyos, hogy a cseh (s később a román) nemzetiségű katonák már a háború alatt számos jelét adták annak, hogy nem érzik magukénak a Monarchia hadicéljait. Nem az ő háborújuk volt ez, bár őket ugyanúgy besorozták a seregbe. A csehek – több feljegyzés szerint – „szívesebben” estek hadifogságba, és hasonló mondható el a románokról is, akik egy rövid időszakban még saját nemzettársaikkal is kénytelenek voltak szembenézni a front két oldalán, bármennyire is igyekezett a k. u. k. hadsereg vezénylese elkerülni az ilyen szituációkat. (A román betörésre nagyon gyorsan kellett a Monarchia seregének reagálnia 1916 késő nyarán.) 1918 második felében a parancsnokok egyre többet panaszkodtak a fegyelmi helyzet ingatagsága, az elégtelen ellátás és az utánpótlás akadozása miatt. Akadtak olyan nemzetiségi alakulatok, melyek egy emberként tették le a fegyvert és álltak át az ellenséghez, bizonyos területeken a frontbomlás is fenyegetett. A hadvezetés átcsoportosításokkal, az alakulatok átgondoltabb nemzetiségi összeállításával próbált védekezni.

Valószínűnek tűnik, hogy 1918 őszére az alakulatok mintegy fele nehezen kezelhető volt. A magyar kiállítású, a háború alatt több százezres létszámú honvédség alakulatai értelemszerűen a megbízhatóbbak közé tartoztak. A fennmaradt forrásokból nagyon nehéz képet alkotni arról, pontosan mekkora is volt, illetve lehetett volna a magyar hadsereg ütőereje, milyen volt a morál, milyen hatást gyakoroltak a még harcoló katonákra a dezertálások, fogságba esések stb. Az bizonyos, hogy hónapokon át a magyar haderő már nem tudta volna tartani az állásait – már csak az utánpótlás nehézségei miatt sem.

– *Visszatérve Linder Béla mondatára, lehetett abban valami ráció, hogy ezt a (nemzetiségi feszültségektől, függetlenségtől sújtott, demoralizált) hadsereget fel is kellett bomlasztani?*

– A hadsereg leszerelése többé-kevésbé rendezetten ment végbe. A frontról visszatérő baka jelentkezett a leszerelő parancsnokságon, leadta a fegyverét, kapott egy vonatjegyet hazáig stb. Erre egyébként két szerződés is kötelezte a magyar államot: a páduai fegyverszünet, illetve a belgrádi katonai konvenció. Mindkét szerződés nagyságrendileg azonos (8 hadosztályban, vagyis kb. 80-100 ezer főben maximált) hadsereg megtartását engedélyezte Magyarországnak. Utóbbi ezt elő is írta, előbbi az osztrák–magyar hadsereg létszámát maximálta 20 hadosztályban, amelynek a Magyarországra eső kvótája (37%) hozzávetőleg megfelelt az említett 8 hadosztálynak. Az aláírt szerződések mellett ismét meg kell említeni Károlyi pacifizmusát. Volt még egy további, nehezebben dokumentálható szempont is: ne feledjük, hogy forradalmi kormányzatról beszélünk, amelynek a legitimitása törekény, ki van szolgáltatva a tömegek szimpátiájának. A kormány számára a kiszámíthatatlan hangulatú, több százezres, felfegyverzett tömeg potenciális – például populista politikus által mozgósítható – veszélyforrást jelentett. Reálisnak látszott, hogy a központi államhatalom által ellenőrzött haderőn kívül alternatív fegyveres erők is létrejöhetnek.

– *Összefügg mindezzel, hogy maradtak emlékek a szervezetlen katonacsoportok fosztogatásairól is.*

– Igen, a megbízhatatlan fegyveres csoportok a közbiztonságra is veszélyt jelentettek. A kormány számára ez is fontos szempont volt: megbízhatatlan, szervezetlen, kétséges lojalitású tömeg kezében ne maradjon fegyver.

– *Mi a komolyan vehető sorrend: a bukás megelőzte a forradalmakat vagy a baloldali csoportok megerősödését, illetve ellenkezőleg: az utóbbiak vezettek a magyar állam felbomlásához?*

– Nem tudom megmondani, hogy a hazai baloldal háborúellenes megnyilvánulásai elérték-e a frontkatonákat, és ha igen, milyen mértékben. Valószínűleg nem nagyon, hiszen a tábori postát ellenőrizték, a frontkatonákhoz az ilyen híreket közlő újságok nemigen jutottak el. Amikor pedig a forradalmi kormány kezébe került a tájékoztatás monopóliuma, akkor már megindult a hadsereg felbomlási folyamata. Így közvetlen szerepe a háborúellenes magyar baloldálnak aligha lehetett az alakulatok demoralizálódásában.

– *Fontos, hogy Tisza István parlamenti bejelentése a háború elvesztéséről megelőzte a forradalmi kormányzat megalakulását.*

– Igen, ez október 17-én történik, és Tisza kifejti, hogy a hadsereg ugyan képes volna még egy darabig még ellenállni, és érzékeny veszteségeket is tudna okozni az ellenségnek, de a háború menetét megfordítani már nem képes.

– *Mit kell még tudnunk Károlyiról?*

– Beszéltünk róla, hogy antantbarát, wilsonista politikát folytatott, még-hozzá következetesen. Nem a körülmények kényszerítették erre, végiggondolt koncepció megvalósításával kísérletezett. Később, az ún. Vix-jegyzék átvétele után beismerte, hogy ez téves elképzelés volt, de ekkor még mindent elkövetett, hogy az antant előtt úgy mutassa be Magyarországot, mint ami szakít a militarizmussal és a németbarátsággal, nyugatbarát politikát folytat, továbbá angol és francia mintájú liberális-demokratikus politikai berendezkedést vezet be. Ennek egyszerre volt rövid és hosszú távú célja. Rövid távon a kormány azt remélte, hogy az antant megbízik Magyarorszában és a békekonferencián hazánkat rokonszenves államként kezeli. Hosszabb távon pedig azt, hogy az antant kvázi-szövetségesként, barátként tekintsen Magyarországra, amelyben megbízhat, Közép-Európa-politikáját őrá építheti. Logikus, még mai szemmel is vonzónak tűnő koncepció volt ez, más kérdés, hogy nyugaton egyszerűen nem hittek Károlyinak. Azt hitték, hogy ez csak szimpla trükk a magyarok részéről, akik korábban harciasan németbarát politikát folytattak, most pedig a felelősség alól úgy próbálnak kibújni, hogy Károlyi személyén keresztül a nyugat szövetségesül ajánlkoznak, miközben egyáltalán nem változtak a háború előtti bel- és külpolitikai törekvéseik. Nyugodtan mondhatjuk, hogy az antant teljesen félreismerte Károlyit és valódi szándékait.

Az antantbarát politika egyébként meglehetősen szélsőségesen érvényesült. A Károlyi-kormány lojálisan teljesítette az antant lényegében minden követelését, még az egyértelműen hátrányosakat is (például a magyar hadsereg visszavonását, fegyverletételét stb.), mivel nem akarta kockára tenni a nyugati államok remélt rokonszenvét. Ha pedig azt nézzük, hogy ebben az időben Magyarország a nemzetiségekkel hogyan viselkedett, hogyan próbálta azokat szövetségesül megnyerni, akkor Jászi Oszkár politikájára érdemes utalni, aki különböző engedményekkel kívánta Magyarországon belül tartani a nemzetiségeket. A nemzetiségekért felelős tárca nélküli miniszterként egymás után ruházta fel kulturális és területi autonómiával a nem magyar ajkú közösségeket. Területi autonómiát kaptak a ruszinok, kulturális autonómiát a németek, néhány nappal Károlyiék bukása előtt pedig a szlovákokat részesítették autonóm jogokban. A történelmi Magyarország minél teljesebb megőrzése érdekében a kormány a lakosság megnyerését tartotta célravezetőnek, az említett nemzetiségekkel az autonómia, a románokkal és a szerbekkel pedig tárgyalások útján próbáltak kiegyezni. A románokkal folytatott aradi tárgyalások eredménytelenek voltak, mivel a magyarok által kínált széles körű autonómia az antant területi ígéreteit bíró románokat már nem elégítette ki. A szerbek pedig már Jászi tárgyalási ajánlatára sem reagáltak.

A Károlyi-kormány tehát mind a nyugati győztes hatalmakkal, mind a nem-

zetiségekkel kereste a kapcsolatfelvételt. Ám bármilyen méltányos ajánlatot fogalmazott is meg a magyar fél, a nemzetiségi vezetők számára a Károlyi-kabinet már nem volt komoly tényező.

– *Károlyi politikájában nem következett be fordulat? A Székely Hadosztály példáját szokták emlegetni.*

– Az utolsó napokban érezhető volt az irányváltás szándéka. Februárban – látva, hogy az antant nem respektálja a páduai és a belgrádi megállapodások betartására irányuló magyar erőfeszítéseket – Károlyi tett bizonyos gesztusokat a fegyveres honvédelmet sürgető csoportok felé. Alapvetően azonban továbbra is az antant méltányos politikájában reménykedett. Az utolsó csepp a pohárban egyértelműen a Vix-jegyzék volt. Ebből ugyanis kiderült, hogy az antant Magyarországgal szemben ellenséges döntései nem pillanatnyi kapcsolódásból vagy kiútkeresésből fakadtak, hanem nagyon is tudatosan építkező koncepciónak feleltek meg. A jegyzék nem volt más, mint a Magyarország területi felosztásáról a békekonferencián megszületett első határjavaslat „bejelentése”. Néhány nappal az után született a dokumentum, hogy Párizsban szakértői szinten megállapították Magyarország határait.

– *A szakértői tárgyalások nyomán a későbbi trianoni határokat rajzolták meg?*

– Nem teljesen. Például Burgenland leválasztásáról csak 1919 augusztusában született végleges döntés, ahogy a magyar–délszláv határon mintegy 30 további település átcsatolásáról is. E későbbi módosítások azonban csak mintegy 5 ezer km²-t tettek ki; ha ezt az összességében elcsatolt mintegy 190 ezer km²-hez viszonyítjuk, kijelenthetjük, hogy a döntés jórészt már 1919 tavaszán megszületett.

– *A burgenlandi kérdésben lehet szerepe a tanácsköztársaság kikiáltásának?*

– Igen, lehet, ugyanis a győztesek körében elterjedt volt a vélemény, hogy Ausztria még gyengébb és esendőbb lesz, mint a területeinek jelentős részét elvesztő Magyarország. Így Ausztria életképességének fokozása, ezáltal az Anschluss elkerülése kiemelten fontos szempont lett. A franciák számára ez utóbbi elfogadhatatlan volt, hiszen így az a furcsa helyzet állt volna elő, hogy a vesztes Németország területi gyarapodással kerül ki a háborúból. A szóban forgó burgenlandi terület ugyan nem nagy, viszont mezőgazdasági jellegű vidék, ami az élelmiszerhiánnyal küzdő Ausztria számára nagy jelentőséggel bírt, miközben Magyarország mezőgazdasági ellátása szempontjából nem kulcsfontosságú. Magyarországon ekkor épp a tanácskormány volt hatalmon, amely – mint diktatórikus kormány – kétségkívül nem volt népszerű Párizsban. A döntés meghozatalakor azonban nem a Magyarország ellen, hanem az Ausztria javára szóló érvek voltak meghatározóak. Ráadásul a döntés etnikailag is indokolható volt, hiszen a lakosság mintegy háromnegyede német ajkú volt, s még a külön-

böző szláv etnikumok aránya is meghaladta a magyarokét. A dolog pikantériáját mégis az adta, hogy két vesztes ország közé vert éket a területi elcsatolás, aminek Bécsben sem tudtak maradéktalanul örülni, tekintettel a soproni népszavazás eredményére.

– *„Tiszta” volt ez a népszavazás?*

– Levéltári forrásokból tudjuk, amit egykorúan sem nagyon titkoltak: nem volt „tisztá”, hiszen mindkét fél igyekezett a maga javára csalni az eredmények megállapításakor. Shvoy Kálmán naplójában leírja például, hogy a Szombat-helyről Sopronba rendelt katonai alakulatok mint soproni lakosok szavaztak a Magyarországhoz tartozás mellett, de az osztrákok is követtek el csalásokat, főleg a kampány időszakában. Olyan nagy volt azonban a különbség a magyarok javára, hogy a helyszíni antantmegbízottak nem akarták kétségbe vonni az eredményt.

– *Tényleg elképzelhetetlen lett volna a népszavazás eszköze a területi hovatartozások eldöntésére?*

– Az első világháború után több területen is tartottak népszavazást, vagyis a győztesek belementek ennek az eszköznek az alkalmazásába – viszont mindenütt viszonylag kis területről volt szó. Az egyetlen kivétel a mintegy 10 ezer km² kiterjedésű Felső-Szilézia volt, amelynek kétharmada az 1,3 millió szavazót megmozgató referendum értelmében Németországnál maradt, egyharmadát Lengyelország kapta meg. Gondoljunk bele: a Romániának ítélt, több mint 100 ezer km²-es területnek ekkor már 5,5 millió lakosa volt. Egy ekkora területen a népszavazás megszervezése és lebonyolítása (ráadásul a kicsi és legyőzött Magyarország kedvéért) szóba sem jöhetett. Németország kapcsán a tárgyalások során fontos szempont volt, hogy bizonyos határon túl ne haragítsák magukra a nyugati antanthatalmak, hiszen jelentős revánspotenciállal rendelkezett – ellentétben Magyarországgal. Németország az első világháború után területének 13%-át veszítette el, ami Törökország, Ausztria és Magyarország 50–70%-os területvesztéséhez képest jóval szolidabb.

– *Mit érdemes még tudnunk a Tanácsköztársaság időszakáról?*

– A Tanácsköztársaság létrejötte tovább rontotta Magyarország helyzetét. A nyilvánvalóan bolsevik diktatúra sem a nyugati antanthatalmaknak, sem kelet-európai szövetségeseiknek nem volt elfogadható. Félő volt, hogy a tanácskormány magyarországi hatalomra kerülése egy európai méretű bolsevik előretörés állomása. Párizsban, de még Londonban is attól rettegetek, hogy ezt a forradalmi hullámot Nyugat-Európa sem tudja majd feltartóztatni. A franciák először azt javasolták, hogy intervenció háborúval semmisítsék meg Kun Béláék rendszerét, ezt az angolok igyekeznek csillapítani, és inkább tárgyaló delegációt küldtek Budapestre. A Smuts-misszió csekély területi engedményt kínált, amelyet azonban a tanácskormány kevesellt, a tárgyalások így

megszakadtak, s újra előtérbe kerülhettek francia intervenciók tervek. 1919. április közepén a román hadsereg engedélyt kapott, hogy a Vix-jegyzékben meghatározott demarkációs vonalat átlépve a Tisza vonaláig nyomuljon előre. A Tanácsköztársaság erre a Vörös Hadsereg gyors megszervezésével és ellentámadással válaszolt. (A Vörös Hadsereg létszáma egyes adatok szerint május végén elérte a 200 ezer főt.) Mindez jelzi, hogy hadseregszervezés terén voltak Magyarországnak tartalékai, de azt is, hogy nem túlságosan nagyok.

– *A Vörös Hadsereg katonái azonosak voltak a „régí” hadsereg tagjaival?*

– Részben igen, sokan voltak köztük harcedzett sorkatonák, a parancsnokok, tisztek közül többen végigharcolták az első világháborút; az utóbbiakat nyilván nem az „eszme”, hanem a honvédelem állította a tanács hatalom fegyveres erejének szolgálatába. Más csoportot alkottak azok, akik azonosultak a Tanácsköztársasággal: olyan gyári munkások, akik kifejezetten a Vörös Hadseregbe akartak belépni, akiknek imponált az új fegyveres erő régi típusú függelmi viszonyokat nem ismerő jellege. A sikeres felvidéki hadjárat valóban felveti azt a kérdést, hogy egy korábbi fegyveres ellenállás nem lehetett volna-e még inkább sikeres egy akkor még gyengébb kisantanttal (román és csehszlovák alakulatokkal) szemben. Ez megint a „mi lett volna, ha” kategóriába tartozik: elképzelhető, hogy igen, de az is, hogy nagyon erős retorziókat váltott volna ki a háború győzteseiből. 1918 őszén Franchet d’Esperey tábornok csak a későbbi délszláv állam területén jó félmillió katonát tartott fegyverben, amelyet bármikor bevethetett volna Magyarország ellen. Ezt a hadsereget is folyamatosan leszerelik, de látjuk: merő spekuláció utólag azt számolgatni, hogy melyik lett volna az a pillanat, amikor Franchet tábornok kellőképpen gyenge, Károlyi pedig kellőképpen erős a fegyveres konfliktus vállalásához.

– *Ez a hadsereg 1919-ben már nem volt bevethető a magyar–román konfliktus idején?*

– A békekonferencia egyik 1919. júliusi ülésén Foch marsall számba vette a Magyarország ellen bevethető antanthaderő nagyságát, és úgy becsülte, hogy mintegy másfélszeres túlerőt tudnának biztosítani a magyar Vörös Hadsereggel szemben. Márpedig ha ekkor túlerő volt, akkor korábban ez fokozottabban igaz volt. A franciák mindazonáltal takarékoskodni akartak haderejükkel és inkább rábízták a területfoglalást a cseh–szlovák és román alakulatokra. Tiszteket egyébként szívesen adtak, a kisantant seregeit olasz és francia tisztek vezényelték a magyarországi területfoglalások időszakában.

Visszatérve a magyar Vörös Hadsereg, a felvidéki hadjáratot még győztesen meg tudták vívni, azonban kiterjedt védekezésre vagy ellentámadásra, pláne kétfrontos háborúra már nem voltak képesek. Július végén a románok néhány nap alatt áttörték a tiszai frontot és megérkeztek Budapestre.

Először tehát csődöt mondott Károlyi antantorientációja, s ezt maga is elismerte lemondásakor, amikor úgy ítélte meg, hogy talán a munkásszolidaritásra építő baloldali kormány többet ér el Magyarország területének védelmében, mint az antantban bízó köztársasági rendszer. Végül azonban a fegyveres honvédelem is sikertelennek bizonyult, sőt a Tanácsköztársaság bukásával párhuzamosan a főváros is idegen megszállás alá került.

Egész egyszerűen nem képzelhetünk el olyan magyar kormányzatot, amely a siker reményében vehette volna fel a küzdelmet Magyarország területi épségének megőrzéséért, s egyszerre tudott volna a nemzetiségek és az antant törekvései fölé kerekedni. Elképzelhető persze, hogy eredményesebb lokális ellenállás több terület megőrzését tette volna lehetővé, de ugyanígy ennek az ellenkezője is: a válaszcsepásban még a későbbi trianoni területnél is többet veszíthettünk volna. Hiszen ne felejtjük el: Magyarország szomszédai a békekonferencián még a Trianonban szentesítetttnél is nagyobb területi követelésekkel léptek fel.

– *Károlyi Mihály és felesége közös emlékirataiban olvassuk, hogy az antant mintegy direkt hajszolta Magyarországot a Tanácsköztársaságba, hogy eltávolítsa Károlyit. Ez összeesküvés-ízü elmélet, és ellentmond a Vix-jegyzékkel kapcsolatos történeteknek.*

– Itt nincs szó összeesküvés-elméletéről. Az emlékiratok a maguk sarkos megfogalmazásában arra utalnak, hogy az antant a Károlyi-kormány elleni szigorával csak azt érte el, hogy a polgári demokratikus kormány helyett proletárdiktatúrával volt kénytelen szembenézni. A nyugatiak aligha ezt akarták, mindez inkább nemkívánatos mellékhatása volt a francia diplomácia erőszakosságának.

– *Helytálló a magyar és a török helyzet összevetése, hiszen az utóbbi esetben sikeres fegyveres ellenállás tanúi vagyunk?*

– Törökország példáját annak kapcsán szokták emlegetni, hogy 1920 augusztusára megszületik a sèvres-i béke, amit a törökök nem fogadnak el, kisebb területekről, főleg Kis-Ázsiából kiűzik a görögöket, és lényegében új békeszerződés aláírását kényszerítik ki a nagyhatalmaktól, amit 1923-ban, Lausanne-ban írnak alá. Ez kétségtelenül a békeszerződéssel szembeni sikeres fegyveres ellenállás példája. Akik ezt hangoztatják, ugyanakkor gyakran megfeledkeznek arról, hogy Törökország területi veszteségei még így is óriásiak voltak – mintegy négyszer akkorák, mint Magyarországié –, főleg a Közel-Keleten és Észak-Afrikában. Ennek következtében a korábbi nagyhatalom lényegében „visszaszorult” a kis-ázsiai félszigetre és egy kicsiny európai területre. Magyarország esetében is illuzórikus volna feltételezni, hogy egy fegyveres ellentámadással a történelmi országterület megőrizhető lett volna, nem is beszélve a legfontosabbról: Törökország geopolitikai helyzete Európában

periferikus volt, és inkább számíthatott a külföldi hatalmak (pl. Oroszország) támogatására, mint Magyarország.

– *Ejtsünk még néhány szót arról, hogy milyen ellenállást fejtett ki az új, ellenforradalmi Magyarország a békekötés ellen.*

– A népköztársaság, majd a tanácsköztársaság után 1919/1920-ban egy harmadik rezsim jött, amely szintén megpróbálta mérsékelni a területi veszteségeket. Az 1919 augusztusában formálódó ellenforradalmi rendszer azonban még kisebb fegyveres erőre számíthatott, mint elődei, az ország területének túlnyomó része pedig már korábban idegen megszállás alá került, így a kiindulópontja is kedvezőtlenebb volt azokénál. Horthy „nemzeti hadserege” még elődei fegyveres erejénél is kevésbé lett volna alkalmas az ellentámadásra. (Ezt egyébként – tudtommal – meg sem kísérelték. A Nemzeti Hadsereg ekkoriban paradox módon nem a megszállók, hanem a magyar lakosság egy része ellen lépett fel, s ezek az ellenforradalmi „tiszogató” akciók nehezen sorolhatók a megszokott honvédelmi tevékenység körébe.) Igazán ütőképes hadsereg híján lényegében a diplomácia maradt az egyetlen eszköz Horthyék kezében, s ezzel 1920 januárjától a békekonferencián élni is kívántak. Apponyi Albert beszéde és a párizsi békeküldöttség jegyzékei – mint közismert – történelmi, civilizációs, gazdasági és stratégiai érveket hangoztattak. S bár ezek az érvek összességében a történelmi Magyarország egyben tartása mellett szóltak, a békedelegáció fő követelése az volt, hogy az elcsatolásra szánt területek hovatartozását népszavazásokon döntsék el. A magyar kormány ettől remélte, hogy az elszakítandó területek egy részét (talán nagyobb részét) meg tudja tartani.

– *Olvasunk olyan véleményt is, miszerint Apponyi személye inkább ártott, mint használt az ügynek. Tudott még egyáltalán ártani?*

– Újra meg újra felmerül a kérdés: vajon nem volt-e más, Apponyinál alkalmasabb politikus vagy diplomata, aki sikeresebben képviselhette volna Magyarországot a békekonferencián. Apponyit (ezt azért az egykorú vélemények elárulják) „dühödt németbarátnak” tekintették, főleg francia körökben. Ugyanakkor tiszteletben tartották a magyar kormány döntését, és Apponyiban Magyarország hivatalos képviselőjét látták. Így természetesen a békekonferencia döntése sem Apponyi személyének, hanem Magyarországnak szólt. Más kérdés, hogy Apponyi híres beszéde várakozáson felül sikeres volt, hiszen az angolok és az olaszok nyomására újra elővették a magyar határok kérdését. Igaz, gyorsan el is vetették, de tény, hogy még egyszer szóba került az a lehetőség, hogy Magyarország esetleg megőrizheti határ menti, magyar többségű területeit. Apponyi teljesítménye így a békekonferencián egyáltalán nem volt sem rossz, sem pedig káros. Nemrég kezembe került egy, a békekonferencián részt vett magyar diplomatától származó, eddig lappangó kézirat, amelynek szerzője utal arra: Apponyi maga is kételkedett abban, hogy ő a legalkalma-

sabb személy a küldöttség vezetésére. Tény, hogy Apponyi egyébként sem igen találta a helyét az ellenforradalmi Magyarországon. Amikor például szóvá tette, hogy a párizsi delegáció amúgy sem könnyű helyzetét tovább nehezítik a magyarországi kilengésekről érkező hírek, a jobboldali radikálisok élesen bírálták Apponyit a parlamentben. Nem csoda, hogy az ekkor már 74. évét taposó Apponyi az adott politikai hangulatban nem vállalta a jelöltséget a különítményesek által is támogatott Horthyval szemben a kormányzói posztért.

– *Köszönöm a beszélgetést!*

MAGYARORSZÁG SZEREPE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN (2010. február 13.)

A megbeszélés arra keresett választ, hogy a magyar vezetés és társadalom mennyiben volt felelős a világháborús borzalmakért (beleértve a németek kitelepítését is). Sok mai önfelmentő legenda annak a régebbi álláspontnak a tükörképe, amely szerint Magyarország fasiszta ország volt, és kiugróan gyalázatos szerepet játszott ebben a háborúban. A konferencia nem középutat keresett, hanem – a nézetek ütköztetésével is – megpróbált közelebb kerülni egy realisabb kép kirajzolásához.

A beszélgetés moderátora Hosszú Gyula volt, ő készítette az alábbi vita-összefoglalót is.

VITAINDÍTÓ ELŐADÁSOK

Szakály Sándor: Magyarország a második világháborúban – részletek*

[1941. áprilisában] A magyar politikai és katonai vezetés rendkívül nehéz helyzetbe került, hiszen alig néhány hónappal korábban (1940. december 12.) írták alá a magyar–jugoszláv „örök barátsági szerződést”, amely elvetette az erőszak alkalmazását, de nem zárta ki egy esetleges békés területrendezés lehetőségét.²

A német követelés és a remélt revíziós célok elérése azonban erősebbnek bizonyult a szerződésnél. A Legfelső Honvédelmi Tanács 1941. április 1-jei ülésén meghatározták azokat a feltételeket, amelyek teljesülése esetén Magyarország csatlakozik a Jugoszlávia elleni támadáshoz. Ezek szerint, ha a magyar kisebbséget veszély fenyegeti, ha a térségben „vákuum” keletkezik, illetve ha a jugoszláv állam felbomlik, akkor várható a magyar beavatkozás a háborús konfliktusba.³

* Az előadás teljes szövege elolvasható a <http://www.tte.hu/egyezzunkki/> honlapon.

¹ A magyar–jugoszláv barátsági szerződés aláírására 1940. december 12-én került sor Belgrádban. A szerződés mint az 1941. évi II. törvénycikk került elfogadásra. Szövegét lásd: *Magyar Törvénytár*. 1941. évi törvénycikkek. Budapest, 1942

² A Legfelső Honvédelmi Tanács 1941. április 1-jei ülésén elhangzottakra vonatkozóan lásd: *Náray Antal visszaemlékezése 1945*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1988. 40–58.

Amikor Teleki Pál gróf, a magyar miniszterelnök, a döntést követően olyan híreket kapott Londonból, hogy a Jugoszlávia elleni magyar fegyveres fellépés brit hadüzenetet vonhat maga után, öngyilkosságot követett el. Ez az emberileg nagyra értékelhető tett, mely politikailag csak szerencsétlen döntésnek nevezhető, olyan későbbi viták alapját képezte, amelyek Magyarország világháborús szereplését a tények vizsgálata helyett erkölcsi megközelítésben elemezték. (...)

1941. június 22-én Németország megtámadta a Szovjetuniót, és ezzel az európai háború újabb fejezete vette kezdetét. A német támadáshoz azonnal csatlakoztak a Németországgal baráti, szövetségi viszonyban lévő államok, így Románia, Finnország, Olaszország és Szlovákia. Magyarország a Harmadik Birodalommal való szolidaritása kifejezéséül 1941. június 23-án megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, de nem csatlakozott a hadműveletekhez.

A magyar politikai vezetés többsége szívesen kívül maradt volna a háborún, míg a katonai vezetők jelentős része, élükön a Honvéd Vezérkar főnökével, Werth Henrik gyalogsági tábornokkal, a támadókhoz való csatlakozást szorgalmazta.⁴

Werth úgy értékelte a helyzetet – nem egyedülként akkor a világban –, hogy gyors lefolyású háború várható, amely hat-tizenkét hét után német győzelemmel zárul, és azt követően a győztes hitleri Németország újra „osztja a lapokat Európában”. S vajon mi várhat egy ilyen helyzetben a semleges álláspontot képviselő, a háborúban részt nem vett Magyarországra? Werth Henrik, de mások véleménye szerint is az új területi rendezések során veszélybe kerülhetnek az addigi magyar revíziós eredmények, ezért Magyarországnak elemi érdeke a háborúba való bekapcsolódás Németország oldalán.

A katonák érvelése azonban nem hatotta meg a politikusokat. Ők úgy vélekedtek, hogy Magyarországnak nem kell önként ajánlkoznia, meg kell várni, amíg Németország kéri a magyar részvételt, és akkor a részvételért cserébe újabb kérésekkel lehet előállni.

A katonák és a politikusok közötti ellentétet oldotta fel a részleteiben – így a támadók kilétét illetően – még a mai napig sem tisztázott, Kassa elleni légi-

³ Werth Henrik, a Honvéd Vezérkar főnöke, számolva egy német–szovjet háború megindulásának lehetőségével, memorandumokban fogalmazta meg a magyar kormány által megítélése szerint követendő politikai és katonai lépések szükségességét. A Bárdossy László miniszterelnök-külgügyminiszter számára összeállított emlékiratokat lásd: *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. V. kötet. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárat-tól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 778. és 806. számú dokumentumok. Werth személyére vonatkozóan és memorandumainak elemzésére lásd: Dombrády Lóránd: *Werth Henrik, akiről nem beszéltünk.* Argumentum Kiadó, Budapest, 2005. Különös tekintettel a 130–142. oldalra.

támadás, amely a korabeli megállapítások szerint a szovjet légierő tette volt, s ennek következtében a magyar államfő elrendelte a „válaszcsapást”.⁵

Az 1941. június 26-ai támadás nyomán kialakult helyzet megvitatására összehívott rendkívüli minisztertanácsi ülés, elfogadva az államfői döntést, a „megtorlás” mellett foglalt állást.⁶

1941. június 27-én Bárdossy László miniszterelnök, külügyminiszter az Országgyűlés Képviselőházában bejelentette, hogy az országot ért, nem provokált támadások következtében Magyarország a Szovjetunióval szemben beállottnak tekinti a hadiállapotot. A bejelentést a képviselők lelkes éljenzés közepette vették tudomásul.⁷ Hasonló volt a fogadtatása a bejelentésnek néhány héttel később az Országgyűlés Felsőházában is.

(...)

Az erők megőrzését célul kitűző Szombathelyi Ferenc [a Honvéd Vezérkar főnöke] ezért a németekkel folytatott tárgyalások során igyekezett a magyar csapatok minél előbbi hazahozatalát elérni. Megbeszéléseit végül siker kísérte, hiszen a harcokban részt vevő gyorshadtestet 1941 novemberének elejére kivonták az arcvonalból, és decemberre haza is szállították. Magyar katonai alakulatok az elfoglalt szovjet területeken csak kisebb létszámban maradtak, és feladataik a „megszálló feladatokra” korlátozódtak.

Ez magyar szempontból akár sikerként is elkönnyelhető lenne, ha közben nem változik jelentősen a világhelyzet. (...) 1941 decemberében Nagy-Britannia hadat üzent Magyarországnak, és néhány nap múlva Magyarország az Amerikai Egyesült Államokkal is hadiállapotba került. Eközben a szovjet Vörös Hadsereg Moszkva előterében megállította a német támadókat, az első jelentősebb sikerét érve el ezzel a német–szovjet háború folyamán, és az első igazi csapást mérve a német Wehrmachtra.

Ezen események hatására a németek számára jelentősen felértékelődött a kisebb fegyvertárs, szövetséges országok katonai, gazdasági potenciálja. Németországnak még inkább szüksége lett a fegyveres erőkre, a nyers- és hadianyagokra, valamint az élelmiszer-szállítmányokra.

⁴ A Magyarország Szovjetunió elleni hadba lépését megelőző, Kassát ért repülőtértámadás ez idáig legalaposabb elemzése: Borsányi Julián: *A magyar tragédia kassai nyitánya*. Kerék Könyvek, München, 1985

⁵ Az 1941. június 26-ai, rendkívüli minisztertanácsi ülés hiteles jegyzőkönyve nem maradt fenn. A Magyar Országos Levéltárban az ülésről két variánst őriznek. Az egyik a „Bárdossy”-, a másik a „Bárczy”-variáns. Magyar Országos Levéltár Minisztertanácsi jegyzőkönyvek K 27. Az 1941. június 26-ai rendkívüli minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve. A jegyzőkönyvek utólagos készítését már 1986-ban bebizonyítottam. Lásd: Szakály Sándor: A „hadüzenet”. Egy minisztertanácsi jegyzőkönyv margójára. *Életünk*, 1987. 2. szám.

⁶ Bárdossy László bejelentését lásd: *Az Országgyűlés Képviselőházának naplója 1939–1944. X. kötet*, 305. oldal. 1941. június 27-i ülés. 202. ülés.

A „sorsát” Magyarország sem kerülhette el. Az egykori területi visszacsatolásokért a számlát 1941 decemberében Joachim von Ribbentrop birodalmi külügyminiszter, illetve 1942 januárjában Wilhelm Keitel tábornagy, a német véderő (Wehrmacht) főparancsnokságának főnöke nyújtotta be.

Az utóbbi a Ribbentroptól kapott információk alapján a teljes magyar haderő rendelkezésre bocsátását követelte magyar tárgyalópartnereitől. Ezen „kívánság” a magyar felet teljesen meglepte, és kemény hangú tárgyalások után a kért erő mintegy egyharmadát volt csak hajlandó a németek rendelkezésére bocsátani.⁸

A megállapodás eredményeként Magyarország egy kilenc gyalogos és egy páncélos dandárból álló hadsereg keleti hadszíntérre küldésére tett ígéretet, melynek nehéz fegyverzettel való ellátását a német féltől igényelte, aminek teljesítésére ígéretet is kapott.⁹

A német–magyar megállapodás értelmében felállított haderő a magyar 2. hadsereg lett, amelynek létszáma 200 ezer főt tett ki, és 1942. április 11-én indult el a keleti hadszíntérre a Honvéd Vezérkar főnökének azon parancsával, amely minden parancsnoknak kötelességévé tette, hogy „...takarékoskodjon a magyar vérrel”.¹⁰

A kivonuló hadsereg rendelkezésére bocsátották a magyar királyi honvédség által birtokolt fegyverzeti és haditechnikai eszközök több mint felét (a korabeli vélekedések szerint az itthon maradottakat szinte „levetkőztették”), és ennek köszönhetően a hadsereg az előírt fegyvermennyiség és felszerelés több mint a kétszeresét kapta meg! (...)

A magyar 2. hadsereg Sztálingrádtól északra fekvő, mintegy 200 km kiterjedésű frontszakaszán 1943. január 12-én, illetve 14-én indult meg a szovjet támadás. A rendkívül nehéz körülmények között küzdő honvédek, súlyos veszteségeket szenvedve, nem egy helyütt február elejéig kitartottak védőállásaikban. A hadsereg egészét azonban a német hadvezetés 1943. január 24-én kivonta az arcvonalból, és gyülekezőhelyekre irányította.

A jelentős térnyerést eredményező szovjet támadás következtében a magyar 2. hadsereg véres vesztesége az 1942. április 11-ei kiindulás és az 1943 májusa közti időszakot tekintve mintegy 120 ezer főre tehető, melyből 45-50 ezer

⁸ A magyar–német tárgyalásokra lásd: Szabó Péter: *Don-kanyar*. Corvina Kiadó, Budapest, 2001. 9–16., valamint *Keitel vezértábornagy visszaemlékezése*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1997. 126–127.

⁹ A magyar 2. hadsereg létszámára, összetételére, fegyverzetére vonatkozóan lásd: Szabó Péter i. m. 22–60.

¹⁰ Horváth Miklós: *A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1959. 52.

az elesettek száma. Az ország ekkor szembesült első ízben igazán a háború valóságával.

A magyar 2. hadsereg megmaradt alakulatait 1943 márciusa és májusa között szállították vissza Magyarországra. A megszállt szovjet területeken csak kisebb létszámú erő maradt vissza, amelynek alapvető feladata az út- és vasútbiztosítás, illetve a különböző partizán erők felszámolásában való közreműködés volt. (...)

A politikai vezetésben bekövetkezett változások után a katonai vezetésben is személycserékre került sor. A németek bizalmát már korábban sem igazán bíró Szombathelyi Ferenc vezérezredest a Honvéd Vezérkar főnöke tisztében 1944. április 19-én Vörös János altábornagy (1944. május 10-től vezérezredest) váltotta. Működése során német követelésre egyre több magyar alakulat került a frontra, ahol a németek a megszálló feladatokra felkészített és annak megfelelően felszerelt seregtesteket is bevetették a harcokban. (...)

Ajánlott irodalom

Dombrády Lóránd: *Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986

Dombrády Lóránd: *A magyar hadigazdaság a második világháborúban*. Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2003

Szabó Péter: *Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)*. Corvina Kiadó, Budapest, 2001

Szakály Sándor: *Hadsereg, politika, társadalom*. Lánchíd Kiadó, Budapest, 1991

Szakály Sándor: *Volt-e alternatíva? Magyarország a második világháborúban*. Ister Kiadó, Budapest, 1999

Ungváry Krisztián: *A magyar királyi honvédség a második világháborúban*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004

Pihurik Judit: Hozzászólás a nemzet, a nemzeti identitás témájához – részletek*

A nemzet fogalmának tanítása, a nemzeti kisebbségek témája a Kárpát-medencében élő népek eltérő történetfelfogásának sok vitás kérdését rejti magában. A történelmi Magyarország, a Habsburg Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia múltját minden, itt élő nép a maga szemszögéből értelmezte-értelmezi. A történelemtanítás egyik tradicionális feladata a 19. század óta a nemzeti identitás kialakítása és erősítése volt, középpontjában ezért a nemzetállam

* Az előadás teljes szövege olvasható a <http://www.tte.hu/egyezzunkki/> honlapon.

állt. Ez akkor is így volt – van? –, ha kisebbségek is éltek az adott állami keretek között. A szomszédos országok iskolai tananyagát összehasonlítva jól láthatók az eltérések, pedig a közös múlt közös feltárása legalább hasonló megközelítés, fogalomrendszer kialakítását tenné szükségessé. (...)

A nép, nemzet, nemzetiség fogalmát, a kisebbségek kérdését hangsúlyosan kell tanítani, s e téma esetében különösen fontos a társadalom-, életmód- és mentalitástörténeti megközelítés. Tankönyveink többsége kronologikus politikatörténeti feldolgozás, de közülük több tematikai és módszertani szempontból is szakít a hagyományokkal.¹ Megváltoztak a tankönyvek belső arányai: csökkent a tananyag terjedelme, növekedett a dokumentumok és szemléltető ábrák (képek, grafikonok, térképek stb.) mennyisége. Az egyes anyagrészekhez eltérő nézőpontokat képviselő források kapcsolódnak, megkönnyítve az adott probléma megvitatását.

A nemzeti, nemzetiségi kérdésnek a hetvenes évektől teremtődött jelentős szakirodalma.² A nemzet fogalmának meghatározásával kapcsolatos vélemények közül Romsics Ignácét idézem: „...a nemzet valamely történelmileg kialakult tartós emberi közösséget jelent, amelyet különböző sajátosságok kötnek össze és különböztetnek meg más közösségektől. Ezeknek a sajátosságoknak pontos és általános érvényű meghatározása eddig senkinek sem sikerült, s a történelmi fejlődés bonyolultsága és a nemzetté válás különböző útjai miatt valószínűleg soha nem is fog. Az egyes meghatározásokban felsorakoztatott ismérvek (a közös származás, nyelv, vallás, kultúra, történelmi emlékezet és mítoszrendszer, terület, gazdaság, állam és jogrendszer) különböző kombinációi ugyanis sohasem fedik teljesen a magukat nemzetként tételező közösségek összességét. Az egyetemes érvényű nemzet fogalmának keresése helyett ezért helyesebb, ha a nemzet különböző típusairól, illetve különböző nemzetfelfogásokról beszélhetünk. [...] Az egyikre a közös terület, valamint az ugyanazon jogi-politikai és gazdasági

¹ A példák a „Forrásközpontú történelem – tevékenységközpontú történelemtanítás” című tankönyvcsaládból valók: Száray Miklós: *Történelem I.*, középiskolák 9. évfolyam. Budapest, 2007; Száray Miklós: *Történelem II.*, középiskolák, 10. évfolyam. Budapest, 2006; Száray Miklós: *Történelem III.*, középiskolák 11. évfolyam. Budapest, 2007; Száray Miklós – Kaposi József: *Történelem IV.*, középiskolák, 12. évfolyam. Budapest, 2006

² Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge.* Budapest, 1970; Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Budapest, 1983; *Magyarok a Kárpát-medencében.* Összeállította és szerkesztette Glatz Ferenc. Budapest, 1988; Glatz Ferenc: *A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma.* Budapest, 1992; Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918.* Pozsony, 1995; Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században.* Budapest, 1998; Ormos Mária: *Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? A fogalom változásai a 19–20. században.* Budapest, 2007; Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és a nacionalizmus története.* Budapest, 2008

*keretekhez, tehát államhoz való tartozás a meghatározóan jellemző, a másikra pedig a nyelv és a kultúra azonossága, valamint a közös származás mítosza vagy valósága.*³ Nyilvánvaló, hogy a tankönyvekben nincs mód az ennyire árnyalt megközelítésre – bár a kritikus és önkritikus tárgyalásmód már azokban is teret nyert –, ám a tanárnak mindenképpen ajánlatos erre törekednie szóbeli magyarázatában.

A kilencvenes években átdolgozott harmadik osztályos gimnáziumi tankönyv már differenciált megközelítésben, pontos fogalomhasználatat mutatva be a nacionalizmus és a nemzetállamok történetét.⁴ Az állampolgári és társadalomismeret tematikájában is megjelent a kisebbség-többség problematikája,⁵ a Száray-tankönyvcsalád pedig részletesen és árnyaltan tárgyalja a téma politikatörténetét. Sokat segítene azonban, ha az egyes népek társadalma, életmódja, kultúrája nagyobb terjedelemben szerepelne a középiskolai tananyagban. (...)

A 19–20. század magyar történelmének tanítása során jóformán nincs olyan téma, mellyel összefüggésben a nemzeti-nemzetiségi kérdés ne merülne fel. Az a több szempontú megközelítés, amit a forrásközpontú történelemoktatás lehetővé tesz, elvileg megkönnyíti a tanár helyzetét. Gyakorlatilag azonban a tapasztalatok szerint egyre nehezebb a mítoszok és téveszmék kezelése. A nemzeti identitás alapjaihoz természetesen hozzátartoznak a mítoszok is, a problémát inkább az jelenti, ha tényként kezelik őket – vagy éppen szembeállítják azokkal. Véleményem szerint nagyon fontos egyes sztereotípiákat részletesen megbeszélni, hogy a diákok láthassák, más népek is hasonló vagy éppen azonos motívumokkal alapozzák nemzeti identitásukat. (...)

A történelmi Magyarország népei éltek már kisebbségben és a hatalom birtokában is, nevükben követtek el bűnöket, s átérték a hatalom megszerzése mellett annak elvesztését is, ezért gyanakvással figyelték a kisebbségi sorba került másikat, megbízhatatlannak tekintették őket, és a szerint jártak el. A történelemtanítás fontos célja a tolerancia kialakítása, mert az előítéletek feloldásának legjobb eszköze a nemzetiségi kérdés árnyalt bemutatása mellett egymás megismerése lehet.

³ Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században*. Budapest, 1998. 9.

⁴ Závodszy Géza: *Történelem III. a középiskolák számára*. 6. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998

⁵ Bujdosó Emma: *A nemzetállamok és a polgárság kora (1849–1914)*. Budapest, 1996

Szarvas Rita: Ne fogjon senki könnyelműen... Gondolatok Magyarország második világháborús történetének tanításáról – részletek*

Petőfi sorai jutnak eszembe minden áldott évben, amikor a 12. évfolyamon a Magyarország a második világháborúban téma következik. Mi az oka? Mert nehéz és mert nagyon fontos tananyagrészt. (...)

Tapasztalataim szerint a következő részek tárgyalásánál gyakran jelentkeznek az érzelmi és értelmi feldolgozásban nehézségek. Ezekhez társítom a leggyakrabban feltett kérdéseket és problémagócokat. Ezek azok a részletek, amelyeket részletesebben tárgyalunk és olyan példák sorával világítunk meg, amelyek a hétköznapi élet tapasztalati tényezőivel és a jelenbeli hatásokkal köthetők össze.

Külpolitikai kényszerpálya és fegyveres semlegesség

- Volt-e lehetőség a kívül maradásra?
- Mit kellett azért tenni, hogy Magyarország kiváltsa a fegyveres beavatkozást?
- Mi kötötte a magyar politikát a németekhez?

Teleki Pál öngyilkossága

- Az öngyilkosság mint tragikus tiltakozás, helyeselhető-e?

Kassai incidens

- Kinek állt érdekében a hadba lépés kikényszerítése?
- Mit mondtak a szemtanúk?

Német megszállás

- Miért kellett egy szövetséges államot megszállni a németeknek?

Magyar holokauszt

- Miért nem tiltakozott senki?
- Kik voltak valójában a nyilasok?

Budapest ostroma

- Milyen az élet egy ostromlott városban?

Nem minden esetben, különösen ügyelve a hajlandóságra, a következő módszereket ajánlom az egyes részek feldolgozásához.

* Az előadás teljes szövege elolvasható a <http://www.tte.hu/egyeyzunkki/> honlapon.

Csoportmunka

Alapelv a 4-5 fős csoportok létrehozásánál, hogy lányok és fiúk vegyesen vegyenek részt a munkában, s lehetőség szerint a témakör lezárásáig maradjon együtt a csoport.

Disputa

Teleki Pál öngyilkossága – A tankönyvi segédletekben található dokumentumok alapján tárgyalják meg és értékeljék Teleki cselekedetét, és vizsgálják meg nemzetközi és hazai hatásait!

Kiknek, milyen érdeke fűződött a magyarországi zsidóság deportálásához és megsemmisítéséhez? Az elsősorban szöveges dokumentumokat (Bibó István, Márai Sándor) értelmezzék és vitassák meg. Kisesszében összegezzék véleményüket!

A 12. évfolyamon már lehet nekrológot íratni Teleki Pálról. Szedje össze a csoport a miniszterelnök elévülhetetlen érdemeit (és botlásait).

Átírások

Nagyon gyakori szövegértési feladat egyik műfajból a másikba átmenteni a lényegét. Horthy proklamációjának szövege alapján a diákok írjanak napiparancsot a hadsereg átállásáról.

A magyar zsidóság elszállításáról és a gettóbeli állapotokról készült képek alapján írjanak egészségügyi jelentést!

A kedvenceim: Radnóti Miklós két verse (*Hetedik ecloga*, *Erőltetett menet*) alapján írjanak jelentést a munkaszolgálatosok helyzetéről.

A fordítottját is kedvelik. Hozzanak össze egy ötsoros verset (címmel együtt) Budapest ostrom utáni állapotáról.

Írjanak egy a Donnál állomásozó magyar baka nevében levelet az édesanyjának 1942. szeptemberi, 1942. karácsonyi és 1943. februári keltezéssel. (Legyen cenzúrázott és cenzúrázatlan változat is!)

Páros munka

Az írásbeli és szóbeli **interjú készítése** egyaránt szoros együttműködést alakít ki a párok között. Érdemes differenciált feladatokat meghatározni. Készítsenek interjút a tankönyv forrásainak tanulmányozása után a kassai bombázás egyik szemtanújával:

- egy a város határában dolgozó napszámossal,
- egy 14 éves kislánccal, aki repülőmodelleket gyűjt,
- egy magas rangú katonatiszttel,
- Bárdossy Lászlóval.

Ugyanezt a feladatot alkalmazni lehet a Budapest ostromát átélt személyekre. Hogyan vészelté át a telet

- egy budai háziasszony?
- egy védett házban élő, svájci menlevéllel rendelkező, pesti férfi?
- egy húszéves magyar katona a Várban?
- egy színész: Latabár Kálmán?
- a Vasas csapatának egyik focistája?

Egyéni munka

A tankönyvi források lehetővé teszik az adatok **kigyűjtését**. Például: hol tartózkodott 1944. március 19-én Horthy Miklós, Kállay Miklós, Sztójay Döme? Ezek az adatok már önmagukban is választ adnak bizonyos kérdésekre, de a legtöbbször csak akkor igazán hatásosak, ha további műveleteket is végeznek az adatsorokkal. Ezek közé tartozik a **listázás**, a **súlyozás**. Gyűjtsön adatokat a magyar–német kereskedelmi kapcsolatokról (klíring egyezmény, gabonaexport, timföldfeldolgozás stb.), és döntse el a német nagytér-gazdaság szempontjából melyik a legfontosabb hozzájárulás Németország katonai sikereihez. Listák összeállítása vertikálisan is lehetséges: fokozatok és pozitív–negatív jelenségek különíthetők el ezzel a módszerrel. Kiknek, milyen társadalmi csoportoknak jelentett felszabadulást a szovjet hadsereg térnyerése?

A **képalbum összeválogatása** elsősorban a digitális eszközökkel rendelkezők kedvenc feladata. A téma, a magyar hadsereg a fronton, haditechnikai eszközök bemutatása, egy-egy kiselőadás alapját adja.

A **Wenn-diagram** mind az egyéni, mind a frontális feldolgozás esetében az összefüggések, logikai láncszemek megtalálásában segít.

Önálló kutatómunka végzésére tanulmány vagy esszé formájában számtalan téma kínálkozik:

- Anglia és az Egyesült Államok viszonya Magyarországhoz
- Szovjet–magyar viszony 1941 előtt és után
- Gyilkosság vagy öngyilkosság történt április 3. éjszakáján?
- A magyar zsidóság mely részét érte nagyobb veszteség és miért? (Ehhez a témához a mai sajtóhírekből is gyűjtethetünk adatokat és következményeket.)
- Háborús károk – statisztikai adatokkal, ábrákkal szemléltetve

- Helytörténeti gyűjtés: milyen károkat szenvedett lakóhelyünk?
- Hol és miként élte meg a front áthaladását családunk?
- Kik voltak a település politikai vezetői, parlamenti képviselői? Mi történt velük?

Ez utóbbiak főként az emelt óraszámú csoportokban, motivált tanulóknál szerencsések.

Az utóbbi évek tankönyveinek forrásközlései már lehetővé teszik a tanulói aktivitásra építő tanórai munkaszervezést. Kipróbált segédeszközök mellettük a következők:

Gyurgyák János (szerk.): *Magyarország története képekben*. II. kötet. Osiris, Budapest, 2008

Romsics Ignác: *A XX. század képes története*. Rubicon-könyvek, 2008

Szinte nincsen olyan hét, hogy a közbeszédben ne fordulnának elő olyan események, adalékok, amelyek a világháború történéseihez kapcsolódnának. A közelmúltban ilyen volt az újvidéki vérengzés helyszínének feltárása, a holokauszt túlélőinek és hozzátartozóik pere a magyar állam és a vasút ellen vagy a letétbe helyezett vagy elkobzott múzeumi javak ügyei; ezek mind-mind lehetőséget adnak arra, hogy napjainkhoz kössük, élővé tegyük a múltbéli eseményeket. Magyarország világháborús szereplésének megismertetése nem egyszerű tanári feladat. Elsősorban a tények minél teljesebb körű ismertetése alapján az események értelmezését és minősítését bízunk a tizenennyolc, sőt nemritkán húszéves középiskolásokra. Óriási élmény a kicsengetést meg sem halló, egymással nekihevíltlen vitatkozó vagy a szünetekben, (uram, bocsá') kocsmázás közben elkapott párbeszéd alapján a Horthyról, Toldi tankról és zabrálásról beszélgető tanítványok látványa.

Baracs Nóra: Meglátások Magyarország második világháborús részvételének középiskolai tanításához – részletek*

Egy középiskolai pedagógus, mikor tanmenetet készít, mikor végiggondolja, hogyan készüljön az órákra, különböző szempontokat, így pedagógiai, didaktikai, szakmai nézőpontokat vesz figyelembe. Megtervezi, hogy mely kompetenciák fejlesztésére helyezze a hangsúlyt az egyes órákon. Ehhez járulnak még azon korszakok tanításának nehézségei, amelyek etikai problémákat vetnek fel, előtérbe helyezve a nevelési célkitűzéseket. Az írás ezeket a szempontokat igyekszik számba venni.

* Az előadás teljes szövege elolvasható a <http://www.tte.hu/egyeyzunkki/> honlapon.

Didaktikai kérdések a második világháború tanításánál

- Hány tanórát tervezzen a tanár?
- Magyar és egyetemes történetet egyszerre vagy egymás után tanítsunk?
- Emelt szintű érettségire, csak középszintre vagy az osztályt egységesen készíti fel?
- Helytörténeti vonatkozások bemutatásai szerepeljenek-e?
- Mikrotörténet/családtörténet része-e az órának?
- Mennyi tényanyagot/adatot tanít?
- A holokausztot a második világháború epizódjaként tanítja vagy külön órá(ka)t szentel rá?
- Milyen módszerrel történjen a diákok tudásának ellenőrzése?

A kérdések megválaszolásánál a helyi tanmenet, az iskolai körülmények, az adott osztály felkészültsége, történelem iránti fogékonysága alapján mérlegelhetünk, de a döntés a tanár egyéniségétől, tanári szakmai gyakorlatától függ. Nem létezhet mindenütt alkalmazható, optimális megoldás. Saját tanítási gyakorlatom alapján tudom, hogy még ugyanabban az évben, a párhuzamosan tanított osztályokban sem lesz egyforma a tanítás-tanulás folyamata. Bármilyen, alaposan végiggondolt tanmenetet pedig rendszeresen felülírhat valamilyen előre nem látható körülmény; lehet egy film, egy sajtóhír vagy csak a diákok által felvetett probléma, kérdés, és máris bizonyos mértékben módosulnak a módszerek, hangsúlyosabbá válhat valamilyen tanegységelem.

Saját gyakorlatomban 15–18 tanítási órát fordítok a világháború eseményeire, a magyar és egyetemes anyagot integrálva tanítom. Középszintű érettségire készítem fel az osztályokat, akik ennél többre vágnak, azok érettségi-előkészítőre járva készülhetnek fel. Pécs helytörténeti vonatkozásai a háború szempontjából nem túl érdekesek, szerencsére alig bombázták, és szemben az első világháború után történtekkel, a megsemmisítés(ek) során sem történt országos jelentőségű esemény. Így csak a volt reptér és a laktanyák helyét szoktuk tisztázni néhány perc alatt. Hogy 1944. november 29-én felszabadulás vagy megsemmisítés volt-e a városunkban, már megbeszélés kérdése lehet. Töreksem arra, hogy a családtörténetek, a családi emlékezet felidéződjön, erre egyenruhás fényképek előkeresítésével szoktam bátorítani a diákokat. Biztatom őket, hogy derüljön ki, kinek a nagypapája, dédpapája melyik fronton szolgált, volt-e haláleset a családban, hol voltak hadifogságban, menekült-e a család. Néhány diákom már az oral history lejegyzésére is vállalkozott, láttam már családi hadi levelezést, naplót és rengeteg fényképet, pénzt. Apró történeteket is meséltek már Voronyezsről, malenkij robotról. Az önkéntesség betartása, a tanári empátia ezekben az esetekben különösen fontos.

A holokausz tanítását a tolerancia és az empátia fejlesztése miatt is fontosnak tartom. Ebben az időszakban két órát tudunk a feldolgozással foglalkozni; a németországi törvényeket és a hazai zsidótörvényeket összehasonlítva tanítom, az Endlősunghoz a hazai vidéki zsidók deportálását párosítva mutatom be. Ha már négy éve tanítom az osztályt, akkor a zsidók életéről, a zsidó–magyar közös történelemről, a zsidó kultúra sajátosságairól már sokat tudnak a tanítványaim, így leszűkíthető a tanítás az 1933 és 1944 közötti korszakra. A pécsi, illetve Pécsre hozott zsidók kálváriáját a gettósítástól a bevagonírozásukig végigkövetjük, tisztázva, hogy melyik utcák, melyik épületek voltak a helyszínek. Különböző források segítenek városunk történelmére és az emberi sorsok megismerésében. Önként jelentkezők botlatókövekről is fényképeket készítenek, ami jelentősen segíti az azonosulást.

Témazáró dolgozataink az érettségi elvárásaihoz igazodnak, forrásfeldolgozást, téképísmertetet is kívánó tesztet íratok, de a szóbeli feleltetés folyamatos.

Bihari Péter: Néhány gondolat a holokausz tankönyvi megjelenítéséről – részletek *

Nem könnyű megmondani, hogyan célszerű iskolai tankönyvekben a fent megjelölt témáról írni – nyilvánvalóan többféleképpen is lehet (jól). Érdemes leszögezni, hogy itt is, mint mindenütt, a szerzőnek (jó) kompromisszumokat kell kötni. Talán nem esem a holokauszrelativizálás bűnébe, ha megemlítem, hogy az utóbbi időben a hangsúlyok mintha túlzottan is efelé tolódtak volna. Ahogy a második világháború utáni évtizedekben szinte csak a háború csatáiról és fordulatairól, a szövetségesek együttműködéséről és a fasizmus legyőzéséről esett szó (az európai zsidóság tragédiáját csak mellékesen tárgyalták, s az áldozatokat nemigen különböztették meg), úgy mostanában az itt említett témák nagyon a háttérbe szorulnak – marad az üldöztetés, a genocídium, a holokausz mint lassan egyedül kiemelendő tárgy.

Nyilván messzire vezetne az okok kutatása, ezért itt csak kettőt említek. Az egyik a háborút élete nagy élményének tudó „hősi” nemzedék lassú kihalása. (...) Viszont – megint sokféle ok miatt, amiben Szrebrenyica éppúgy benne lehet, mint Ruanda – a holokausz minden korábbinál jobban él az európai köztudatban, sőt (sokak szerint) a mai közös európai identitás megteremtésének egyik legfontosabb tényezője. Csak az arányokra érdemes ügyelni itt is, mint minden más esetben.

Fontos, hogy a holokausz tankönyvi tárgyalását történelmi kontextusba helyezzük. Kétszeresen is. Egyfelől: tudatosítsuk, hogy a barbár második világ-

* Az előadás teljes szövege elolvasható a <http://www.tte.hu/egyezzunkki/> honlapon.

háborúban a civilek elleni erőszak, az állami terror és népiirtás vagy időnként a „mindenki háborúja mindenki ellen” szinte normális jelenség volt. Eléggé ismert adat, hogy az 5,7 millió szovjet hadifogolyból kb. 2,4 millió élte túl a háborút, a maradék 3,3 millió nagyobb része éhen halt. A megmaradtakat pedig Sztálin haladéktalanul lágerbe küldte. Üldöztek vagy üldözhettek szinte mindenkit; a lágererek népe sem csak a zsidók közül került ki. Ám itt is vigyázni kell, hogy ne essünk ellenkező túlzásokba: e tény tudatosítása ne jelentse az európai zsidóság tragédiájának a relativizálását. Közismert interpretáció, de megismétlem: a történelemben ilyen arányú és jellegű genocídium – azzal a céllal, hogy egy ellenségnek minősített nép minden egyes tagját megöljék, mégpedig hatékonyan alkalmazott ipari és bürokratikus módszerekkel – addig sosem fordult elő, egyediségét tehát tudatosítani kell. A kontextusba helyezés másik módja, hogy nyilvánvalóan képtelenség a végén, az emberek meggyilkolásával kezdeni és milliós számokkal dobálózni. Ennek elemzésével jobban meg lehet értetni, miért szorultak a „lét peremére” az üldözöttek, miért nem tudtak vagy akartak ellenállni stb. (...)

Alighanem célszerű volna egyszer úgy tárgyalni a holokausztot, hogy lehetőleg elkülönüljön a három lehetséges csoport: az elkövetőké, az áldozatoké és az egyikbe se sorolható közömbös (?) szemlélőké. (Tudjuk, az elkülönülés olykor nem volt ennyire egyértelmű.) Jelen sorok szerzőjét egyébként éppen e harmadik csoport magatartása érdekli legjobban. Mit tudtak, mit hittek, kik, miért segítettek vagy nem segítettek? Lássunk két, jellemző forrásrészletet, egy németet és egy magyart – hely hiányában egyik se került bele semelyik tankönyvbe, bár érdekesek.

„A kochstrassei vécén titokban a Journal de Geneve egyik számát olvastam, amelyet Bärchen csúsztatott a táskámba. Benne két cseh borzalmas jelentésével, akik egy keleti lágerből szöktek meg. Úgy tűnik, a zsidókat ott szisztematikusan elgázosítják. Egy hatalmas mosdóba viszik őket, mintha fürdeni mennének, majd láthatatlan csöveken át gázt vezetnek be a helyiségbe. Ameddig csak mind meg nem halnak. A holttesteket elégetik. A cikk komolynak tűnt, nem valamiféle propagandairatnak, amely rémségekkel akar rágalmazni. Higgyünk ennek az iszonyatos jelentésnek? A legszörnyűbb sejtéseket is túlhaladja. Egyszerűen nem lehet, hogy igaz. Ilyen állatiasak még a legbrutálisabb fanatikuskok sem lehetnek. Bärchen és én egész este nem tudtunk semmi másról beszélni. A láger valamilyen Auschwitz nevű városnál van. Ha mindaz, ami az újságban áll, valóban megtörtént, akkor nem marad más hátra, mint imádkozni: Uram, szabadíts meg bennünket a gonosztevőktől, akik a nevünket ezzel a szégyennel mocskolják be.”
(Ursula von Kardorff: *Berliner Aufzeichnungen 1942 bis 1945*. Berlin, 1992. 272.)

A berlini újságíró 1944. december 27-én jegyezte fel a fentieket naplójába. A szöveg többszörösen is érdekes, órán is elővehető. A naplóíró hölgy a jól értesültek közé tartozott, ráadásul kapcsolatban volt a német ellenállás néhány tagjával. Se náci nem volt, se olyan, aki inkább behunyja a szemét a kellemetlen dolgok előtt – a bejegyzés igazságtartalmát nehéz volna kétségbe vonni. Mégis: az 1944-es év végéig nem tudott biztosat a keletre hurcolt zsidók sorsáról, Auschwitz nevét pedig nem is hallotta. Vívódik, hogy higgyen-e a svájci lapnak vagy sem, egész este erről vitáznak, s természetesen felvetődik bennük „a németek” általában vett felelőssége is. Mellesleg érdekes az is, hogy titokban, egy lakás vécéjében olvassa az újságot. Úgy tűnik, sok német magatartását jellemezte, hogy megelégedett azzal az információval: a zsidókat valahová keletre viszik (dolgozni?). Később erre mondták: épp eleget tudtak ahhoz, hogy tudják: nem is akarnak többet tudni. A *Die Zeit* című hamburgi lap 1995-ben rendezett kerekasztal-beszélgetést a Wehrmacht viselt dolgairól. Ezen Helmut Schmidt – egykori katonatiszt és korábbi szövetségi kancellár, aki évekig szolgált a keleti fronton – erőteljesen hangsúlyozta: ha valaki nem hiszi el neki, hogy semmit sem tudott az ottani zsidókkal történekekről (noha neki magának is voltak gondosan titkolt zsidó felmenői), akkor a maga részéről inkább ott hagyja a társaságot.

Darvas Iván visszaemlékezése némileg más jellegű. Először is nem napló, hanem jóval későbbi memoár. Nem is a kívülálló, hanem a partvonalon (jár-dán), tehetetlenül szemlélődő szerepe az övé. Akkor még húszéves sem volt, de a jelenet erősen megmaradt benne, ahogy a saját érzései is.

„...A Népszínház utca és a József körút sarkán óriási tömegbe ütközöm. Állnak az emberek a járdán, és bámulják az úttesten vonuló különös menetet. Vagy kétszázan menetelnek tarkóra tett kézzel az úttest közepén. Valamennyien a március óta kötelező megkülönböztető jellel, a sárga csillaggal a mellükön. Jószerivel nők, gyerekek, öregek, köztük csak néhány javakorabeli férfi. A villamosok, autók, buszok mind leálltak... A kétszáz zsidót négy fegyveres, [nyilas] karszalagos fiatal fiú kíséri. Egy elől, kettő kétoldalt, egy meg hátul. Kiderült, hogy az egyik ún. csillagos házból el akartak vinni néhány zsidót, azok meg nem hagyták magukat, ellenálltak. Lövöldözésre került sor, egy csomó zsidót ott a helyszínen lemészároltak, a maradékot meg most viszik el. Mindössze négyen voltak a fegyveresek. Négy, géppisztollyal felfegyverzett, fiatal gyerek, nálam is fiatalabbak tán. Meg kétszáz fegyvertelen zsidó. És a járdán – velem együtt – több ezer bámeszködő járókelő. A keresztény úri magyar középosztály... Soha életemben, se azelőtt, se azóta nem szégyelltem magam ilyen feneketlenül.” (Darvas Iván: *Lábjegyzetek*. Európa Kiadó, Budapest, 2001. 58.)

A szöveg azért is érdekes, mert minden történelem – így a holokauszt is – akkor tanítható jól, erőteljesen, ha személyes. Ez ebben a forrásrészletben feltétlenül megvan. Ismerjük a szerzőt (esetleg néhány diák is ismerheti), ismerjük a helyszínt, Budapest központját. Nem nehéz elképzelni a jelenetet sem. Érdeemes még egyszer leírni: nem elsősorban az áldozatok számát kell kiemelni, főleg nem előre. Hanem emberek, egyes emberek tragédiáját érdemes felidézni, s minél kisebb gyerekeket tanítunk, ez annál inkább érvényes. Például Anne Frank története is ezért ragadhatott meg olyan tartósan és véglegesen sokunk emlékezetében.

VITA

Molnár Judit (felkért hozzászóló): Napjainkban is elég rendszeresen olyan téves állítások hangoznak el, hogy 1944-ben, amikor a nyilasok hatalomra jutottak, ennek okán több százezer zsidót deportáltak Magyarországról különböző koncentrációs táborokba.

A magyar holokauszt nem 1944-ben kezdődött, hanem a zsidótörvényekkel, amelyeket már a második világháborút megelőzően elkezdtek meghozni. Nemcsak azok a bizonyos, számozott törvények léteznek (az I., II., III. zsidótörvény, illetve a történészek IV. zsidótörvényként a XV., mező- és erdőgazdasági ingatlanokról szóló törvényt is említik), hanem közel kétszeresnyit törvényről beszélhetünk. Ezek nem német nyomásra születtek.

Amikor a magyar holokausztról beszélünk, az 1941. augusztus 27–28-ai kamenyec-podolszkiji mészárlásról is említést kell tenni. Itt valóban volt német tiltakozás, ezért állította le Keresztes-Fischer a további deportálást Magyarországról, és nem azért, mert megtudta, mi történik Kamenyec-Podolszkijban a zsidókkal. Akik azonban a magyar állampolgárságukat nem tudták igazolni, tehát akik idemenekültek Magyarországra, azokat kisebb nagyságrendben továbbra is deportálják az országból.

A másik, gyakran elhangzó hiedelem, hogy Horthy Miklós, amint 1944-ben megtudta, mi történik a zsidókkal, azonnal leállította a deportálást, amivel megmentette a pesti zsidók életét. Nemcsak Horthyval, hanem az akkori politikai vezetéssel kapcsolatban említeném meg, hogy ők már 1942-ben pontosan tudhatták, mi történik a zsidókkal, ha deportálják őket Magyarországról. Csak egy példát említek 1943-ból, ami bizonyító erejű, hiszen jegyzőkönyv van erről a tárgyalásról. Ez a klessheimi találkozó 1943. március 16–17-én Horthy és Hitler között, amelyen egyértelműen elhangzik mind Ribbentrop, mind Hitler részéről, hogy mi történik a deportált zsidókkal, amire Horthy azt mondja: elvégre mégsem ütheti őket agyon, hiszen a törvényekkel már nagyon nagy

mértékben korlátozta a zsidókat. Tehát 1943-ban ő már jegyzőkönyvvel is bizonyíthatóan tudta, hogy mi történik velük.

Amikor megszállták Magyarországot, Horthy nem kívánt befolyást gyakorolni a Sztójay-kormányra a zsidó vonatkozású rendeletek vonatkozásában. Az a követelés már 1942–43 folyamán elhangzott a németek részéről, hogy elő kell készíteni a zsidók deportálását, de ez akkor nem történt meg, majd csak 1944 májusától következik be. Soha, egyetlen országban sem tudtak ilyen tempóban ennyi embert deportálni, és ez nem a nyilas hatalomátvétel után történt, hanem még a Sztójay-kormány alatt. Ebben a kormányban nincsenek nyilas képviselők, mármint a Szálasi-pártból nincsenek. 437 ezer ember deportálásáért tehát ez a kormány felelős, illetve ehhez kapcsolódóan a közigazgatás, a közbiztonsági szervek, a vasutasok, az orvosok, a tanárok és így tovább. Körülbelül 200 ezer emberről beszélhetünk, akiknek különböző szinten megvan a maga felelőssége abban, hogy deportálták az országból a zsidókat.

Nagy valószínűséggel Horthy már korábban megkapta az úgynevezett *Auschwitzi jegyzőkönyvet*, amelyből egyértelműen kiderül, mi történik Auschwitz–Birkenauban az oda deportált zsidókkal. A jegyzőkönyv 1944 áprilisának végén már Magyarországon volt, lefordították, a főbb egyházi vezetőknek, illetve Horthynak is eljuttatták, Török Sándor úgy emlékszik, hogy valamikor június első felében. Június 26-án, amikor koronatanácsai ülésen Horthy Miklós azt mondta, hogy Baky Lászlót és Endre Lászlót le kellene mondatni azért, ami a zsidókkal az országban történik, akkor ő már nyilvánvalóan ismerte a jegyzőkönyvet, és ennek okán is mondta ezt. Végül mégis július 6-áig várt a deportálás leállításával, ami azt jelenti, hogy a trianoni határok közötti területről még több tízezerszámra deportáltak magyarországi zsidókat. Hangsúlyozni szeretném, hogy nem általában koncentrációs táborokba deportálták őket, hanem Auschwitz–Birkenauba. Akiket odavittek, azoknak körülbelül a 80%-át azonnal elgázosították.

Azt követően, hogy Horthy leállítja a deportálást, újabb tárgyalások kezdődnek arról, hogy mégiscsak megkezdik a fővárosból is a deportálást. Az iratok alapján egyértelmű, hogy az augusztus 23-i román átállás után dönt úgy Horthy, hogy nem fogják deportálni a zsidókat. Ezt követően Eichmann vissza is vonul Magyarországról, majd csak a nyilas hatalomátvétel után jön vissza, és ezt követően valóban elkezdődik az ún. kölcsön zsidók elindítása Magyarországról.

Szálásinak nem volt egyértelmű politikája arra vonatkozóan, hogyan kellene a zsidókérdést kezelni. Ő már a tavaszi–nyári deportálások kapcsán is azt mondta, luxus, hogy munkaerőt távolítunk el az országból, itt kellene őket dolgoztatni. De ugyanakkor a német követelésre hajlandó „kölcsönadni” zsidókat. Ez november 6. és 21. között történik, gyalogmenetek formájában. Később

Szálasi majd ezt is leállítja, és ebben az időszakban fogja létrehozni a budapesti gettót. Hat kategóriába sorolja a zsidókat, és ez alapján kezdi el az ún. nemzetközi gettó, illetve az ún. nagy-budapesti gettó fölállítását, ahol persze rendkívül rossz körülmények között voltak, de mégiscsak Magyarországon maradtak a zsidók. A fő szempont, amiért Szálasi nem ment bele a deportálásba talán az volt, hogy nagyon vágyott rá, hogy a semleges hatalmak is elismerjék: ő Magyarország első számú embere.

Dupcsik Csaba: Ungváry Krisztián második világháborús könyvében szerepel, hogy rengeteg forrás (jelentés, levél, fénykép) szól arról, hogy a keleti fronton járt magyar katonák túlnyomó többsége tisztában volt vele, mi zajlik a front mögött, hogy tömeges kivégzések vannak – tehát nem utólag tudták meg, milyen sorsot szánnak a németek a zsidóknak. Meg lehet-e becsülni, hogy ez az ismeret mennyire volt elterjedt a magyar hátszágban? Legendának minősíthetjük-e, hogy a magyar társadalom nagy többsége egészen 1944-ig nem tudott arról, hogy a német terveknek megfelelően mi történik vagy mi fog történni a zsidókkal?

Pihurik Judit: Vécsey Béla visszaemlékezésében 1941. november 20-21-ére datálja, hogy a dnyepropetrovszki mészárlásnak tanúja volt, nagyon részletes naplójában azonban eredetileg nem szerepelt ez az emlék. A naplóban beszámol arról, hogy aznap a sógorával találkozott, kimentek a piacra és szamovárt vettek, de nem ír semmit, ami arra utalna, hogy látott kivégzéseket. Visszaemlékezésében viszont nagyon érzékletesen írja le, hogy sétált a sógorával az utcán, amikor ismétlődő lövéseket hallottak, és egy közeli domb felé menetelő – zömében nőkből és kisgyerekekből álló – oszlopot vettek észre. Megkérdeztek egy SS-tisztet, mi ez, és az nevetve válaszolt, hogy árjásítják a várost, folyik a zsidótalanítás. Vécseyék a dombtetőről látták, ahogy ötös sorokba állítják a dnyepropetrovszki zsidókat, és lövik bele az utca végén lévő gödörbe, és hallották, amint egy SS-őrmester rákiált egy asszonyra: tartsa magasabbra a gyereket (Höherer dem Kind!), hogy a katona minél kényelmesebb pozícióból tudja lelőni a kisgyermeket. Leírja, hogy Miska, a sógora ott hánytta el magát, rosszul lett, úgy tántorogtak el onnan.

A mítoszok továbbélhetnek, de én a stúdiumokon azt szoktam mondani a hallgatónak: bontsuk le ezeket egyenként, beszéljük meg. Szembenézni kell tanítanunk egy generációt. Nem kell magukra venniük a bűnöket, de meg kell tanulniuk, mi a felelőssége a politikai hatalomnak egy ilyen időszakban, mi a társadalomé, adott esetben mi az egyéné, aki a fronton katona: hogyan ír az oroszról, a nemzetiségről, a munkaszolgálatosról, hogyan bánik vele, bele-rúg-e vagy nem. Én körülbelül 350 naplót, emlékiratot, egyebet olvastam végig, és vannak részletek arról, ki hogyan gondolkodott, ez hogyan működött. Nem úgy, hogy odafelé Grál-lovagok mentek, visszafelé pedig ördögök.

Örvendetesnek tartom, hogy bizonyos értelemben a tankönyvek kezdik utolérni a kutatásokat, bár még van min keseregni. Mondjuk, azon, hogy a kassai bombázás kapcsán miért nem jelennek meg legalább szemelvények a tankönyvekben Borsányi Julián könyvéből, aki leírja, hogy valószínűsíthetően szovjet gépek voltak, valószínűsíthetően tévedésből. Én egy 1944-es forrást találtam, ahol először említik, hogy ez konspirált német támadás volt, tehát ekkor már megindul a felelősségáthárítás, amiben szerephez jut majd Bárczy, Ujszász, Krúdy és a többiek vallomása.

Valuch Tibor: Hogyan változott a háborús időszak magyar társadalmának mentalitása a világháború elejétől a végéig, ezen belül milyen volt a közgondolkodás és a propaganda viszonya? Milyen magyarázatot lehet arra adni, hogy bár a két háború közötti időszakban erősen irredenta, antibolsevista, antiszemita propagandagépezet működik Magyarországon, a társadalom mentalitása a háború után megváltozik? Például hogyan lehetséges, hogy a kommunista pártból, ebből az illegális szektának tekintett mozgalmából, amivel szemben nagyon határozott elutasítás mutatkozik a két világháború között, mégis politikai tömegpárt lesz 1945–46-ra?

Vajon mivel lehet magyarázni, hogy Magyarországon még az 1943/44-es időszakban sem alakult ki valamifajta értelmes politikai, társadalmi mozgalom, amikor pedig már voltak hírek arról, hogy ez nem győztes háború lesz? Milyen magyarázatot lehet arra adni, hogy nem volt határozott háborúellenes politikai szerveződés, illetve annak a kevésnek, ami létezett, nem volt társadalmi támogatottsága? Ugyanilyen fontos kérdés, hogy mivel magyarázható a többségi társadalomra jellemző bénultság, amivel eltűrték, elviselték vagy éppen szó nélkül végignézték a holokausztot, hogy a társadalomba beintegrálódott barátait, ismerőseiket elhurcolják az országból? Mi volt a felelőssége ebben az elitnek, a propagandának, az elit és a társadalom viszonyának vagy a társadalmi reakcióképesség gyengeségének?

Károlyi Attila: Nagyon örülök a múlttal való szembenézés igényének és annak a felismerésnek, hogy a tankönyveinkkel (jelen esetben a második világháború történetével) valamiképpen moralizálnunk, nevelnünk is kell.

Nevelési vagy tanítási problémaként fölmerül a kérdés – és nyilván erre a kérdésre válaszolnunk kell –, hogy mikor ért véget a második világháború. Nekem nagyon tetszett Holló József kijelentése, hogy egy háború akkor ér véget, amikor a katonákat eltemetik. Azt gondolom, hogy a katonák eltemetése most, az utóbbi tizenvalahány évben is folyik még, vagyis egy szertartás keretében vagyunk. Kis ország vagyunk, ahol nagyon ritka az a család, ahol ne lenne baloldali és jobboldali ember, amelyik ne lenne érintett a második világháborúban így vagy úgy, hogy a szomszédaival esetleg összeütközött, esetleg túlélte az egyiket, és szembe kell néznie a másikkal.

A szembenézés azt is kifejezi, hogy egyszer tárjuk fel azt, ami vág, hisz' magyarok magyarokat pusztítottak a magyar holokausztban, de nézzünk azzal is szembe, hogy van önbecsülésünk, méltóságunk, ne csússzunk át olyan történelemtanításba, ami nemzetgyalázás felé taszítja az embert vagy a közösséget, és a fiatalságot eltávolítja a nemzeti érzésektől. Én azt mondom, hogy a mítoszokat valamennyire szeretni kell, és jó esetben mesékként lehet tanítani.

Nagyon fontosnak érzem, hogy a második világháború kapcsán megfogalmazódjon pozitív tartalom is, és azt gondolom, hogy van ilyen. Amikor voltunk néhányan a Don-kanyarban, nagyon rossz érzést keltett, hogy ott egyszerűen úgy minősítenek minket, hogy fasiszta hordák vagyunk mi, magyarok. Ott ez nagyon egyértelmű, pedig a katonák között sem minden magyar volt fasiszta. Nagyon rossz, hogy a szomszédos nemzetek történetírásában mindennapi, hogy a második világháborúban a magyarok ezt jelentették az ő nemzetük vagy országuk számára. Szerbiában a honvéd szó a fasiszta szinonimája, és honvédmegemlékezéseket sem tudnak tartani, mert azok egyértelműen fasisztáknak minősülnek.

Nagyon nehéz megküzdeni azzal is, hogy 1945 után a győztesek szolgáltattak igazságot, és a vesztesek féligazságai vagy igaz szavai nem kaptak kellő hangerőt – ezzel is szembe kell nézni. Olyan korszak van mögöttünk, amelynek történelemtanítása a szovjet győztes logikát közvetítette. A '90-es években, amikor ez a politikai teher már nem volt jelen az iskolákban, felszakadtak olyan tartalmak, amelyek nagyon furcsa és nem feltétlenül támogatható társadalmi jelenségeként is tetten érhetők.

Azt gondolom, hogy összecsúsznak bizonyos fogalmak, amikor a második világháborúban való magyar jelenlétet próbáljuk boncolgatni. Ilyen például a revízióval visszaállított ország területének a gondolatköre. Mivel elbuktuk ezt a revíziós törekvést, mindenképp a nemzet érdeke is annak feltárása, hogyan jelent ez meg a második világháború kapcsán, mi volt a nemzetegyesítés lehetősége.

Egy nagyon komoly problémakört a holokauszt mellé kell tenni. Beszélünk a holokausztról, beszélünk arról, hogy a cigányokkal mi történt, ugyanakkor nagyon komolyan kellene beszélni arról is, mi történt a délvidéki mészárlásnál és mi történt például a szolvai táborban.

Kopcsik István: Én azért komolyabban venném ezt a kiegyezés-szembenézés történetet. Amikor a Nemzeti Emlékezet program keretében a Don-kanyarban jártunk, a gyerekek közül többen sírva fakadtak, mikor a voronyezsi orosz múzeumban a muzeológusok nagyon kedvesen eltereltek minket bizonyos tárlóktól. Aztán csak odafurakodtunk egy páran, hogy ugyan miért – az volt a magyar kiállítórész. A békés, szeretetteljes magyar megszálló katonák kilenc vagy tizenkét pontban leírták, hogy a nap folyamán sehova sem

mehetnek a lakosok, mert mindenkit, aki él, fölkoncolnak, agyonlőnek – ez öt nyelven ott van, magyarul is. Ezt az oroszok nem akarták nekünk megmutatni. A gyerekekre félelmetes hatással volt: nem gondolták volna, hogy ilyenek voltunk mi, magyar katonák ott kint.

Egy-két nappal korábban is megdöbbenek. Amikor a miniszterek, területi kormányzók mondták a beszédeket a közös temetők megnyitása, illetve koszorúzása alkalmával, oda fölvonultak a voronyezsi túlélők, és nem értették, mit ünnepelünk itt, hogy lehet ünnepelni azokat, akik a családjaikat lemészárolták.

Nem a múltat, nem az öregeket, hanem a fiatalok szemléletét kell megváltoztatni és alakítani. Ezért, amikor megpróbáljuk a második világháborús magyar szereplést könyvekben, tanításban, filmekben, médiában megjeleníteni, az a legfontosabb kérdés, hogyan lehet ezt úgy megfogalmazni, hogy mind egyik oldal megjelenjen, de egyik se kerekedjen a másik fölé – se hazugságokkal, se részgazságokkal. Ha nem mozdulunk el a kiegyensúlyozás felé, és a fiatalokkal nem így foglalkozunk, akkor hagyjuk vagy egyik oldalról, vagy másik oldalról „megdumálni” őket.

Szunyogh Szabolcs: Mi a felelősség egy olyan szituációban, amikor nem lehet tenni semmit? Ki mit tudott? Az én apukám most 90 éves, és megkérdeztem tőle, mikor tudta meg, hogy meg fogják ölni a zsidókat. Apám Bécsben tanult, a Theresianum nevű, nagyon elegáns bécsi gimnáziumban, és 1939 nyarán kint volt a barátjánál Párizsban. Amikor visszamentek Bécsbe, megszólította őket valaki a Ringen, és megkérdezte, hogy külföldiek-e. Mondta apa: „Igen, a barátom francia, én pedig magyar vagyok.” Azt mondja: „Akkor menjenek el, és mondják meg, hogy rettenetes dolog történik Ausztriában.”

Apa osztályába járt egy csomó gazdag zsidó gyárosnak a gyereke, akikkel ők összejártak vadászatokra meg lovaglásra. Amikor visszajöttek Párizsból, kezdte őket megkeresni – és nem voltak sehol. Olyan gyerekről van szó, aki el van szakítva a családjától, nevelőintézetben nevelik, nincs, aki súgjon neki, aki mindenre magától jön rá. Ez életem egyik olyan meghatározó mozzanata, amiért azt mondom, hogy nincs felmentés e tekintetben.

Miután fölfogta, hogy Magyarországon olyan helyzet alakul ki, hogy le fogják gyilkolni a zsidókat, mindent megtett, hogy ő ebben ne vegyen részt. És azt gondolom, hogy erre másoknak is volt módjuk.

Vörös István: A két háború közötti közgondolkodás, illetve mentalitás kérdése különösen érdekes a köztisztviselői kar kapcsán. Ha azokat a levéltári iratokat forgatjuk, amelyek 1944 márciusától a Sztójay-kormány hatalomra kerüléséig keletkeztek, olyan benyomásunk támad, hogy egyfajta skizoid helyzetbe került a köztisztviselői kar, vagy legalábbis mentálisan fedett állapotba. A kérdés az, mit tud a helyi, mondjuk, egy mohácsi vagy pécsi tisztviselő arról,

hogymilyen sors vár a zsidókra. Biztos, hogy teljes tudatlanságról nincs szó, de vajon mennyire tudja részleteiben, mi történik azokkal a zsidókkal, akikkel kapcsolatban neki különböző dolgokat kell elvégeznie. A mentálisan fedett állapot azt jelenti, hogy bár a hivatalnokok tudják, hogy a zsidókat el fogják szállítani, mégis hihetetlen rigorózással hajtják végre a zárt területekre költöztetésüket, a gettók kialakítását, az országban lakásbérletekről gondoskodnak, úgymond, a keresztény lakosság érdekeinek képviselésében – legalábbis a szóok szerint ennek képviselésében történik ez a cselekménysor.

Lőrinc László: Én egy raghoz szeretnék hozzászólni. Mienk a múltunk, ez igaz, de hogy a bűnök a mieink-e, az egy kicsit nehezebb dolog. Szerintem a diákok számára, de a felnőttek számára is megnehezíti a múlttal való szembenézést, ha a bűnöket és a dicsőséget is rögtön hozzákapcsoljuk a jelen nemzedékéhez. Gyakori szóhasználat történelemórán, hogy **bejöttünk** a Vereckei-hágón, **győztünk** Pákozdnál, jóllehet nem voltunk ott. Tehát a dicsőség oldaláról is megjelenik ez. Ha ettől a tehetetételtől megszabadulna a közbeszéd, sokkal könnyebb lenne szembenézni a felmenőink történetével, ami persze a mienk is.

Szokták mondani, hogy a legtöbb feljelentő Magyarországon volt. Ez nyilvánvalóan tévhit, de talán érdemes a listára fölvenni. Vagy azt, hogy Európában a legelső zsidótörvény Magyarországon született. Ezt is több helyen olvastam az 1920-as *numerus clausus*-ra vonatkozóan, ami nyilván nem igaz, mert attól függ, mihez képest első. Egyes országokban, más országokban pár évvel korábban születtek meg hasonló korlátozások.

Pihurik Judit: Nyilvánvaló, hogy önbecsülésre kell nevelni, és nem azt kell lenyomnunk a gyerekek torkán, hogy mert a nagyapád csendő volt, te bűnös vagy, mert a te családodat elhurcolták, te hős vagy. Viszont azt gondolom, és a józan gondolkodás is ezt diktálja, hogy igenis szembe kell nézni azzal, hogy mi történt a fronton.

Az nem megoldás, hogy Sárospatakról beszélünk, de nem beszélünk az osztrogorszki múzeumról, amiről olvastam, hogy a magyar katonák hogyan szaggatták le a képeket a falról és hogyan ugráltak rajta két lábbal. Volt olyan hadtörténész, aki erre ezt válaszolta: „Hol van annak a képnek az értéke a sárospataki könyvtár kultúrkincseihez képest?” Hogy jövők én ahhoz, hogy eldöntsem, hogy 2000 km-re innen, egy nevenincs kisvárosban, aminek egy műszaki főiskolája volt és a főiskolának egy múzeuma (és részletesen elmondták az ottaniak, hogyan törtek be oda a magyar katonák, hogyan tették tönkre a kiállított műszereket), ott minek mi volt az értéke? De tény, hogy ez is hozzátartozik a történethez, része a történetnek.

A magyar holokauszt ügyében nem Auschwitz a viszonyítási pont. Nem az a kérdés, mikor és ki tudta, hogy megsemmisítő táborba viszik a zsidóságot. Az a viszonyítási pont, amit Bethlen István mond 1944 nyarán, hogy egy jogál-

lam nem tehet olyat, hogy megadott jogot visszavesz. Mire a zsidók eljutottak Auschwitzig, addigra vagyonuktól... nem sorolom, mitől lettek megfosztva, csak a lényeg: emberi mivoltukba vetett hitüktől. El lehet képzelteni történelemórán a diákokkal, milyen érzés iskolás gyerekként megélni, hogy ráböknek, és azt mondják, ez zsidó, ilyen a zsidó, és akkor ki kell állni az osztály elé, és ezt illusztrálni.

A visszacsatolt területek kapcsán is kiegyensúlyozottabbnak kellene lenni. Vajon tudják-e a gyerekek, hogy az elcsatolt területek lakosságának átlagosan 30%-a volt magyar nemzetiségű? Nem tudják, pedig ezek egyszerű tények.

Peragovics Ferenc: Arra a megfogalmazásra, amit Lőrinc Laci említett, hogy **jöttünk** a Kárpát-medencébe (mintha én is ott lettem volna), a gyerekeknek mindig azt mondom: te nem voltál ott. Valóban vicces ez a reflektálatlanság, amivel történelemórán találkozunk.

Baracs Nóra: Berlinben járva egy ismerősöm bemutatott nekem zsidó fiatalokat (és ez nem egy-két huszonéves volt, hanem több is), akik azért menekültek el Budapestről, mert attól féltek, hogy úgy járnak, mint a dédszüleik: nem veszik észre, mikor lehet még elmenni. Nehogy késő legyen, ezért most megyünk. Ez nekem teljesen élesnek tűnt, és komoly problémát okozott, hogy mit lehet ezzel szemben felvetni. Ugyanakkor megjelenik az iskolában egy kis rovásírás, egy kis Attila meg a hunok, és megjelenik egy minden valóságot nélkülöző szemlélet, hogy a magyar múltban minden szép, minden jó és minden dicső, miközben az, amit ezzel szemben tudok mondani – különösen erről a korszakról –, kevésbé dicső.

Miklósi László: Ajánlok még egy tévtant a listára: lehet-e 2000 km-re a hazától honvédő háborút folytatni? Mert ez nemegyszer ma is abszolút élő megközelítés.

Szakály Sándor: A magyar katonai és politikai vezetés nagy része úgy vélte, hogy együtt kell menetelni a németekkel, mert ebben a háborúban az elcsatolt és most visszaszerzett területek megtartásáról van szó. A háború kezdetén azt feltételezték, hogy valószínűleg gyors német siker következik: a románok ott masíroznak a németek mellett, a szlovákok azonnal melléjük álltak... Voltak olyan, amerikai és angol elemzések is, hogy gyaníthatóan a németek nyerik meg a háborút – ha nem is jutnak Vlagyivosztokig – egy megegyezéssel békével. A magyar katonai vezetés fölfogása az volt, hogy ha mi nem vagyunk ott, akkor gyaníthatóan Hitler újraosztja Európát, és nem valószínű, hogy Észak-Erdély, a keleti országrész, Felvidék, egyebek megmaradnak.

Ha valaki megnézi Dombrády Lóránd újabban ismét kiadott könyvét, *A magyar gazdaság és a hadfelszerelést*, láthatja, hogy nagyon pontosan taglalja (egykori kollégám, Rázsoly Gyula azt szokta mondani, hogy Dombrády az utolsó bakancsszöveget is megszámlolta), hogy a magyar költségvetés az 1930-as évek végétől olyan pénzeket biztosított a honvédség fejlesztésére, amiről ma csak álmo-

dozni lehetne. De a magyar ipar képtelen volt ezt a költségvetést elkölteni, mert nem volt olyan kapacitása, hogy a kézifegyverektől kezdve az egyéb fegyvereket biztosítani tudja a honvédség számára, a németek pedig nem voltak hajlandók bizonyos mennyiséget és bizonyos minőséget eladni Magyarországnak.

A gazdasági kizsákmányolás kapcsán megint Dombrády könyvét ajánlom szíves figyelmükbe. Ő pontosan végigveszi a német–magyar gazdasági kapcsolatok kérdését, a szállítások mennyiségét és azt, amivel a németek nekünk tartoznak, mert nem arról van szó, amit elvittek, hanem arról, hogy nem fizették ki az árát.

A Magyar Királyi Honvédségnél ugyanúgy, mint másutt, voltak kilengések, zsebre tételek, egyebek, de érdekes módon arról megfedekezünk (mert nem kimondottan szeretett szervezetről van szó), hogy a magyar tábori csendőrségnek a fronton működő nyomozó osztagai, illetve az ott nyomozó tábori csendőrök, tábornoktól lefelé és tábornokig fölfelé, mindenkivel szemben eljárak. Amikor olyan felhívásokkal találkozunk, mint „felkoncolom, ha kimegy este 8-9 után”, akkor tessék megnézni az amerikai, az angol, a német és a szovjet haderőnek hasonló helyzetekben kiadott nyilatkozatait. Vagy olyan dokumentumokat, mint például a bajai, ahol 1944-ben valaki megölt egy szovjet katonát, mire a merénylő családját túsul ejtették, és azt mondták, ha nem kerül elő, kivégzik az egész családot – ezt falragaszokon is közzétették. Tehát míg az első világháború valamilyen szinten lovagiasnak tekinthető, ahol betartják a nemzetközi előírásokat, ez már a legkevésbé jellemző a második világháború időszakára,

Ungváry Krisztián: Mítosz, hogy ennek az országnak rossz hadserege, rossz felszerelése volt. A világon összesen 11 ország gyártott harckocsit, és ebből Magyarország volt az egyik, ehhez képest például Románia nem gyártott. A magyar háborús felszerelés, a hadiipar abban a korban sokkal magasabb színvonalon volt nemzetközi összehasonlításban, mint ma. Persze nyilvánvaló, hogy egy szuperhatalommal szemben ez sem volt elég.

Nyilván sok feljelentés volt, éspedig azért, mert az embereket arra szoktatták rá, hogy ha a zongora zsidó, akkor azt a zsidó zongorát ki lehet kérni. És ugyanezt 1945 után meg lehetett ismételni: ha a zongora kapitalista, akkor azt ki lehet kérni. Valószínűleg grammra, kilóra, köbméterre hasonló mennyiségű feljelentést lehetett begyűjteni azokban az országokban, ahol ez a szoktatás lezajlott – pusztán azért, hogy megszerezzék a zsidó javakat. Ezzel együtt a magyar közigazgatás legnagyobb teljesítménye valóban a zsidó vagyon begyűjtése volt: ilyen hatékonyan ilyen mennyiségű pénzt a magyar történelemben talán még soha nem vontak el.

A holokauszt a világtörténelem egyetlen olyan népirtása, ahol egy áldozat és számtalan tettes van, hiszen haszonélvezőként nem zsidókat számtalan helyen

bírtak együttműködésre; ezt a német végrehajtók nagyon tudatosan csinálták. Amikor a görög zsidókat deportálták Auschwitzba, sokan azt gondolták, ez teljesen értelmetlen dolog, hiszen azokat a vasútvonalakat másra is lehetett volna használni. Kérem szépen, nem. Az a vagyoni, amit a görög zsidóktól ki lehetett osztani Görögországon belül, teljesen elegendő volt arra, hogy konszolidálják az ottani gazdasági és politikai helyzetet. Tehát a hihetetlen dinamizmus, ahogy ez mindenütt működni tudott, annak tulajdonítható, hogy a végrehajtók nagyon tudatosan kihasználták a felismerést, hogy haszonélvezőket is teremteni kell. És haszonélvezők mindenütt, minden országban tömegesen voltak. Abban vannak különbségek, hogy melyik társadalomba milyen mértékben volt ez integrálva. Mivel Dániában a felső tízezer túlnyomó többsége nem zsidó volt, és a dán orvosok, ügyvédek, mérnökök között nem volt annyi zsidó, valamint nem volt egy húszéves antiszemita politika, ezért ott ez másfépp működött – gyakorlatilag sehogy sem. Franciaországban viszont, ahol volt antiszemita tradíció, tudták ezt működtetni.

Nagyon fontos különbséget tenni a szubjektív és az objektív tudás között. Elvileg Magyarországon, 1943-ban mindenkinek lehetősége lett volna arra, hogy egy viszonylag komplett monográfiát írjon a megsemmisítés különböző módozatairól és a táborokról, ez az információ a Lengyelországból Magyarországra szökő zsidóktól beszerezhető lett volna. Az embereket viszont nem ez érdekelte abban a helyzetben, mert a saját szenvedésük, a saját veszélyeztetettségük egész egyszerűen elvette a szolidaritásnak ezt a lehetőségét. És ennyiből nem tartom reálisnak azt a felvetést, hogy itt mindenki mindent tudhatott. Nem tudott, mert nem érdekelte.

A kor embere azzal szembesült, hogy tulajdonképpen bárki, bármilyen helyzetben, bárhol meghalhat. Magyarországot 1944-ben bombázzák, és bár előtte nem bombázták, de mégiscsak voltak, akit kivittek a frontra katonaként, munkaszolgálatosként – tehát az, hogy az emberek meghalnak, nem volt olyan hihetetlen dolog.

Az, hogy embereket megölnék a származásuk miatt, valóban szörnyű, és maguk a zsidók ezt természetesen tudták (beszéltem érintettekkel, akik elmondták, hogy ők már 14 éves gyerekként is tudták, hogy ez folyik), na de hát ezt „azokkal” csinálják, a galiciánerekkel. Ne gondoljuk, hogy az elnyomott mindig jó és csak az elnyomó rasszista. A magyar zsidóság zöme egyáltalán nem volt szolidáris a galíciai zsidósággal: nem, megvetette és lenézte őket. És éppen azért, mert nem volt szolidaritás, nem érezte, hogy a sorsukkal különösebben foglalkoznia kellene, holott csakugyan, aki akart, az tudhatott szinte mindenről.

A legnagyobb hiba szembeállítani a zsidó szenvedést a nem zsidó szenvedéssel. Azt kellene szerintem a középiskolában elmondani, hogy a totális rend-

szerek – ebből kettőt ismerünk – a konkrét esetben mit tudtak művelni a lakossággal, és ilyen szempontból mit jelent Szolyva és Auschwitz. De ez nem azt jelenti, hogy a kettő ugyanolyan volt, mert Szolyván nem volt elgázosítás, és hadd ne soroljam még, milyen sok különbség van. A kommunista totalitarizmusban mindenki, lágerőr és lágerlakó, bármikor helyet cserélhetett, és mindenki belekerülhetett ugyanabba a helyzetbe. A náci Németországban ez nem így volt. Ez óriási különbség, ettől ez nem jobb vagy rosszabb, hanem más.

Bajcsy-Zsilinszky Endre személye pozitív tartalom lehet az oktatásban, de csak úgy, ha elmondjuk azt is, hogy alapvetően mégiscsak egy fajvédő politikusról van szó, a magyar antiszemitizmus egyik atyjáról és Endre László tanítómesteréről, aki éppen azért lesz antifasiszta, mert rasszista, csak a németeket jobban utálja, mint a zsidókat. És azt is el lehet mondani Bajcsy-Zsilinszky kapcsán, hogy ha, szegény, túlélte volna a nyilasterrort, nyilván a kommunisták csukták volna le, mert ő soha, senki előtt nem tett lakatot a szájára. Nagyon bátor ember volt, és az is dicséretes, hogy soha nem húzott hasznót a rasszizmusából: ő úgy volt rasszista a Horthy-rendszerben, hogy a Horthy-rendszerrel is nagyon hamar szembe került, példa erre a Kenyeres-Kaufmann-ügy, mikor a kormány zsidó képviselőjelöltet indít ellene. Tehát van egy ember, akinek egyrészt szörnyű gondolatai vannak, másrészt nagyon bátor, és mindig az elesettekkel akar foglalkozni, mert szociálisan érzékeny személyiség. Milyen tévedések viszik ezt az egyébként rokonszenves embert rettenetes mondatok kimondásához, és mi lesz abból a szellemi vetésből, amit ő rasszista antifasisztaként hint? 1945 után, ha megéri, akár a magyarországi németek deportálásának egyik fő szónoka is lehetett volna.

Az atrocitásokkal kapcsolatban nem az a probléma, hogy elloptak egy ikont vagy megerőszakoltak nőket, ez mindenütt előfordul, hanem az, hogy a magyar hadsereg népiértő háborúban vett részt, amiben például csak a plijanszki területen körülbelül 25 ezer embert gyilkoltak le, akik többsége nem volt fegyveres partizán. Ehhez képest az amerikai megszálló csapatok Németországban mégsem irtottak ki komplett falvakat, míg a magyar csapatok igen. Ezzel szembe kell néznünk: van egy nem tipikus, hanem új, rasszista jellegű háború, és sajnos vannak magyar tisztok, akik ebben partnerek. De hát ez nem azt jelenti, hogy a katonák nácik voltak. Ha a katonákat olyan helyzetbe hozza a parancsnokuk, hogy nem kapnak kellő mennyiségű ellátást, és nincs kiképzésük arra, hogy az ellenséget elfogják, akkor ezt nyilvánvalóan az ártatlanokon fogják leverni – ma is ezt látjuk, gondoljunk Irakra vagy Afganisztánra.

Lehet-e 2000 km-re honvédő háborút folytatni? Szerintem sajnos lehet. A probléma az, hogy a Szovjetuniót nem ezért támadtuk meg, hanem két totális diktatúra támadta meg egymást, amiben mind a kettőnek megvan a maga súlyos szerepe és felelőssége. Egy demokrata egyszerre antifasiszta és antikom-

munista. Ha el tudjuk mondani, hogy nem szabad hagyni kisajátítani ezt a két fogalmat, mert ez vezet ahhoz a politikai hisztériához, ami a 20. századi magyar történelmen is végigvonul, akkor már nagyon nagy eredményt érhetünk el.

Molnár Judit: Bizonyítható, hogy a deportálások, gyilkosságok tényét tudhatták zsidók és nem zsidók egyaránt. 1941 után már harcterről térnek haza katonák, munkaszolgálatosok szabadságra. Menekültek jönnek 1939-től kezdve Magyarországra; a legfrissebb kutatások alapján 20–25 ezerre becsülhető az 1939–44 között Magyarországra menekült zsidók száma, egyébként osztrák területről is már 1939-től kezdve menekültek ide.

Zsidó oldalról azt mondhatjuk: nem akarták elhinni, hogy velük is megtörténhet, ami a többi országban vagy ami a kárpátaljaiakkal, vagy ami az északi területeken történt. Még a fővárosiak sem hitték, és ebben Horthy felelősségét ki kell emelnem, mert azzal, hogy 1944-ben a helyén maradt, legitimálta az egész rendszert annak ellenére, hogy megszállás alatt volt az ország. A zsidók hittek abban, hogy Horthy meg fogja védeni őket. Amikor az ifjú cionisták figyelmeztették a gettóban a rabbit, a zsidótanács vezetőit, hogy ez fog történni, akkor egyszerűen rémhírterjesztőként elküldték őket – nem akartak szembe-sülni azzal, hogy mindez megtörténhet velük. Ha megnézzük az *Auschwitz album* képeit, még azokon is látjuk az értetlenséget: ez tényleg megtörténhet velem?

Az első világháborút megelőzően marginális probléma volt az antiszemitizmus, de azt követően a hivatalos politika rangjára emelkedik. A *numerus clausus* az első zsidótörvény volt Európában. Hozzászoktatták az embereket az antiszemitizmushoz, és a '30-as évek második felétől kezdve a zsidótörvények révén ugyanez folytatódik. Bibót idézhetnénk: ki lehet igényelni a másik üzletét, irodáját, és 1944-ben tömegesen érkeznek a zongorától kezdve a lakásokig a legkülönbözőbb kérések. Bizonyosan tudták, hogy ezek az emberek nem fognak visszatérni Magyarországra; nyilvánvalóan nem egy hónapra akarták kiigényelni azt a lakást. Az igazi probléma az, hogy egyszerűen közömbösekké váltak az emberek, és számukra az volt a fontos, hogy akkor most ezt, azt, amazt így meg lehet szerezni.

Maga Ferenczy László, aki a csendőrség összekötő tisztje volt az Eichmann-kommandóban, az egyik jelentésében leírja, hogy Auschwitzba viszik a zsidókat. Vagy említhetnénk az 1944. június 21-i minisztertanácsi ülést, ahol egyértelműen elhangzik, mi történik a deportált zsidókkal: hogy megsemmisítik őket. Sztójaynak az a reakciója erre, hogy humánusabban deportáljunk, ne 70–80 embert, hanem csak 50-et rakjunk egy vagonba.

Olyan, vidéki közigazgatási dokumentumokkal találkozunk, hogy amikor elkezdődik a deportálás Franciaországból, Hollandiából és így tovább, akkor diplomáciai iratok érkeznek a helyi közigazgatáshoz is, sürgős, azonnal

intézendő ügyek, hogy hazahozzák a már évek óta kint élő magyarországi zsidókat, ha igazolni tudják, hogy valóban magyar illetőségűek. Ez egyébként Sztójay Dömén keresztül intéződik, illetve az illetékes külügyminiszeri követéseken keresztül. Ezekben az iratokban egyértelműen ott van, hogy azért kell hazamenteni ezeket az embereket, mert deportálni akarják őket. Nagy, piros betűkkel: sürgős, azonnal.

Ungváry Krisztián: Szerintem félrevezető, hogy azt mondod, a *numerus clausus* az első antiszemita törvény Európában. Egyrészt a középkorban is volt egy csomó, másrészt Romániában például csak 1918-ban egyenjogúsították egyáltalán a zsidóságot – a békeszerződés feltétele volt. A kijelentésedből arra következtethet a hallgató, mintha Magyarországon valami egészen egyedi és specifikus dolog történt volna. Holott a *numerus clausus* kapcsán el kell mondani, hogy ugyan Lengyelországban nem volt törvény, de a gyakorlatban ugyanazt elérték. Nem az történik, hogy Magyarországon kitalálják az antiszemitizmust, ami kitör és mindent elönt, míg másutt nem ez van, hanem az történik, hogy Magyarországon törvényt hoznak arról, amit másutt – akár ugyanilyen drasztikusan – nem közjogi eszközökkel oldanak meg. A *numerus clausus*at egyébként 1928 után eltörlik, és ez Bethlen István érdeme.

Szakály Sándor: A mentalitásproblémához szeretnék egy példát mondani. Esztergál János neve az 1930-as évek Magyarországon közismert volt, a városi köztisztviselők, polgármesterek elé őt, aki Pécs polgármestere volt, példaként állították. Szociális szakember, előadó volt a pécsi önkormányzatban, később polgármester. Két, 1944. tavaszi, kora nyári rendeletét szeretném idézni, ami a felelősségnek is kétfajta szintjét mutatja be. Az egyik rendelet a gettóba zárt zsidókkal kapcsolatban jelenik meg, illetve annak az előkészítéseként. Úgy rendelkezik, hogy a zsidóknak, akik, ugye, keresztény lakásokba költöznek, ki kell fizetniük a keresztény házak kertjében lévő vetemények vetőmagjának az árát, és ki kell fizetniük a várható termést is.

A másik rendeletével a *Dunántúl* című helyi napilapban el is dicsekszik. Frappáns ötletről van szó. Az egy helyre költöztetett zsidók javait a város elkozza és leltározza, ezt a köztisztviselők hajtják végre. Az ötlet arról szól, hogy a kibombázott családokat azzal fogják megsegíteni Pécsen, hogy túlélőcsomagokat hoznak létre edényekből, ágyneműkből és ruházatból, ezeket a keresztény családok kiigényelhetik, ha bombatámadás éri a lakásukat. Egy szociális szakember rendeletéről van szó.

Jakab György: Úgy érzem, hogy bizonyos mércék és miértek nem kerülnek szóba. A történészek elmondják a maguk újabb és újabb kutatásait, történeteit, és azt várják a tanároktól, hogy az életmódtörténettől a mentalitástörténeten át mindez beépüljön a tananyagba. Mi ezzel szemben állandóan arról beszélünk, hogy a csökkenő óraszámra egyre kevesebb dolog fér bele és hogy lassan csak

végeredményeket van időnk tanítani. Azt gondolom, hogy tényleg megváltozott az a helyzet, ami a 19. században akadémiai tudománnyá tette a történelmet, amely általános műveltségről szólt, és egyre nagyobb tényanyag belenyomását igényli az oktatásba. Tanárként úgy gondolom, hogy valami egész más funkciónk van. Hogyan lehetne erről tényleges párbeszédet folytatni?

Lőrinc Lacival szemben én azt gondolom, hogy a pedagógia rengeteg szempontból a személyességről, az identitásról szól, tehát igenis arról, hogy itt veszítettünk, ott meg győztünk, holott nyilván senki sem volt ott közülünk. Arról lenne jó beszélni, milyen a jövőképünk. Kik élünk mi itt együtt? Mik azok az elvi keretek, melyek között például a második világháború a mi számunkra valamit jelent? A demokráciadeficitjeinket hogyan kezeljük? Van egy szinte törzsi identitás, amibe tulajdonképpen belehelyeződik a történelemtanár, miközben próbál egyre pozitivistább módon kívül maradni az egészen. Mindenki elmondja a maga szakmai ügyeit vagy azt, hogy ő mennyi mindent megcsinál. Azokkal a morális kérdésekkel kellene foglalkozni, hogy miért is tanítunk történelmet azon kívül, hogy mindenki a maga helyén el tudja mondani a tényeket. De mintha ezekről itt, hangsúlyozottan céhes logikával nem beszélnének.

Károlyi Attila: Én úgy gondolom, hogy arányaiban nagyon sok időt szánunk egyetemes történetre és keveset a magyarra. Tényekről beszélek, terjedelmekről. A tankönyvíróktól szerintem az lenne jó, hogyha a 20. század kapcsán nemzettankönyvet írnának. Tehát az egész nemzetnek szóljon, aki el akarja olvasni vagy aki ebből akar tanulni.

Nagyon jó vágott anyagaink vannak, például hanganyagok, vágott filmrészletek, tévéhíradós részletek vagy akár a haditudósítások részletei. Én azt gondolom, hogy a gyerek számára a háború és a körülmények akkor igazán megérthetők, ha hadiképekként, életképekként elemezhetővé tudjuk őket tenni. Ehhez nagyon kellenek a mostani technikai eszközöknek megfelelő források, és úgy gondolom, a színes tankönyveknek így kell elkészülniük, ezekkel a háttérapparátusokkal.

N. Kósa Judit: A Klauzál téren lakom, ez autentikus helyszín. Szoktam gondolkozni azon, hogy abban a lakásban, ahol esténként nyugovóra térek, hányan szoktak volt lefeküdni 1944/45 telén. Azon a környéken minden megvan, a házak őrzik a történelmet, és ráadásul az emberek is őrzik. Soha nem találkoztam még azon a környéken olyan iskoláscsoporttal, amelyik körbejárta volna a gettó falát. A szomszédomat, aki a gettóban élt, rajtam kívül még soha, senki nem kérdezte meg, hogy is volt az. Ezzel csak azt akarom mondani, hogy olyan történelmi pillanatot élünk, amikor még utoljára el lehet kapni a képeken, a szövegeken, a történelmi leírásokon és a tankönyveken kívül azt a valóságot is, ami még itt van velünk. Minden diáknak, akinek szerencséje van, él a nagyapja, nagyanyja, aki még beszélt a saját szülőjével.

Alighanem részévé kéne tenni a tények megismerésének azt, hogy a család mit őriz, a szomszéd mit őriz, a házban mi van, és akkor talán picit közelebb jutnánk ahhoz is, hogy ne a téveszmékkel és ne az internetről lehalászott, ferdített tényekkel kelljen a pedagógusnak küzdenie, amikor az igazsághoz akar közelebb vinni.

Bihari Péter: Tankönyvet a nemzetnek. Ebben egyrészt benne van nyilván valamiféle őszinte szembenézés vagy annak az igénye. Másrészt azért volt már, hogy azon gondolkodtam, milyen jó lenne úgy írni, hogy tényleg beleférjenek azok, akikre büszkéek lehetnénk, és ezek lehetőleg különböző helyekről legyenek, hogy mindenki büszke lehessen valamire.

Nekünk közelíteni is kell, meg távolítani is. Multkor azon panaszkodtam, hogy Trianont Mohácshoz kellene közelíteni, nehogy ma ez élő probléma legyen, amivel nekünk politikailag foglalkozni kell. Tessék eltávolítani! Másrészt viszont éljük bele magunkat annak a nének a helyzetébe, aki ott rekedt a háttár másik oldalán, és onnan kezdve egy teljesen új helyzetbe került. Hogyan lehet ezt a két szempontot a történelemtanításban normálisan összehozni, hogy egyrészt távolítsuk, másrészt közelítsük az eseményeket?

Peragovics Ferenc: Hát miért nem teszitek bele a tankönyvbe Aport? (*Közbeszólások: benne van.*) Vagy ott van az erdélyi püspök, Márton Áron. Ő az egyetlen, aki nem a cselekedeteiért kapta a Világ Igaza kitüntetését, hanem azért, amit a szószékről mondott. Kiváló katolikus példák vannak. Vagy az úgynevezett történelmi egyházak tagjai.

Repárszky Ildikó: Amit Lőrinc Laci mondott: a **vesztettünk meg nyertünk**, meg a **történelmünket** tanítjuk kérdése. Én azt gondolom, ez egyszerűen megkerülhetetlen. Lehet, hogy ha leállítom a gyereket, mert a mohácsi csatát nem **mi** vesztettük el, akkor igazam van, de ezzel egyszerűen muszáj valamit kezdeni. Eszembe jut egy történet, amit a gyerekeknek is el szoktam mondani, mert azt hiszem, elég tanulságos. Voltunk kint, Izraelben, a Jad Vasem Intézetben, holokauszt-továbbképzésen, és számomra nagyon megdöbbentő élmény volt, amikor megszólaltattak túlélőket, és a túlélők nekünk, a magyar tanársoport tagjainak mesélték el, hogy mi történt. Én ott ültem, akkor voltam huszonvalahány éves, és az egyik túlélő az mondta nekem szemtől szembe, hogy én erről tehetek. Hogy én, egy magyar tanár most, ezerkilencszázakárhányban tehetek arról, hogy ővele mi történt. Ezzel nekem szembesülnöm kellett, és ezt az élményt próbálom a gyerekekbe vagy az egész oktatási folyamatba is belevinni, hogy igenis ezt nem lehet megkerülni. Lehet, hogy én áldozatként vagyok ebben benne, lehet, hogy elkövetőként vagy közömbösként, de benne vagyok.

A másik kérdés a forrásközpontú történelemtanítás és a történészi viták kamatoztatása a tankönyvírásban és a tanításban. Tényleg skizofrén helyzet. Tudjam az összes történészi koncepciót, forrást, a legújabb kutatásokat vagy

azokat a nem legújabbakat, amiről tudnom kéne mint tanár és tankönyvszerző, miközben azzal szembesülök, hogy a gyerek a legegyszerűbb szöveget sem tudja elolvasni. És azt gondolom, hogy például a második világháború kapcsán nem lehet képeskönyvet tanítani. Akik ismernek engem, tudják, hogy a kép és a történelemtanítás a szívügyem. De ennek ellenére azt gondolom, hogy nem lehet képeskönyvből tanítani, második világháborút különösen nem lehet a források, értelmező szövegek nélkül – ezeket nem lehet megkerülni.

Kopcsik István: Újra kéne gondolni, hogy tényleg akarunk-e nemzettörténelmet, akarunk-e egy az Európai Unióhoz csatlakozott országnak identitás-tudatot adni, és ebből mi következik: mi kell, milyen értelmezés, hogyan kell azt fölépíteni?

Lőrinc László: Nagyon nehéz arról dönteni, hogy jogos elvárás-e az például, hogy mi adjunk identitástudatot a társadalomnak, hogy boldog legyen és örüljön a múltjának meg önmagának. Ha ez a feladatunk, akkor óhatatlanul elkezdünk szelektálni – és ezt veszélyesnek vagy problémának tartom. Igaz ugyan, hogy a kalandozó magyarok borzasztó barátságtalan társaság volt, és a **kalandozás** egy picit eufemisztikus kifejezés, de hát nem tenne jót, ha ezt mondanánk. Mondjuk azt, hogy kalandoztak és édes jópofán elidőgáltak a kolostorokban. Ez olyanfajta szelekciót indít el, ami pont nem a szembenézéshez vezet.

Én a bűnnel és a dicsőséggel való személyes azonosulást egyaránt veszélyesnek tartom. Ha az én bűnöm, hogy elhajtottak embereket, vagy ha az én bűnöm, hogy nem mertek szembeszállni, ez olyanfajta büntudatot sulykol, amivel nem lehet szembenézni. Erre automatikusan az a válasz, hogy jó, akkor hozom az árpádsávos zászlót, és most már ne sulykoljanak belém semmit. Ez a büntudat része. De a dicsőség része is veszélyes. Ha azt hiszem, hogy attól leszek büszke ember, hogy szép a múltam, akkor az áll elő, ami ma Magyarországon van, hogy a nemzettudat 80%-a a múlt. Szerintem ez nagyon veszélyes, rossz hagyomány, de régi hagyomány, valószínűleg nem magyar, hanem kelet-közép-európai, hogy a nemzettudatnak túl nagy része a múlt, a múltnak túl nagy része a múlt politikája, és a múlt politikájának túl nagy része a harcok.

Károlyi Attila: Egy kicsit 19. századi kövületnek tekintem magam, aki megmaradt Kölcsey *Parainesis*-ének álláspontján, hogy elsősorban egy közösségnek beszélünk, közösségnek tanítunk. Nyilvánvalóan a történelemtanár a saját közösségének tanít, de akkor nekünk közösséget kell teremteni ezzel a múlttal. Én megerősíteném, hogy nagyon nagy súlya van, hogy a helytörténetből mit tudunk beemelni. Utaltak itt mindenfajta püspökökre. Hamvas Endre csanádi püspök 1944. június 25-én, a vasárnapi misében elítélte a deportálást. Nem olvasom fel, mert hosszú szöveg, csak utalok rá. Én vidéki gimnáziumban tanítok, és különösen fontos, hogy az ottani diákoknak tudjak helytörténeti anyagot vinni erről a korszakról, élővé tudjam tenni nekik a dolgokat, ame-

lyekhez ők esetleg családi hagyományokkal is kötődnek. Azt gondolom, hogy a helytörténetnek óriási a jelentősége.

Szerintem nem biztos, hogy Auschwitzot kell tanítani, inkább azt, hogy egy helyi gettó hogyan épült föl, hogyan működött. Szerintem ez nagyon közelívé teszi a problémát, és nincs elhelyezve valahová a világ végére, Auschwitzba, amivel nem tudnak mit kezdeni. Ott voltunk az osztályommal, megnéztük a tábort. A gyerekek számára az egész nagyon távoli és elképzelhetetlen volt, és megrökönyödtek attól, amit láttak.

Voltunk Voronyezsben. Ott nekem külön élmény volt, hogy az ottani küldöttséggel megkoszorúzhattam nemcsak a saját szovjet hősi emlékművüket, hanem a magyar második világháborús emlékművet is. És érdekes módon ők elsírták magukat, és utána rábeszéltek, hogy menjek ki Voronyezsbe hazafias nevelésre tanítani őket. Helytörténetről, környékről beszéltem nekik, arról, hogy a történelem egyáltalán hogyan, mint épül föl.

Azt gondolom, ez a **hazafias nevelés** kifejezés nagyon félelmetes számunkra, történelemtanárok számára; csináljuk, de félünk is tőle. Ezért nagyon fontos, hogy kell egy koncepció – mondjuk, arról, mit kezdjünk ezzel a 21. századi nemzetünkkel. Mikor fölvettem, hogy még nem ért véget a második világháború, mert nem temettük el a katonákat, arra is gondoltam, hogy azért nagyon nehéz ilyen kérdésekről beszélni, mert még egy halom érzelmi tartalom és emberi kötődés itt van közöttünk, nemcsak az ismeretek.

Pihurik Judit említette, hogy a nemzetiségi arányokat is figyeljük meg. Lélektanilag is nagyon fontos, hogy ebben az időszakban a nemzetiségi arányok nagyon erős motívumok, de az is tény, hogy nálunk, a Délvidéken a harmincvalahány százalékos magyarsággal mi vagyunk a legnépesebb környéken levő nemzetiség. Többen vagyunk, mint a szerbek, hogyha külön vesszük tőlük a horvátokat; a Ferenc-csatornáig 90%-ban mi vagyunk. Magyarok magyarokkal vagyunk határosak. Azt gondolom, ezeket a kérdéseket is nyilvánvalóbbá kell tenni ahhoz, hogy a második világháború érthető legyen.

Hogyha megnézzük, hogy a két világháború közötti Közép-Európában mennyi nemzetiség volt, akkor megdöbbenünk, hogy egy töredékére esik vissza a második világháború után a térség nemzetiségeinek aránya.

Pihurik Judit: Hogy a Délvidéken a 18. század elején 98%-ban délszlávok éltek, tény, mert azokat telepítették be a törökök. Arra a területre a 19. század második felében kezdődött meg a német, magyar, székely, szlovák lakosság betelepülése, és változtak meg a nemzetiségi arányok. Beszélhetünk erről, mert erről is kell beszélni természetesen, de kész politikai helyzetben a múltról beszélünk, és az ahhoz való viszony az, ami igazából problematikus.

Azt mondom, azonosuljunk csak a dicsőséggel. Melengesse a gyerek szívét, hogy Botond beverte Bizánc kapuját vagy a hős magyar katonák hogyan

harcoltak. Kellenek ezek természetesen (irodalomból, történelemből, filmből, mindenből), csak, újra mondom, hamis képzeteket és aránytalanságokat ne képviseljünk. Még az is lehet, hogy tényleg érdemes lenne – ez is örök vita – a történelemtanításban megváltoztatni az arányokat a magyar és egyetemes történet között. A 19. század második felétől dúl ez a vita, és az egyik fél nemzetietlen történelemtanításnak kiáltja ki azt, ahol az egyetemes van túlsúlyban, a másik meg azt mondja, hogy elveszítjük az arányainkat, és a helyünket sem tudjuk behatárolni akkor, ha nem tanítjuk meg, mindez milyen közegben és hogyan történt.

Baracs Nóra: Mióta először értesültem arról, hogy elkészült egy francia–német közös tanterv és tananyag, azóta van egy álmom: a második világháborúról azt mondom egy szerbnek, mit műveltetek ti '45-ben, és akkor azt feleli, hogy elnézést; ha azt mondja nekem, hogy Újvidék, akkor azt mondom, hogy elnézést. Elmegyek Izraelbe, és ha azt mondják, hogy pfuj, magyar vagyok, mondhatom azt, hogy elnézést, de ha magyar zsidóként mennék oda, akkor is pfuj vagyok, mert nem lázadtam fel, mint Varsóban. És amikor már mindenki mindenkitől elnézést kért a másikért, akkor talán kézen fognánk egymást, és lenne egy közös európai történelmünk, amiben valahogy megbékélünk és együtt haladunk.

Bolla Ildikó: Bizonyos fajta kultusza alakult ki a Harmadik Birodalomnak és minden, hozzákapcsolódó dolognak: videojátékok, számítógépes játékok, relikviák, SS-egyenruha stb. Nagyon gyakran kérdeztem meg a tanítványaimtól: mégis mit vársz, amikor te a Harmadik Birodalom oldalán harcolsz egy ilyen videojátékban? Mi a végcél? Tudod-e, hogy mi volt a vége ennek a játszmának a valóságban? Ide kéne eljutni, hogy a fejekben legyen már tisztába téve, hogy is van ennek a történetnek vége.

Hosszú Gyula (moderátor): A szakmában, a színvonalas szakmai megszólalásokban egymást kiegészítő vélemények vannak. Eltérő álláspontok, másfajta dokumentumértelmezések, de nagyon sok találkozás.

A tanításban ennél sokkal rosszabbul állunk. Mélyen egyetértek azzal, amit Jakab György mondott, hogy egy beszélgetéssorozat jöjjön létre. Nincs ez még kitalálva, de szükség van rá – azt hiszem, ebben nincsen közöttünk vita, nincsen bennünk kétség efelől.

Amit Károlyi Attila mondott, magam is nagyon fontosnak tartanám: színvonalas internetes anyagokra volna szükség, hogy a gyerekek olyan anyagokat tudjunk adni, amivel akár önállóan tud lépegetni, kutatgatni, összerakni történeteket, helyi történeteket is.

N. Kósa Judit a helytörténetről teljesen szívemből szólt, mert valóban azt, hogy elkapjuk a valóságot, az utolsó pillanatot – a két háború közötti történetekről van szó –, magam is nagyon fontosnak tartom.

A KOMMUNIZMUS ÉVTIZEDEI

(2010. február 27.)

A megbeszélés középpontjában az 1945 és 1948 közötti évek megvitatása állt, de a vita maga kiterjedt az egész 1945 utáni korszakra, a szocializmus időszakát megszépítő beállításokra, a Kádár-nosztalgiára, illetve – másfelől – a Rákosi-kor és a késő Kádár-kor emlékezetének összemosódására a fiatal nemzedékek tudatában.

A beszélgetés moderátora Dupcsik Csaba volt, ő készítette az alábbi vita-összefoglalót is.

VITAINDÍTÓ ELŐADÁSOK (ELSŐ RÉSZ)

Rainer M. János: Demokrácia volt-e Magyarországon 1945 után? A „koalíciós korszak” és a Rákosi-korszak átmenetének kérdése

A címben foglalt kérdésre válaszolni sem lehet értelmesen, ha nem vetjük fel előbb a szuverenitás (nemzeti függetlenség) kérdését. A modernitás korszakában a magyar társadalom, illetve a magyar állam mozgásterét gyakran korlátozták külső tényezők, leginkább nagyhatalmi/uralmi törekvések, erőterek. 1945-ben viszonylag rövid történeti perióduson belül másodszor állt elő a totális (világ) háborús vereség állapota. Ráadásul – ellentétben az I. világháborúval – most az idegen csapatok harcban elfoglalták az ország teljes területét, amely így katonai megszállás alá került.

A megszálló Szovjetunió szándékairól, a nyugati hatalmakkal kötött egyezségeiről **akkor** nem sokat lehetett tudni. (Így a Winston Churchill és Joszif Visszarionovics Sztálin által 1944 októberében, Moszkvában kötött „százalékos” egyezményről éppenséggel semmit sem.) Amit mégis tudni lehetett, az jellemzően kétarcú, ezért inkább dezorientáló volt. Egyfelől a Hitler-ellenes szövetség nyilvános deklarációi arról szóltak, hogy Európában mindenütt, tehát a vesztes országokban is vissza kell állítani/meg kell honosítani a parlamentáris demokráciát, és helyre kell állítani a polgári szabadságjogokat. Kizárólag a háborúért felelősök, illetve a náci/fasiszta eszmék képviselői, propagálói jogait lehet és kell korlátozni. (Ezek az elvek egyes népcsoportok – így a csehszlovákiai és lengyelországi németység, a csehszlovákiai magyarság – esetében nyomban súlyos sérelmet szenvedtek a kollektív felelősség kimondásával és következményeinek gyakorlati érvényesítésével, vagyis a kitelepítésekkel.) Másfelől széles körben

ismert és tudható volt, hogy a deklarációkat elfogadó Szovjetunió politikai berendezkedése semmiképpen sem nevezhető demokratikusnak. 1939–41-ben a Szovjetunió nagyarányú területi terjeszkedést hajtott végre Kelet-Európában, amelyek eredményeit a szövetségesei elismerték, jóllehet tudták, hogy mindez nem egyezik a szóban forgó területek lakóinak akarataival.

Magyarországot a Szovjetunió csapatai szállták meg. Magyarországnak volt ideiglenes, majd 1945 novemberétől végleges törvényhozása, kormánya, polgári közigazgatása, de az összes intézményt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) felügyelte. A SZEB adott esetben felülírhatta a magyar állam szerveinek intézkedéseit, beleszólhatott a legkülönbébb kérdésekbe. A megszálló hadsereg akcióiért nem tartozott felelősséggel a magyar kormánynak, ugyanakkor ez a hadsereg mindenben felléphetett az ország területén. (Kovács Béla 1947. február 25-i letartóztatása – két évvel a háború után – ennek paradigmátikus esete.) Magyarország tehát nem volt szuverén ország, és a szuverenitást gyakorló nagyhatalom demokratikus intenciói – ez a legkevesebb, ami mondható – alapvetően kétségesek voltak. Józan ember kevésbé reménykedhetett abban, hogy a szovjetek elviselik itt a nyugati demokráciát vagy éppen segítenek kiépíteni annak politikai rendszerét.

Ugyanakkor a **mai** tudással, a ma ismert források fényében sem lehet kijelenteni, hogy a szovjet vezetés vagy maga Sztálin az első pillanattól kezdve szovjetizálni akarta Magyarországot. A későbbi fejlemények részben erre mutatnak. A nyilvánosságra került (jobbára a mai Oroszország kormánysszevei által publikált) dokumentumok éppen az ellenkezőjére. A legvalószínűbb, hogy nem voltak kész terveik, és arról mindenképpen meg akartak bizonyosodni, hogy a Nyugat (illetve az Egyesült Államok) számára mennyire fontos Kelet-Közép-Európa. Ez utóbbi kérdésre **ma már** kissé bátrabban felelhetünk: a nyugati hatalmak számára a térség nem volt fontos, az Egyesült Államoknak éppenséggel a legkevesbé. Pontosabban: Nyugaton úgy látták, hogy a Szovjetunió Kelet-Európában az erő helyzetében van. A szovjet biztonsági érdekek alapvetően jogosak, s az együttműködést/alkudozást nem érdemes kockáztatni, mert a Nyugat eszközei erősen korlátozottak. (Ez nem zárta ki időnként a fellépést: Kelet-Közép-Európa a hidegháború kirobbanásának egyik oka és színtere lett – bár nem a legfontosabb oka...)

A magyar demokratikus átalakulás lehetősége szempontjából nem elegendő, bár kétségkívül lényeges tényező a szuverenitás kérdésének megválaszolása. A fentiekből látható, hogy ez a válasz negatívan befolyásolta a demokrácia ügyét. Azt azonban túlzás volna állítani, hogy ezzel a magyar demokrácia kérdése le is került a napirendről – még akkor sem, ha Moszkvában csak pár évi habozás után döntöttek úgy, hogy szovjetizálják Magyarországot. Vannak ugyanis további kérdések, amelyek választ igényelnek.

Az egyik, hogy vajon **ami korábban 1944/45 előtt volt**, demokratikus berendezkedésnek nevezhető-e. Leszámítva a nyilasok rémuralmát, ami nyilvánvalóan túl van az ésszerű diskurzuson, csak utalunk a Horthy-korszak általános megítéléséről folyó, több évtizedes történeti vitára. Az egykorú kritikai leírások, mint Szekfű Gyula „neobarokk társadalom” fogalma, sok tekintetben ma is megvilágítóak. Az 1945 utáni minősítések (fasiszta, félfasiszta stb.) nyilvánvalóan a politikai delegitimációt szolgálták. A hetvenes évektől ez a kép változott, lehetőségessé vált a történeti elemzés és a vita, 1989-től azután mindenféle megközelítés polgárjogot és hangot kapott. A japán Magyarország-szakértő, Hirata Takesi például 1993-ben **se nem demokratikus, se nem totalitárius, hanem autoritárius**, *„hegemonisztikus pártrendszerrel rendelkező tekintélyuralmi rendszerként”* határozta meg a „Horthy-rendszert”, ahol azonban a kormánypárt nem látszatintézmény, hanem érdektűköztető rendszer. Romsics Ignác 1999-ben napvilágot látott nagy összefoglalója (a *Magyarország a 20. században*) **korlátozott, autoritativ elemeket is tartalmazó polgári parlamentarizmusról** beszél. Autoriter, mert a demokratikus struktúrák antidemokratikusan **működnek**, jelentős társadalmi-politikai csoportokat zárnak ki a politikai életből. A politikai berendezkedést illetően hajlamosak vagyunk egyetérteni Borbándi Gyulával. 1981-ben, az *Új Látóhatárban* megjelent, *A Horthy-rendszer anatómiája* című esszéjében Borbándi **alaki parlamentarizmussal enyhített tekintélyuralomról** írt, ahol a központi hatalomnak nagyobb a szerepe, mint a parlamentnek. Ez nem diktatúra, nem is fasizmus. Parlamenttel és más demokratikus intézményekkel enyhített, központosított, inkább zárt, mint nyitott tekintélyi kormányzás.

Ami a két világháború közötti magyar társadalom viszonyait, gyakorlatait és problémáit illeti, hasonló eredményre juthatunk. Ez a társadalom sok tekintetben zárt, archaikus-rendies zárványoktól és szokásoktól korlátozott rendszer volt. Mobilitási potenciáljai is erősen korlátozottak. Súlyos egyenlőtlenségeit a viszonylag erős és aktív állam képtelen volt tompítani, pláne orvosolni. Viszonylag jelentős tömegek (elsősorban a földtelen parasztok) méltatlan körülmények között, mélyszegénységben, a kilábalás minimális esélye nélkül tengődtek. A rendszer javára kell írni, hogy viszonylag szabaddá tette a közbeszédet (bár a társadalomkritikusok, így a népi szociográfusok és írók is sajtóperekkel és büntetésekkel számolhattak). A harmincas évek második felétől a **reform** gondolata mély gyökeret vert, és magában a politikai elitben is sokak meggyőződésévé vált. Más kérdés, hogy a reformok anyagi alapját nagyon sokan (s nemcsak a hazai nácik, hanem az elit és kritikusai egy része is) a zsidónak tekintett magyarok vagyonának újrafelosztásával kívánták megteremteni.

Ami itt a legfontosabb, hogy a két világháború közötti politika és társadalom egy sor tekintetben demokratikus modernizációra szorult – és hogy ennek számos híve volt Magyarországon már 1944 előtt is.

Ez utóbbi megállapításhoz kapcsolódik a következő kérdés. Milyen demokratizálást akart a magyar társadalom 1945 után? A korlátozott szuverenitás határt szabott a politikai artikulációnak is. Bizonyos gondolatok és programok meg sem jelenhettek, illetve álcázásra kényszerültek, más (rokon) gondolatok és programok szervezeti ernyője alá voltak kénytelenek behúzódní. Az 1945-ös választások politikai megoszlása legfeljebb tájékoztató jellegű, s ez még az 1947-esről is elmondható. A látszólag tiszta esetek sem egyértelműek, ha közelebbről vesszük őket szemügyre. A Magyar Kommunista Párt 17–22% szavazója sem volt teljes egészében a szovjet típusú rendszer híve. Annál kevésbé, mert azt kevesen ismerték a maga teljességében, s mert eleinte maga a párt sem hirdette a szocializmus, pláne nem a **szovjet** szocializmus programját. A **változás** igénye és/vagy a **változásokba való beletörődés érzülete** azonban igen széles kör esetében alaposan feltételezhető.

Hogy ez a változ(tat)ási akarat milyen irányokba tartott, arról kevés pontos ismeretünk van. Charles Gati a választási eredmények, a nyilvános diskurzusok, valamint az 1956-os menekültek körében végzett kutatások elemzése alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy 1945-ben a magyar társadalom a **modernizáció** szempontjából három részre oszlott: a nyugatos, polgári demokratikus, fokozatos és szerves modernizáció hívei relatív többségben lehettek a kommunista-iparosító, illetve a harmadikutas, agrárius-populista modernizáció híveivel szemben. A két utóbbi, Gati által egyaránt forradalminak tartott modernizáció hívei együtt viszont kis többséget alkottak az evolutív változások híveikhez képest (*Magyarország a Kreml árnyékában*. Századvég, Budapest, 1990, 72–75.). Ebből a felsorolásból – a ’80-as évek közepén, amikor Gati a könyvét írta – hiányoznak azok, akik változatlanul vagy minimális változásokkal a Horthy-korszak berendezkedésének fenntartását támogatták volna. Még az 1945-ös „nulla év” társadalom-lélektani környezetében sem valószínű, hogy ilyenek nem akadtak, ahogyan a meggyőződéses fasiszták ideológiája és politikai víziói is inkább csak hibernálódtak.

A háború végét követő néhány évi átmenet ma leginkább két történeti elbeszélésben jelenik meg. Az egyik szerint kezdettől fogva szovjet típusú kommunista rendszer épült ki Magyarországon, legfeljebb néhány évig ez nem volt minden szempontból nyilvánvaló, vagy néhány év után az átalakulási folyamat felgyorsult. Ez a magyarázat 1990 után lett divatos, de az emigráns irodalomban korábban is létezett. Az, hogy az átalakítás terv szerint zajlott vagy csak erős törekvések voltak rá kezdettől, nem sokat változtat a lényegén.

A másik történet szerint 1945 után Magyarországon (is) valamiféle eredeti, új demokratikus berendezkedés jött létre, amely különbözött mind a korábbi, mind a későbbi (sztálini) rendszertől. Ez a magyarázat részben magának a korszaknak a diskurzusaira épít, amelynek centrális fogalmát („népi demok-

rácia”) is átvette. A '70-es évek végétől egy évtizeden át az ortodox párttörténetírástól eltávolodó, ám hivatalos magyar történetírás előszeretettel építgette ezt a képet.

A mai történetírás konszenzuális elemeit figyelembe véve úgy tűnik, hogy mindkét magyarázat tartalmazza a valóság elemeit, de egyik sem igaz teljes egészében. Az új hidegháború-történet ugyan kevesebbet foglalkozott ezzel a periódussal (hiszen az inkább a közvetlen előzményeket jelentette), de nem találta nyomát sem a **Tervnek**, sem olyan utasításoknak, amelyek Moszkva kész forgatókönyvére utaltak volna. Inkább arra jutott, hogy Sztálin várakozó állásponton volt néhány országgal (Csehszlovákia, Magyarország, bizonyos fokig Kelet-Németország, Jugoszlávia) kapcsolatban, és semmiképpen sem siettette a szovjetizálást – egy darabig. Siettették viszont a helyi, bizonyítani akaró, koalíciós partnereik iránt bizalmatlan s Moszkvától is szorongó kommunista elitiek. Meghatározó személyiségeik többnyire erősen indoktrináltak voltak ideológiai szempontból. A társadalomszervezés és politizálás egyetlen módját ismerték a gyakorlatban: a (sztálini) szovjet típusút. A Szovjetunió helyi képviselőitől – akik egyébként hasonló helyzetben voltak – erre kaptak ösztönzéseket.

Sztálin várakozása egyébként nem jelentette azt, hogy eltűrt volna tiszta demokratikus rendszereket, illetve független országokat saját biztonsági zónájában (a részbeni kivétel Finnország esete). Valóban kezdettől fogva arra törekedett, hogy a katonai megszállás mellett a Szovjetunióhoz kösse ezeket az országokat, például – és kezdetben elsősorban – gazdasági szempontból. Állandó felügyelet alatt tartotta politikai életüket, a beavatkozások gyakoriak voltak, ha egy darabig nem is érintettek alapszerkezeteket.

E rövid áttekintés után a címben feltett kérdésre véleményem szerint úgy lehet válaszolni, hogy 1945 után Magyarországon nem volt a szó nyugatias-polgári értelmében vett demokrácia, de néhány évig (1947/48-ig) a magyar berendezkedés nem volt sztálini mintájú szovjet rendszer sem. A politikai paletta többszínű volt (a nagykoalíciót kielégítően indokolta az össznemzeti feladat, az újjáépítés), a nyilvánosságban megjelenhetett többféle politikai ideológia, amelyek egészen pártprogramokig formálódhattak. A tulajdonlás formája alapvetően a magántulajdon volt, bár az állam tulajdonosi szerepe már 1946-tól nagyon jelentőssé vált (a bányák és a nagybankok állami kézbe vételétől – a közismert nagy, 1948/49-es államosítások előtt!). A gazdaság és társadalom koordinációs mechanizmusaiban az állam (vagyis a bürokratikus koordináció) szerepe eleve túlsúlyos volt (a háborús szükségintézkedések nagy része – begyűjtés, internálás, készletgazdálkodás stb. – fennmaradt, de maradt némi tér a spontán társadalmi önszerveződésnek és a piacnak. A sajtóban, nyilvánosságban bizonyos diskurzusok szabadon folytak, de mások (megszállás, Szovjetunió stb.) nem. Egyes állami intézmények (a politikai rendőrség mellett

ide számítható pl. a Gazdasági Főtanács, de akár a Kereskedelmi Minisztérium is) vagy a helyi közigazgatás (önkormányzati választásokat csak Budapesten és környékén tartottak 1945-ben, másutt nem!) felett semmiféle demokratikus kontrollt nem gyakorolt senki – és ezek az intézmények, nem véletlenül, a kommunisták vezetése alatt álltak.

Ha Gati imént idézett gondolatmenete akár csak részben helyes, akkor ehhez hozzá kell tenni: mindez nem volt túlságosan vagy túlnyomórészt a magyar társadalom ellenére. A kommunista-iparosító, illetve agrárius-populista modernizációs vízióból hiányzott a demokrácia melletti hangsúlyos elkötelezettség. De ez nem jellemezte a Horthy-rendszert sem. Az ígéretek viszont, túl a gyors talpra álláson – teljes foglalkoztatottság, ingyenes oktatás és egészségügyi ellátás, szociális szolgáltatások, életszínvonal (lefelé) nivellálása – számos társadalmi csoport számára roppant csábítónak tűnhettek. Nem kétséges, hogy akadtak bátor, tisztán látó és cselekvésre elszánt emberek, akik az ellenállás különféle formáit választották, ám mítosznak tűnik a magyar társadalom tömeges, manifeszt szembenállása az átmeneti rendszerrel, de még a berendezkedő sztálinizmussal is.

Az eleve jelentősen korlátozott magyar demokrácia sorsa nem is ezen, de még csak nem is a programokra hallgató, bízó magyar tömegeken múlt. Sorsát végső fokon a függetlenség hiánya döntötte el.

Schmidt Mária:

„Most majd mindent úgy csinálnak, mint az oroszoknál”²

A kommunizmus kiépülése Magyarországon

„Csak a tébolyodott hihette, hogy az óriás népek számára van valamilyen jelentősége az ezeréves Magyarország sorsának. Ha útjukban áll, harag nélkül, közömbösen eltapossák; ha éppen használni tudják egy pillanatra, szerződtek valamilyen segédzerepre, ahogy »szerződette« tegnap a német, ahogy »szerződte« holnap az orosz. Ez a sors, és nagyon keveset tehet egy kis nemzet a sors ellen...”³

Márai Sándor, 1944–1948

„Csak ezt a szörnyű békét bírjuk ki élve!”

Várkonyi Nándor, 1947

² ÁVÓ-hangulatjelentés 1948 nyarán. In: Gyarmati György: *A társadalom közérzete a fordulat évében*. In: Feitl István, Izsák Lajos, Székely Gábor (szerk): *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 128.

³ Márai Sándor: *Föld, föld!... Emlékezések*, Akadémia, Helikon, 1991. 19–20.

„Kelet és közép-Európa legnagyobb része a (második világháborús) győzelemmel egy másik birodalom vasmarkába került. A győzelem napja a »fasizmus« végét jelentette, de nem számolta fel az elnyomást. A jaltai megállapodás, München és a Molotov–Ribbentrop-paktum igazságtalan hagyományait folytatta. A nagyhatalmak kormányainak tárgyalásai során a kis országok szabadsága ezúttal is feláldozhatóvá vált” – mondta G. W. Bush, az USA elnöke, 2005. május 7-én, a lettországi Rigában. Nem ez volt az első eset a Szovjetunió összeomlása óta, amikor az USA vezető politikusai sajnálatukat fejezték ki amiatt, hogy a második világháború végén Európa keleti felét átengedték Sztálinnak.

„Soha többet nem fordulhat elő, hogy sorsotokkal úgy játszadozzanak, mint pókerzsetonokkal a játékasztalnál” – ígérte a NATO-hoz csatlakozó új demokráciáknak 1999 márciusában az USA akkori külügyminisztere: Madeleine Albright. Helyettese, Strobe Talbott pedig már két évvel korábban, 1997-ben kijelentette: „A második világháború végén Kelet-Európa sok országa majdnem fél évszázadon keresztül Jalta árnyékában szenvedett. Ez a helynév kódoltan azt fejezte ki, hogy a nagyhatalmak cinikus áldozatvállalásra kényszerítettek a kis népeket, amikor azok szabadságát a befolyási övezetek realitásának rendelték alá.”⁴

Közép-Európa és benne Magyarország sorsa tehát Jaltában elrendeltetett. Mi, magyarok akkor, azon a hatvan évvel ezelőtti tavaszon, egy évszázad alatt másodszor is vereséget szenvedtünk. Pedig még az első világháború utáni veszteségeink feldolgozásával küszködtünk. Amikor a második világháború elkezdődött, a két, egymással szövetséget kötött, egymást támogató és a térséget egymás között felosztó diktatúra közé zárt ország sokáig úgy hitte, abban bízott, hogy elkerülheti a legrosszabbat. Először semleges, majd nem hadviselő félként próbált kimaradni az összeecsapásból, minden erejével arra koncentrálna, hogy elkerülje az ország megszállását. Éveken keresztül sikerrel kecsegtetett ez a stratégia. Hiszen a háború borzalmait, függetlenségük elvesztését, a megszállás kegyetlenségeit szomszédaink hamarabb megszenvedték, mint mi. Mindez fokozta a környező országok amúgy is meglévő magyarellenességet, indulatait. Amikor aztán az utolsó háborús évben Magyarországot is lángba borította a világégés, akkor, egy éven belül kétszer is, először nyugatról, majd néhány hónappal később keletről is megszálló csapatok lépték át az ország határait. Magyarország területe nyolc hónapra hadszínterré változott. A háborús pusztítások nyomán a nemzet vagyonának majdnem fele odalett. Míg az első világháborúban, az akkori 21 milliós lakosságból, félmilliós embervesztéssel szembesültünk, addig a második világháborúban a 14,5 milliós magyar lakosságból, közel 400 ezer főt veszítettük el harci cse-

⁴ Strobe Talbott 1994–2001 között az USA külügyminiszterének helyettese volt.

lekményekben, mintegy félmillió zsidó polgártársunk pedig a holokausztban pusztult el. Közel 700 ezren kerültek szovjet lágerrekbe, köztük legalább 200 ezer civil. Az ún. sváb kitelepítésben mintegy 200 ezer magyar állampolgárt deportáltak Németországba, és a kommunista hatalomátvétel előtt is százezrek menekültek el nyugati irányba. Magyarország tehát alig kiheverhetően súlyos emberveszteséggel zárta a második világháborút. A harcokban romba dőltek hídjaink, lakóházaink, gyáraink, oda lettek javaink. A győztesek jóvátétel fizetésére köteleztek bennünket olyan szomszédainkkal szemben is, akik éveken keresztül a nácik készséges kiszolgálói, szövetségesei voltak. Mindezt tetézte, hogy a csak nemrég visszakerült elcsatolt területeket ismét elvesztettük, újra kisebbségbe került magyar testvéreink pedig minden eddiginél kiszolgáltatottabb helyzetbe kerültek. A régi-új többségi államokban, így Románia és Jugoszlávia magyarul területein magyarellenos atrocitásokra, sőt tömegmészárlásokra került sor. A győztesek közé „emelt” Csehszlovákia a hírhedt Beneš-dekrétumok következtében állampolgári és emberi jogaiban korlátozta, marginalizálta magyar polgárait. Egyes településeken M betű viselésére kötelezte őket, majd a vagyon- és állásvesztéssel sújtottak tízezreket, mindenükből kifosztva, átűzte a magyar határon.

A legyőzött, vesztes Magyarország tehetetlenül, függetlenségétől megfosztva, egy totális kommunista diktatúra uralma alá kerülve kezdett neki a békének és az újjáépítésnek. Mert amikor a náci megszállókat a Vörös Hadsereg súlyos áldozatok árán, nehéz harcokban kiverte az ország területéről, egyben tartósan – később kiderült, hogy több mint negyven évre – be is rendezkedett nálunk.

A magyar történetírás a nácik kiűzése utáni éveket egészen a legutóbbi időig demokratikus átmenetként láttatta. E felfogás szerint csak valamikor 1947-ben, egyesek szerint 1948-ban következett be a „fordulat”, amelynek eredményeként Magyarország letért a demokratikus fejlődés útjáról és a kommunista diktatúra kiépítésébe kezdett. Ez a Kádár-rendszerben meggyökereztetett elmélet az sugallja, hogy csak 1948-cal, illetve 1949-cel (az új alkotmány életbe léptetésével)⁵ kezdődött új fejezet Magyarország történetében: a kommunizmus vagy, ahogy ők nevezték, a proletárdiktatúra, a szocializmus, illetve a népi demokrácia korszaka.⁶

Újabban azonban egyre nagyobb teret nyer az a felfogás – ezt osztom magam is –, hogy az ország szovjet megszállásával kijelöltetett a proletárdiktatúra felé

⁵ Az 1949 évi XX. törvény következtében Magyarország megszűnt köztársaság lenni, a köztársasági elnök helyébe az Elnöki Tanács lépett.

⁶ Ezt a vélekedést osztja többek között: Balogh Sándor: *Népi demokrácia vagy „népidemokrácia”: „Én az 1947. augusztusi országgyűlési választásuktól és a Dinnyés-kormány megalakulásától számítom a fordulat évét”*. In: *Fordulat a világban*. Napvilág, 2000. id. mű. 385.

vezető irány. Eldőlt, hogy a *cuius regio eius religio* elvének megfelelően, szovjet típusú kommunista rendszer épül ki Magyarországon is.⁷ Ennek jegyében 1944 őszén kezdetét vette az ország szovjetizálása, amelyet fokozatosan, lépésről lépésre haladva 1949-re be is fejeztek. Ez alatt sem 1947-ben, sem 1948-ban nem került sor semmiféle irányváltásra, a magyarországi politika nem fordult el semmilyen más irányba. Mindössze annyi történt, hogy totális térnyerésük, szovjetek által támogatott hatalmi szerkezetük kiépülésének befejeződése előtt a magyar kommunisták taktikai okokból palástolni igyekeztek valódi céljait. Ennek érdekében, ha szükségesnek vélték, másokat (lehetőleg valamelyik, náluk népszerűbb potenciális szövetségesüket, akiket később likvidáltak) toltak előtérbe. Ha elkerülhetetlennek tartották, kivártak. Ha azt tartották célszerűnek, csaltak (például a választásokon), ha kellett, ölték. A kortársak közül többeket megtévesztett, hogy a Vörös Hadsereg támogatását élvező kollaboráns erők eleinte demokratikusnak látszó kulisszákkal álcázták szándékaikat, a tisztán látók, a világpolitikai összefüggéseket és a szovjet imperializmus természetét ismerők számára azonban nem volt kérdéses, hogy Magyarországon gőzerővel folyik a szovjet típusú pártállami diktatúra kiépítése. És azt is tudniuk kellett, hogy az önmegtartóztatásra és álcázásra irányuló szovjet politika célja mindössze annyi volt, hogy ne ingerelje az USA-t, ne adjon neki okot arra, hogy újragondolja csapatai visszavonását. Rooseveltné ugyanis az ígérte, hogy a háború befejezése után két évvel az amerikai hadsereg kivonul Európából.

Álljon itt most egy Marx-idézet, amire a Kádár-rendszer idején aktuálpolitikai megfontolásokból valószínűleg soha nem hivatkoztak. *„Kérdem Önöket, mi változott? Csökkent az Oroszország részéről fenyegető veszély? Nem. Csak az európai uralkodó osztályok szellemi elvakultága érte el tetőpontját. Először is Oroszország politikájában... semmi sem változott. Módszerei, taktikája, manőverei változhatnak, de a politika vezérlő csillaga – a világuralom – változhatatlan”* – írta 1867-ben, több mint hét évtizeddel a második világháború kitörése előtt, Karl Marx.⁸

A világuralmi tervek készsége moszkovita komisszára, Rákosi Mátyás, így emlékezett vissza az 1945-től a fordulat évéig terjedő, a nyílt terrortól egyelőre visszariadó időszakra: *„Mi az akkori osztályerőviszonyok és a nemzetközi hely-*

⁷ „Az 1944 és 1949 közötti átmeneti időszakot »népi demokráciának« vagy »koalíciós éveknek« nevezni, amint azt az elmúlt évtizedek magyar historiográfiája általában tette, tehát olyan eufémizmus, amely épp az átalakulás lényegét és irányát hagyja homályban.” In: Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest, 1999. 271.

⁸ Karl Marx: *Beszéd az 1867. január 22-i londoni lengyel gyűlésen*. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 16. kötet 1864–1870. Kossuth, Budapest, 1964. 181–182.

zet alapján nem beszéltünk – mert nem beszélhattünk – nyíltan sem forradalomról, sem proletárdiktatúráról.”⁹

Beszélni tehát nem beszéltek róla, sőt egyenesen tagadták is, hogy erre készül-nének, de minden cselekedetüket annak a célnak rendelték alá, hogy az újabb magyar proletárdiktatúra mielőbb kiépüljön. Újabb, hiszen 1919-ben a 133 napos Magyar Tanácsköztársaság emléke még nem halványult el. Jól megjegyezték, hogy a proletárok nevében gyakorolt diktatúra nem más, mint az élcsapat, vagyis a kommunista párt maroknyi vezetésének korlátlan uralma, amely nem a jogon, nem a tradíción alapuló közmegegyezésen, hanem kizárólag az erőn, vagyis a terroron alapul.¹⁰

A Moszkvából visszaszármaztatott magyar kommunistáknak tehát óvatosan kellett hozzákezdniük a „forradalomhoz”. Ezért először csak a békéről és a földről beszéltek. És persze az igazságról. A kommunisták a legdöbbenetesebb igazságtalanságok idején is mindig az igazságról – és sosem a jogról vagy a törvényről – beszéltek. És a szabadság teljes megvonása közben üzemek, kultúrotthonok és brigádok százai vették föl nevükbe a „szabadság” szót. Még köszönni is „szabadsággal” kellett. Ugyanez volt elmondható az irányított és ellenőrzött sajtó fénykorában az újságokról és a hírlapokról is.

Egyelőre tehát a békéről folyt a diskurzus. A békéről, melyre a kegyetlen háború embert próbáló hónapjai után egy emberként vágyott mindenki. És a földről, melyet a parasztoknak, Sztálin utasításának megfelelően,¹¹ már 1945 nyarán, gyorsan és radikálisan, a szovjet hadsereg hathatós segítségével, kártalanítás nélkül, ki is osztottak.¹² Az a tény, hogy a földosztásra az első konkrét javaslatot nem ők, hanem a **Nemzeti Parasztpárt** terjesztette elő, a fenti taktika egyik első alkalmazása volt. A földosztó bizottságok összesen 5,6 millió hold földet vettek igénybe, az összes föld 35%-át. Ebből 3,2 millió holdat átlagosan 5 holdas parcellák formájában szétszítottak a 642 ezer igényjogosult között. A magántulajdonban lévő nagy- és középbirtok ezzel megszűnt. A kommunisták, hátuk mögött az új megszállókkal, könnyű szívvel söpörték félre mindazokat a megfontolásokat, amelyeket a magyar gazdatársadalom képviselői a hatékony termelés érdekében megfogalmaztak, mert, velük ellentétben, ők tudták: mindez csak taktikai lépés, melyet rövid időn belül a mezőgazdaság nagyüzemi átszer-

⁹ Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sípó Levente (szerk.): *Rákosi Mátyás visszaemlékezései, 1940–1956*. I kötet. Napvilág, 1997. 180.

¹⁰ Főglein Gizella: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993

¹¹ „Vorosilov Moszkvába repült. Mikor visszajött, hivatott, s közölte velem, hogy a földkérdést megbeszélte Sztálinnal, aki szerint azonnal, haladéktalanul meg kell kezdeni a földosztást.” In: Rákosi, id. mű. 170.

¹² 1945. március 17. 600/1945. ME rendelet.

vezése, a kolhozosítás követ majd, a szovjet mintának megfelelően.¹³ Az is csak látszat engedménynek tekinthető, hogy az 1944. december 21-én megalakult Ideiglenes Nemzetgyűlést koalíciós alapon állították össze, és tartózkodtak attól is, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány tagjai között nyíltan övék legyen a többség. A valóságban azonban a korlátozott szuverenitás első percétől kezdve a döntéshozatal minden szintjén kommunista túlsúly érvényesült. Éppen ezért az Ideiglenes Nemzetgyűlés időszakát semmiképpen sem lehet parlamentáris időszaknak tekinteni.

A létrejövő, illetve meglévő demokratikus pártokat a kommunisták segítették „talpra állni”, a tekintélyes múltú szakszervezeteket pedig irányításuk alá vonták.¹⁴ Ez azt jelentette, hogy „kriptokommunistákat”, vagyis olyan kommunistákat építettek be a politikai paletta minden pártjába, akiknek valós kötődéseit nem fedték fel, és akik feladata nemcsak vagy nem elsősorban az adott pártok belügyeinek kifürkészése, sokkal inkább azok bomlasztása volt. Ezek a kriptokommunisták abban is nagyon hasznosnak bizonyultak, hogy pozícióba helyezésükkel a kommunisták minden kockázat nélkül tehettek eleget a koalíciós elvárásoknak, hiszen többségük mindenkor biztosítva volt.¹⁵ A többi, „nem demokratikus” pártot, köztük a volt kormánypártot és természetesen a nyilas és nemzeti szocialista kötődésű pártokat betiltották, és a nemzetközi előírásoknak megfelelően hozzákezdték a háborús és népellenes bűncselekményekben elmarasztalható személyek büntetőjogi felelősségre vonásához. Az erre a célra létrehozott népbíróságok, valamint a hamar hírhedtté váló politikai rendőrség (PRO, ÁVO, ÁVH) fontos szerepet játszottak a kommunista hatalomátvétel szempontjából akadályt jelentő személyek kiküszöbölésében. 1945 és 1950 között közel 60 ezer fő ügye került a népbíróságok elé. Közülük 27 ezret marasztaltak el, 10 ezret zártak börtönbe, 189 főt kivégeztek. Ahol a megszálló Vörös Hadsereg megjelent, ott haladéktalanul megkezdődött a munkaképes korú férfiak és nők összeszedése és a Szovjetunióba deportálása. Mintegy 200 ezer civilt kényszerítettek ily módon rabszolgamunkára. Összesen több mint 700 ezer magyar állampolgár került hosszabb-rövidebb időre szovjet lágerekbe. Ezzel párhuzamosan, a berendezkedő új hatalom a szovjet hadsereg segítségével internálótáborokba záratta a helyi közigazgatás még fellelhető, meghatározó

¹³ Hegedűs András: *A történelem és a hatalom ígézetében*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1988. 118. Idézi: Romsics id. mű. 282.

¹⁴ Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sípos Levente (szerk.): *Rákosi Mátyás visszaemlékezései, 1940–1956*, I. Napvilág, 1997. 146–147.

¹⁵ „1932 óta, aztán szinte szervezetten 1937 óta vagyok kapcsolatban a párttal. 1945-ben jelentkeztem, akkor t(itkos)-káder lettem, annak minden felelős gondjával, belső megaláztatásaival, fizettem a tagdíjat is.” Budapest, 1964. 12. 6-i bejegyzés. Ortutay Gyula: *Napló 2. 1955–1966*. Alexandra, Budapest, 2009. 310.

személyiségeit, az előljárókat, a papot, a levanteoktatót. A kiszemelt személyeket részben előre elkészített listák alapján, részben a kollaboráns „muszkavezetőkre” támaszkodva gyűjtötték össze. A közigazgatást is „megtisztították” a régi rend megbízhatatlannak tekintett embereitől. Az ún. B-listázási eljárás során 83 ezer embert rostáltak át és több mint 60 ezer főt zártak ki a közzolgálatból. A deportálások, internálások, a rendőrségi és népbírósi túlkapások, illetve az igazoló bizottságok tevékenysége az egész társadalmat megfélemlítette. Mindez a magyar társadalom szerkezetének a szovjet modellnek megfelelő, radikális átszabását célozta meg.

A legsúlyosabb csapást a magántulajdon lépésről lépésre történő korlátozása, majd teljes felszámolása jelentette. Szovjet minta szerint először a pénzintézeteket,¹⁶ aztán a bányákat, majd a nagyüzemeket, közepes üzemeket és persze a kereskedelmet államosították,¹⁷ de végül az állam kezébe került az oktatás¹⁸ és a kultúra is. Megszűnt a piac, és odalett a szabadság. Ugyanis, mint arra Leszek Kolakowski rámutatott: „*A piacgazdaság megszüntetése gulag társadalmat eredményez.*”

Annak ellenére, hogy az 1945 novemberében megtartott nemzetgyűlési választások a Független Kisgazdapárt (FKGP) abszolút győzelmét hozták, a főhatalmat gyakorló Szövetséges Ellenőrző Bizottság, illetve az azt irányító oroszok kifejezett óhajának megfelelően, koalíciós kormányt kellett alakítani, melyben a meghatározó tárcák a megszállók támogatását élvező kommunisták kezében maradtak. Amikor az FKGP vezetői az amerikaiakhoz fordultak segítségért, az USA követe, Schönfeld Arthur azt közölte Tildy Zoltánnal¹⁹, hogy „*Washington koalíciós kormány megalakítását tartaná helyénvalónak és ajánlatosnak*”. Majd így folytatta: „*Most mutassák meg, hogy a mi nagy szövetségeseinkkel (a Szovjetunióval) hogyan tudnak békében élni; segítséget ne várjanak külföldről*”.²⁰ Magyarországot tehát a Nyugat – mint azt a fenti idézetek is bizonyítják – magára hagyta.

A választási eredmények csak a Magyar Kommunista Párt vezetőit lepték meg. Ők ugyanis arra számítottak, hogy elsőprő győzelmet aratnak. Ez ugyan elmaradt, mert mindössze 17%-ot kaptak, ennek ellenére a hatalom továbbra

¹⁶ 1947. november 21. 1947: XXX. tc. a bankok államosításáról.

¹⁷ 1948. április 29. 1948: XXV. tc. a száz főnél többet foglalkoztató üzemek államosításáról.

¹⁸ 1948. június 16. 1948: XXXIII. tc., az egyházi iskolák államosításáról.

¹⁹ Tildy Zoltán (1889–1961) református lelkész. 1934-től a Független Kisgazdapárt vezetője, 1936-tól parlamenti képviselő. 1945 szeptemberétől Magyarország miniszterelnöke, 1946. február 1-jén a parlament köztársasági elnökké választotta. 1948-ban hivatalából eltávolították, és 1956-ig házi őrizetben tartották. 1956. október 26. és november 4. között a Nagy Imre-kormány államminisztere volt. A Nagy Imre-per negyedrendű vádlottjaként hat év börtönbüntetésre ítélték. 1959-ben szabadult.

²⁰ Idézi: Haas György: *Diktatúrák árnyékában. Tildy Zoltán élete. Magyar Napló*, 2000. 78. és 84.

is az ő kezükben maradt. Az ország állampolgárai számára nem volt ennél világosabb üzenet: a választásokon kisebbségben maradt kommunisták népszerűségükkel, elfogadottságukkal, legitimitásukkal fordított arányban ragadták magukhoz a hatalmi szférák egyre nagyobb területeit. Abból, hogy a választások eredményei a gyakorlatban nem számítottak, mindenki megtudhatta: Magyarországon diktatúra készülődik. Hiába próbáltak a győztes kiskapdák pozíciókhoz jutni az államigazgatásban és az egyetlen fegyveres testületben, a rendőrségnél, pontosabban a politikai rendőrségnél, igyekezetük kudarcra volt ítélve. A kommunistáknak ugyanis minden vitában volt egy utolsó érvük, és ha ez az érv gyenge lábakon állt is, mögötte fenyegetően és agresszívan ott magasodott a nagy Szovjetunió. Mindig számíthattak Vorosilov marsall segítségére. Ahogy Rákosi mondta: „A befolyás gyakorlásának sokféle módja volt, az egyik közülük Vorosilov segítése volt”²¹ Egy ország állt döbenten a tény előtt: miközben a nem kommunista erők a szavazatok 83%-át kapták meg az akkor még szabad választásokon, nem hogy hatalomra, de önállóan még csak kormányra sem kerülhettek.

1946. február 1-jén Magyarország történetében döntő, sőt meghatározó lépésre került sor. Újra kikiáltották a köztársaságot. Újra, mert 1918. november 16-án egy népgyűlés keretében már egyszer köztársaságnak nyilvánították az országot. Most is, mint akkor, a nép megkérdezése nélkül döntöttek. Sőt, ezúttal – mint azt a katolikus egyház feje, Mindszenty hercegprímás, a kormányfőnek írt levelében kifejtette – az ország idegen megszállás alatt állt, szuverenitása nem állt helyre, a döntéshozó képviselők „pártéleti szólásszabadsága” is korlátozott volt. Az államformaváltás legitimációs jelentősége miatt a hercegprímás érvelése szerint elkerülhetetlenül szükséges lett volna, hogy a nép, népszavazás keretében hozza meg a döntést. Erre azonban az 1945-ös választások eredményeinek ismeretében a köztársaságpártiak nem vállalkoztak. A gyors államformaváltás azt jelentette, hogy a háború utáni Magyarország a királyság által megtestesített ezeréves múltat befejezettnek tekinti, a magyar történelem kontinuitását megszakítja, a jogfolytonosságot felmondja. Új állami címerként az ún. koronátlan kiscímert vagy más néven a Kossuth-címert vezették be, amelyet korábban gyakorlatilag soha nem használtak. Ez az intézkedés is a magyar múlttal való gyökeres szakítást, illetve az új rend forradalmi jellegét kívánta szimbolizálni. Azt, hogy a szovjetizált Magyarország ezeréves történelmünkéből csak az ún. forradalmi hagyományokat vállalja.

A köztársaságban már gyorsan követték egymást az események. Alig egy hónap múlva „Baloldali Blokk” alakult a választáson nyertes kiskapdák elszigetelésé-

²¹ Rákosi id. mű 157. Kliment Jefromovics Vorosilov (1881–1969) politikus, katona. 1926–1960-ig az SZKBP tagja. 1925 és 1940 között hadügyi komisszár.

re. A blokkba tömörült pártok, a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt a jól bevált bolsevik taktikát követve a jobbszélre toltta ki a Független Kisgazdapártot. Hirtelen az is kiderült, hogy a Kisgazdapárt tele van „reakciósokkal”, vagyis „fasisztákkal”. Ahogy azt Révai József, kommunista főideológus kifejtette: *„reakciós mindenki, aki nem kommunista”*. Márpedig egy tisztességes pártnak illett megszabadulnia a sorai közé férkőzött „reakciósoktól”, vagyis a „fasisztáktól”.

Ezzel meg is kezdődött tehát a választásokon győztes párt „leszámítása”. Ez a kifejezés Rákosi Mátyástól eredt, és azt jelentette, hogy ahogy a híres magyar szalámit is vékony szeletekre vágva kínálják fogyasztásra, úgy a nem kommunista pártok tagságát, vezetőit, képviselőit is kisebb nagyobb „szeletenként” kell leválasztani és „elfogyasztani”, vagyis „kivonni a forgalomból”. Külső és belső nyomással, a politikai rendőrség, az ÁVO, illetve ÁVH közreműködésével és hathatós szovjet támogatással zárták ki, kényszerítették emigrációba vagy lehetetlenítették más módon el azokat, akik a kommunisták útjában álltak. Az 1946-ban elfogadott hírhedt „hóhértörvény” (VII. tc.) ugyan a demokratikus államrend védelméről lett volna hivatott gondoskodni, a valóságban azonban a diktatúra ellenfeleinek üldözésére és rendőr-, illetve hóhérekre juttatásánál alkalmazták. A későbbi perbefogása és kivégzése miatt egyfajta mártír szerephez jutó, kommunista belügyminiszter, Rajk László már a nyár elején feloszlatta az összes civil szervezetet, hogy ezzel széttűzza a civil társadalom önszerveződésének kereteit, majd egy addig soha nem tapasztalt kiterjedésű összeesküvés felgöngyölítésébe kezdett. A szálak a kisgazdapárt legfelső vezetéséig húzódtak. Nem sokkal később, a kínvallatásnak alávetett letartóztatottaktól kicsikart vallomások alapján, a rendőrség az FKGP főtitkárának, Kovács Bélának kiadatását követelte a nemzetgyűléstől. Amikor a parlament nem szavazta meg a politikai kiadatását – ez azon ritka eset volt, amikor nem engedtek a kommunisták zsarolásának –, a szovjet katonai hatóságok, szovjetellenes összeesküvés vádjával, lakása előtt, a nyílt utcán letartóztatták. Ez 1947. február 25-én történt. Kovács Bélát a Szovjetunióba hurcolták, és tárgyalás nélkül húsz év kényszerszolgálatra ítélték.²² Nem sokkal ezt követően kiderült, hogy a kormányzó Kisgazdapárt vezetői és maga a miniszterelnök is részt vett a saját maga, illetve saját kormánya ellen szőtt köztársaság-ellenes összeesküvésben. Miután levonta az összes lehetséges politikai következtetést, Nagy Ferenc miniszterelnök május 30-án Svájcba emigrált. Nyugatra szökött

²² Kovács Béla (1908–1959) 1941-től a Magyar Parasztszövetség főtitkára volt. 1944 és 1946 között előbb belügyminisztériumi államtitkár, majd földművelésügyi miniszter. Lemond, hogy idejét teljesen a Kisgazdapártnak szentelhesse, melynek főtitkára, és lapjának, a *Kis Újságnak* főszerkesztője. 1956 tavaszán szabadult. 1956. október 26.–november 3-ig a Nagy Imre-kormány tagja. 1958-tól országgyűlési képviselő.

Varga Béla, a nemzetgyűlés elnöke is, Tildy Zoltán köztársasági elnököt pedig veje kémkedési ügybe keverése és kivégzése után távolították el posztjáról. Ilyenek voltak a közállapotok a koalíciós időkben.

Most gyorsultak csak fel igazán az események. A demokratikus látszat fenntartását szolgáló taktikai megfontolások háttérbe szorultak, és kezdetét vette a nyílt hatalomkoncentráció. 1947. augusztus 31-én új, előrehozott választásokat rendeztek, amelyen a kommunisták biztosra akartak menni. Nem engedhettek teret a véletlennek, hiszen kampányukban a szocializmus megvalósítását tűzték ki célul. Hogy győzelmüket bebiztosítsák, a két évvel korábbi törvényhez képest jelentősen szűkítették a választásra jogosultak számát. Több mint félmillió fő választójogát megvonták. A Rajk László vezette belügyminisztérium irányításával megszervezték, hogy a mintegy 200 ezer, kék cédulával ellátott aktivistájuk segítségével, akiket teherautókkal szállították szavazóhelységtől szavazóhelységig, megsokszorozzák a rájuk adott szavazatok számát. Mindezekkel az intézkedésekkel együtt is 17-ről csak 22%-ra sikerült feltornászniuk szavazataik számát. És bár az előző győztesre, az FKGP-re ezúttal már csak a választópolgárok 15%-a voksolt, egykori választói nem a baloldalt, hanem valamelyik utódpártját erősítették. Így a Baloldali Blokkra eső 45%-kal szemben, minden csalás és terror ellenére, a polgári erők 50% feletti eredményt értek el. Mindez nem jelentett semmit. A polgári pártok mandátumait megsemmisítették, vezetőit a már bevált módszer szerint emigrációba kényszerítették vagy más módon lehetetlenítették el. A moszkvai utasítások alapján összeállított menetrendnek megfelelően, immár befordultak a célegyenesbe. Ezt szolgálta a munkásegység megteremtése. Erre 1948. június 12-én került sor. Ezzel megszűnt a nagy múltú magyar szociáldemokrata párt, és nem is támadt fel többé. Ellenszegülő vezetői elmenekültek vagy börtönbe kerültek. Régi tagjainak nagy részét kizárták az új pártból. Az SZDP-ből és MKP-ből egyesült párt a Magyar Dolgozók Pártja nevet vette fel. Ettől kezdve nem volt Magyarországon olyan párt, mely nevében vállalta volna, hogy kommunista. Helyette a dolgozó, munkás, illetve szocialista megjelölést használta.

1948. május 1-jén a felvonulók körében végzett közvélemény-kutatás arról érdeklődött, hogy az eltelt évben mely belpolitikai események voltak a legdöntőbb hatással Magyarországon a népi demokrácia fejlődésére. A megkérdezettek két eseményt emeltek ki azonos (36-36%) arányban. Az államosítást és a küszöbön álló pártegyesülést. A parlamenti választások és egyben a demokratikus intézmények hiteléről sokat elmond, hogy a választásokat csak a megkérdezettek 3% tartotta említésre méltónak.²³ Az ország lakosságának remény-

²³ In: Gyarmati György. id. mű. 122.

vesztett és szinte apatikus állapotát tükrözi, hogy míg egy 1946-ban készített felmérés szerint a megkérdezettek túlnyomó többsége (78%) várakozásteljes reménykedéssel nézett jövője elé, addig a két évvel későbbi adatok ilyesmiről nem tudnak beszámolni. 1947–1948-ra nemcsak a terror és a megfélemlítés állandósult, hanem a létviszonyok nyomasztó kilátástalansága is megülte az emberek közérzetét. Az 1947-es felmérések azt mutatják, hogy a Horthy-korszakbeli állapotokat pocskondiázó propaganda ellenére a megkérdezettek úgy érzik, hogy életkörülményeik az 1938-as viszonyítási év 40%-át sem érik el. Valóban, az 1956-ig terjedő időszakban az állami alkalmazottak jövedelme mindvégig alatta maradt az utolsó békeév szintjének.²⁴ Ennek okai között a háború szörnyű pusztításai, a megszállók harácsolásai, a rettenetesen súlyos jóvátételi kötelezettségek ugyanúgy megtalálhatók, mint a tervgazdaságra való áttérés és az államosítás okozta – akkor átmenetinek gondolt – nehézségek.

Nem telt bele fél évtized, és Magyarországra rá sem lehetett többé ismerni. Szovjet gyarmattá vált. Határait hermetikusan lezárták, polgárait meggátolták szabad vallásgyakorlásukban, vélemény- és gondolatszabadságát megvonták. Magántulajdonukat elkobozták, vagyonukat államosították. Szervezeteiket betiltották, életüket ezer módon ellenőrizték. És amikor 1948 karácsonyán a rettegett ÁVH őrizetbe vette Mindszenty hercegprímást, a magyar katolikus egyház fejét, már tudták, pusztá életük is veszélyben van.

Az első időben, amikor az oroszok fosztogattak, nőket erőszakoltak, besötétedés után levetköztették a járókelőket, hogy ruháikat elrabolják, amikor elzabrálták karóráikat, a magyarok a vesztes beletörődöttségével viselték a rájuk mért megpróbáltatásokat. Megint egyszer a rossz oldalon fejeztük be a háborút, mondogatták, már megint vereséget szenvedtünk, hajtogatták. De még reméltek. Remélték, hogy talán mégsem veszítünk el megint mindent, mint Trianonban, hiszen voltak „érdemeink”, és mások sem szerepeltek jobban, mint mi. Ezek a remények nem váltak valóra. A győztesek a Hitler előtti állapotok helyreállítását szorgalmazták, és semmilyen érdekük nem fűződött ahhoz, hogy Trianon igazságtalanságainak kiigazításával foglalkozzanak. De abban még lehetett reménykedni, hogy a békekötés után, amikor az oroszok kivonulnak, majd el lehet kezdeni a normális, emberhez méltó életet. Ebben is csalódniuk kellett. Az élet egyre elviselhetetlenebbé vált. Nem volt olyan család, amelyet ne érintett volna a hatóságok zaklatása. A magyar társadalom nem akart kommunizmusban élni, ezért tízezrek vállalkoztak fegyveres ellenállásra, röplapgyártásra és -terjesztésre, szabotázsakciók végrehajtására. Nem kevesen ezzel a biztos halál kockázatát vállalták. Voltak, akik összegyűjtötték és elrejtették a háborúból visszamaradt fegyvereket, és arra készültek, hogy

²⁴ In: Gyarmati György id. mű. 132–134.

amint esély adódik, fegyverrel harcoljanak a szabadságukért. Alig több mint tíz év alatt (1945 és 1956 között) több mint ötven ügyben, mintegy ezeröttszázan álltak bíróság elé államellenes összeesküvés vádjával. Közel négyszázukat kivégezték. Diákokat, parasztokat, munkásokat, értelmiségieket.

1955. május 14-én, egy nappal az osztrák államszerződés megkötése előtt, Hegedűs András magyar miniszterelnök aláírta a Varsói Szerződést, hogy új jogalapot biztosítson a szovjet hadsereg magyarországi tartózkodásához, mely a békekötés után az ausztriai csapatok logisztikai, illetve hadtápszükségleteivel indokolta magyarországi jelenlétét. Amikor 1955-ben az Ausztriából kivont szovjet csapatok távoztak, nálunk pedig továbbra is otthon érezték magukat, végképp elveszni látszott minden remény.

Úgy tűnt, öröklétre rendezkednek be. De egy évvel később Magyarország felemelte a fejét, és 1956 októberében felkelt a hatalmas szovjet birodalom ellen, mert már nem volt miben reménykednie többé.*

VITA (ELSŐ RÉSZ)

Gyarmati György (felkért hozzászóló): Igen, számos legenda létezett, de azok a törekvések, amelyek a földosztó, üzemi stb. bizottságokban megjelentek, igazi, alulról feltörekvő energiákat testesítettek meg. *„Igenis hangsúlyozzuk azt, hogy itt... léteztek demokratikus törekvések, velleitások.”* Volt valami – valami, amiből aztán „elbürokratizált forradalom” lett (Sarkadi Imre). *„Tehát akik a ’45 utáni földosztást agrárforradalomnak ítélték meg... [azon] kortárs[ak] számára nem világos, hogy tényleg jön a bolsevizmus. Ehhez képest már a kortárs is érzékeli, hogy itt valami nagyon beszorulóban van.”*

Havi átlagbérek Magyarországon: egészen 1956-ig minden évben alacsonyabb volt, mint 1938-ban. A Kádár-korszak életszínvonal-**növekedésének** ez a csaknem két évtized az előzménye.

A szocializmust gyakran a „modernizációs diktatúra” modellje segítségével értelmezik – s ezzel összefüggésben a Horthy-korszak kevésbé modernnek tűnik fel, mint amilyen valójában volt.

A „dirty document” (a „százalékos sajtópapír”) valójában arról szólt, ami nem volt benne (azaz Lengyelországról). Jaltát, Európa tartós megosztását csak a magyar 1956 manifestálta igazán.

* Az elhangzott vitaindítóban az előadó kitért arra is, hogy véleménye szerint Churchill 1946-os fultoni beszéde cinikus volt, mert úgy tett, mintha 1944-ben Moszkvában, nem ő állapodott volna meg Sztálinnal (százalékos megosztás) és mintha 1946-ban pont neki lett volna oka a vasfüggöny leereszkedésén meglepődni, valamint hogy a Horthy-korszak túl kedvezőtlen megítélése is belejátszik az 1945 utáni fordulat túlságosan pozitív értékelésébe. A szerk.

„És hogy... hozzászóljak [ahhoz], amit Mária mondott a végén. Egy problémám van [azzal], hogy fegyveres ellenállásunk volt, meg társadalmi ellenállásunk volt. Az, hogy a rendszerterror miatt a preventív erőszak olyan intenzitású volt, hogy igen nehéz elválasztani a tényleges ellenállást – tehát ahogy tényleg ellenállt a társadalom, vannak rá példák – attól, [ami nem volt az]... Mert ha elfogadom, hogy ez egy döbbenetes ellenállás-társadalom volt, és ezt az ellenállást kellett [megtorolni] annyi perrel, 900 ezer ember meghurcolásával, amit az ÁVO végigcsinált, megcsinált, akkor azt igazolom, hogy a Rákos-korszaknak igaza volt. ...[Pedig] az ÁVO nem tényleges ellenállás ellen lépett fel, az Államvédelmi Hatóság, azt mondanám, a »meg sem fogant gondolatra« is fellépett, ezért probléma nekünk a nemzeti ellenállást a bolsevizmussal szemben visszamenőleg kalibrálni. Mert ha ezt tesszük, akkor Visinszkij röhög a sírjában, hogy: »Gyerekek, hát mégiscsak nekünk volt igazunk, tehát az ÁVO ellenállást tört le.« Nem ellenállást tört le.”

Schmidt Mária: Lássuk ugyanezt a sémát a Horthy-korszakra alkalmazva!

Bihari Péter: Ungváry a kegyetlenségről szólva mítoszt oszlatott, nem pedig (negatív) mítoszt hozott létre. Másrészt: Churchillnek is voltak illúziói Sztálinnal kapcsolatban. „...én személyesen jóval többre becsülöm az angol miniszterelnököt, mint amit itt hallottunk. Leszámítva azt, azt hiszem, hogy túl következetes, hogyha neki egy olyan szerepet tulajdonítunk, hogy ő ugyan világosan előre látta, ’44–45-ben pontosan, hogy itt mi lesz, de cinikusan ezt nem jelezte, majd ’46-ban hirtelen felismerte stb. stb. Valószínűleg ő elég sok mindent látott, míg más dolgokat nem látott, megint másokhoz pedig nagyon gyenge lehetett... Egy csomó mindenben Roosevelthez, míg másokban Sztálinhoz kellett alkalmazkodnia, és Sztálin ügyességét ezeken a csúcskonferenciákon nehéz elvitatni. Mindenesetre... nemcsak Rooseveltnak, Churchillnek is voltak olyan illúziói ’44–45-ben, hogy a szovjetekkel együtt lehet működni... [de] majd nagyon gyorsan rájön, Jalta után, a lublini kormány és más hasonlók kapcsán, hogy ez nem egészen így működik. És bizonyos fokig először az amerikaiakat próbálta meggyőzni, hogy egy kicsit legyenek keményebbek...”

Repárszky Ildikó: A „sajtópapír” stílusa is szimbolikus, a tartalmától függetlenül. Ezért is jó forrás, amelyet a tanulók is azonnal megértenek; a gyerekeknek ezzel kapcsolatban nincsenek illúzióik.

Fazekas Csaba: A kor fogalmai és kontextusa szerint Churchill is másként ítélt meg, mint napjainkból visszatekintve. Jogszabályokban mi épül ki 1945 után? Egyáltalán: mitől demokratikus egy rendszer?

„...én nem hiszem, hogy amikor a Horthy-rendszert nem minősítjük demokráciának, akkor feltétlenül rossz úton járunk. Korlátozottan érvényesültek demokratikus szabadságjogok, korlátozottan működő politikai rendszerről beszélünk, ahogy egyébként ’45 és ’48 között is, véleményem szerint.”

Jakab György: Nem normális korszak volt, hanem útkereső korszak. Sok illúzió volt, amelyeket nem tartana mindig, minden esetben károsnak. Sőt időnként kifejezetten **szeretne** bizonyos illúziókat.

Hosszú Gyula: „Még mindig az illúzióknál maradva. ... Gyarmati György említette Sarkadi Imrét, és én melléje teszem akkor hirtelen Szilágyi Józsefet, akivel egy iskolába jártak valamikor Debrecenben, vagy B. Nagy Lászlót. Három kiragadott név. Nekem személy szerint mindegyik fontos. Fontosak azok az illúziók, amelyekkel '45-ben erre az országra tekintettek. Ahonnan jöttek, az a mélyszegénység, a paraszti világnak a keménysége úgy tűnt számukra, hogy új lehetőséget kap a '45-ös fordulat... után. Az [is fontos], hogy hogyan tört össze az ő világuk! Ahogy '47-ben Sarkadi már rájött arra..., hogy mi történik Magyarországon, de hogy szenved meg az öngyilkosságáig ezt. Vagy éppen B. Nagy László hogy szenved meg az öngyilkosságáig. Vagy Szilágyi József a mártíriumáig. Ezek nekem személyesen fontos történetek. Azért jutottak eszembe, mert Jakab Gyuri megemlítette Szilágyi Józsefet, illetve Sarkadi Imrét. Másrészt meg azt gondolom, hogy a beszélgetésünknek az a szintje, ami a politikáról, a rendszer-összehasonlításokról és a diplomáciáról szól, nem baj, ha kiegészül azzal, hogy akik ezt átélték illúziókkal, honnan és milyen sorsra jutottak.”

Pihurik Judit: Hitler „béketervei”, amelyeket Schmidt Mária említett, valójában békediktátumok voltak. Auer Pál emlékiratai szerint, amikor ő és Eckhardt Churchilllel tárgyaltak, a brit miniszterelnök nagyon élesen látta a helyzetet. Létezett 1944. március 19. után magyar szuverenitás? Szerinte nem. Ugyanakkor, a Horthy-korszak nem volt demokrácia. (Schmidt Mária értetlen mozdulatot tett.)

Miklósi László: „A '45 és '48 közötti időszaknál én... kettéválasztani javasolnám a felszínt és a mélyrétegeket. Tehát azt, hogy a mélyrétegekben már '45-től, mondjuk, a belügy szovjetizálása révén nem volt kérdéses, hogy itt ki az úr a háznál.” A mélyben tehát világos volt a helyzet, de a felszínen, az emberek szubjektív megélésének szintjén egyáltalán nem. Számos családi történetet hallhatunk, hogy milyen távlatokat nyithatott meg sokak számára '45. Aztán 1989-ben mintha ugyanez a történet ismétlődött volna: megnyíló távlatok, amelyek utólag illúzióknak bizonyulnak, a kitáguló mobilitási lehetőségek pedig ismét beszűkültek.

Trencsényi László: Újabb, korabeli értelmiségieket említ, akik hittek „az effajta szocialista utópiában”, például F. Nagy László, a később Nagy László néven ismertté vált költő, vagy az egyik legmeglepőbb eset: Jánosi Sándor (Karácsony Sándor tanítványa volt, az utolsó főcserkész).

Lőrinc László: Hosszú Gyula már elmondta a lényegét annak, amit ő akart mondani. De azért Miklósi Lászlóval is vitatkozna: „Nem biztos, hogy a felszín volt demokratikus, hiszen a felszínen pártközi megállapodások döntöttek sokszor,

és nem biztos, hogy a mélyben voltak csak a borzalmak, hanem átszötte az egészet mind a kettő. ...itt '46-tól kezdve az embereket, ha a piacon valamit mondtak, börtönre ítélték. Itt pogromok voltak, és ezeket eltussolták, a kunmadarasit meg a többit, egész korán, tehát nem '48-ban vagy '49-ben. És hát maga az egész német kitelepítés, ami azért fölért az első zsidótörvénnyel. ...És olyanok, mint Kovács Imre, aki hőiesen harcolt a kommunisták és a nácik ellen, és még sokan, ezt nagyon támogatták. (...) Tehát szembe kell nézni azzal, hogy nem arról van szó, hogy bejöttek az oroszok, és mindent ők diktáltak, hanem valami módon a magyar társadalom is részese volt ennek."

Závodszy Géza: Az egyik kulcsszóról, a „mítoszról” inkább a következő műhelybeszélgetésen szeretne szólni. A másik kulcsszó: „illúzió”. Azért azt se feledjük, hogy a keleti fronton az ott élők időnként sírva búcsúztatták a magyar katonákat. Nagyon leragadtunk Churchill személyiségénél. „*Én óriási tisztelője vagyok Schmidt Máriának, de például ezeket a nagyon sarkosan fogalmazott mondatokat azért félve vinném be az iskolába. Biztos, hogy félreértés lenne.*”

Nem sértés, hogy nem tekintjük a Horthy-rendszert demokráciának – ők sem tekintették annak magukat. „*Induljunk ki abból, hogy a Horthy-rendszer öndefiníciójában ez nem szerepel. Nemhogy a demokrácia nem szerepel a rendszer önmeghatározásában, de a liberalizmus sem. A rendszer hangsúlyozottan antiliberális. Természetesen ugyanakkor tudjuk, hogy ez egy parlamentáris rendszer volt, és meglehetősen széles körű a sajtónyilvánosság. Tulajdonképpen még kommunista, marxista iratok is korlátozottan, [de] ...megjelenhetnek. Míg a '45 utáni korszakok, jobb kifejezéssel, a saját önreklámjukban, az öndefiníciójukban folyamatosan használják, ugye: népi, szocialista demokrácia... Ebből adódik, hogy ha velük kapcsolatban fölvetődik, akkor természetesen elmagyarázzuk, hogy az mért nem volt az. A Horthy-rendszerrel kapcsolatban szerintem nem értelmes egyáltalán fölvetni, hogy demokrácia volt-e vagy sem. Lehet arról beszélni, hogy igenis parlamentáris rendszer volt, és igenis voltak színterei a szabad gondolatnak.*”

Fazekas Csaba: Reagálásképpen Schmidt Mária egyik megjegyzésére: a saját útra hagyatkozás sokszor még illuzórikusabb, mint a „nyugati minta” követése. „*Talán két-három nagyhatalom engedheti meg magának, hogy ne tápláljon ilyen várakozásokat másokkal szemben, vagy talán még ők sem. Tehát azért ha valójában körülnézünk, mindig kellett valaki, akire számíthatunk, akivel együttműködhetünk és így tovább. Az vagy cserbenhagy bennünket, vagy nem. Tehát én az illúziótlan-ságot is illúziónak érzem.*”

Dupcsik Csaba: Ugyanehhez a gondolathoz kapcsolódva: a kortársak valószínűleg Németországot is a Nyugathoz sorolták, s csak utólag vált világossá, hogy a hitlerizmus kidefiniálta magát a Nyugatból. Másrészt, a korábbi felszólalók által sokat emlegetett „illúziókat” **nem** osztó, illetve a kommunisták-

kal szemben bizalmatlan értelmiségiek is totális kudarcnak látták a Horthy-korszakot – közvetlenül az 1945 utáni években. Szekfű talán nem a legjobb példa (hiszen itthon élt, felmerülhet annak a gyanúja, hogy egyszerűen félt kimondani, mit gondolt), de például Nagy Ferenc, Kovács Imre vagy Márai Sándor nyugati emigrációban írt művei elég egyértelműen ezt mutatják.

„...többször volt arról szó, hogy milyen illúziók fűződtek a '45 utáni nyitáshoz, illetve milyen kép rajzolódott ki akkor a Horthy-korszakról vagy hogy manapság mi rajzolódik ki. Eközben mindenki kínosan kerülte azt a szót, hogy »baloldali«, nyilván azért, hogy nehogy mai címkék vagy mai érzelmek vetüljenek rá az ilyenfajta illúziókra. ...nagyon ... meg kéne nézni a Horthy-korszaknak az értékelését abban a korszakban, tehát az 1945–48 közötti korszakban. És ebből a szempontból borzasztóan tanulságos elolvasni például Nagy Ferencnek vagy Kovács Imrének az emlékiratait vagy Márai Sándor naplóit, akikben az a közös, hogy egyik sem volt baloldali, hogy mind a hárman a kommunizmus elől menekültek ki Nyugatra, és már akkor írták le soraikat, amikor nem kellett attól félniük, hogy elviszi őket az ÁVO. És mind a hárman úgy kezelték a Horthy-korszakot, hogy kész, becsődött, tönkrement; nem kérünk abból, ami most van, azóta, de az [a korábbi] rendszer úgy, ahogy van, csődbe jutott. ...Lehet, hogy ha megérik és reflektálnak a '80-as években, egészen más képük alakul ki, mint ahogy szerintem a történetírásban is átalakult a képlet [a '80-as évekre].”

Valuch Tibor: Az 1945-ös az egyik legdemokratikusabb választási rendszer volt; valóban érződött egyfajta nekibuzdulás. Gyarmati jövedelemdiagramjához: nemcsak az igaz, hogy a jövedelemszint még 1956-ban sem érte után 1938-as, hanem 1945 és 56 között 50%-ról 90%-ra ment fel. Mobilitás? Árnyaltabb a kép. Illúziók elvesztése: inkább az 1940-es évek végéhez, a Rajk-per időszakához köthető.

Pihurik Judit: Ne feledjük, hogy a választási rendszer és a demográfiai rendszer változásainak köszönhetően 1945-ben 3 millió új választó tehette le a voksát. Majd ismét bűnbakgyártás kezdődött, csak más célpontokkal, mint az előző rendszerben.

Rainer M. János: Az 1945-ös választási törvényekre még Antall József is hivatkozhatott a rendszerváltáskor. Tehát tényleg nagyon demokratikus törvény volt, de ugyanabban az évben (1946), ugyanaz a törvényhozás elfogadott egy drákói, semmit sem definiáló, végtelenül antidemokratikus államvédelmi törvényt is.

Neki azért tetszett ez a beszélgetés, mert nem ragadt le a közjogi kategóriáknál. Gyarmati „presztalinizáció” kategóriája nem tetszik neki, túl teleologikus. Felidézte Kornai János közgazdászt, aki szerint a szocializmus rendszere csak akkor működhetett, ha teljesen konzisztens volt a modellje; ő ezt nem hiszi. Például a földreform után létrejött egy kistulajdonos-ország – az államosított

iparral együtt. Az állami gazdaságirányítás pedig nyugaton is általános volt a háború alatt és közvetlenül utána is.

Illúziók? Sok minden „benne volt a levegőben”. A „demokrácia mércéje” – miért ne lehetne minden korábbi korszakra alkalmazni? A Horthy-rendszer **nem** volt demokratikus: parlamentáris rendszer volt, autoriter korlátokkal. *„Demokratikusnak – hogyha nem csak közjogi értelemben vesszük – azért sem nevezhetem a Horthy-korszakot, mert igenis az a társadalom, az én nézeteim, normáim szerint nem volt modern. Modernizációra szorult. És egy csomó magyar gondolkodó ember ezt így érezte. Nemcsak a politikai szerkezet és a választójog – bár, ugye, azon is volt mit modernizálni –, de egy végletesen kettészakadt vagy iszonyatos különbségektől gyötört társadalom is, rengetegen érezték, modernizációra szorul. Ezt a Horthy-rendszer nem tudta megoldani. Végül is egy megoldást szenvedett ki, próbálkozott ezzel-azzal, nagyon tiszteletreméltó dolgokkal, szociálpolitika, csak a legjobbat lehet mondani néhány emberről és kezdeményezésről. De alapjában véve aztán arra jutott, hogy a társadalmi problémák orvoslásának a legfontosabb módja a zsidók kiközösítése a magyar társadalomból és a javaik újraelosztása.”*

Schmidt Mária: Churchill igenis fontos – mert általában úgy látják, hogy volt két szörnyeteg, Hitler és Sztálin, és ők csinálták az egészet. Pedig érdekes: Churchill a teheráni konferencia után kijelentette, hogy „most értettem meg, mit jelent kis országnak lenni”. Akkor viszont miért adott egy sor kis országnak egyoldalú biztonsági garanciákat 1939-ben? Nem csak a Molotov–Ribbentrop-paktum tehet a második világháború kirobbanásáról.

Demokrácia=„tökéletes társadalom”? Mert ő úgy érzi, ez a hallgatóság (és a hallgatói) véleménye, de ezzel ő nem ért egyet.

„Az, hogy akik a mélyszegénységben voltak, meg milyen illúziói voltak az embereknek, meg hogy a szocialista utópia milyen cukormázzal vonta be – ... a szocialista utópia az ország egy részének a számára fontos volt. Ez egy nagy álmom a 19. század második fele óta. Sokan még most is úgy gondolják, hogy valami ígéret marad benne. De ami igazán egyesítette az országot, az a revizionizmus volt. Nem volt olyan ember Magyarországon Trianon után, aki úgy gondolta, hogy ez rendben van és ez így is fog maradni. És hogy ebbe bele kell törődnünk. És mindig a nemzeti érzés az, ami egy társadalmat igazán össze tud fogni. Mindig a nemzeti érzés a legfontosabb érzés.”

Pihurik Judittal véleményével szemben: 1944. március 19. után igenis elvesztettük a szuverenitásunkat.

Illúziómentesen, de azért öntudatosan nézzünk a múltba! A Horthy-korszaknak voltak teljesítményei. Méltányoljuk ezeket is! Azt kell néznünk, hogyan szerepelt az elit. *„És ne ebből a 3 millió koldusból induljunk ki, mert*

azok elsősorban nem is a trianoni Magyarország területén voltak, és amikor kivándoroltak Magyarországról, az még a Monarchia volt.” (? – A szerk.)

„Nem értek egyet Valuch Tiborral, aki azt mondja, hogy a Rajk-per volt a fordulópont. Én meg vagyok róla győződve, hogy a Mindszenty-per volt az ország számára a fordulópont. Az embereket sokkal jobban megrémítette az, hogy mit lehet az ország hercegprímásával megtenni, mint hogy egy kommunista politikus, aki egyébként nem volt népszerű, akit mint belügyminisztert nem sokra tartottak, ott mi volt. Nem az apukámat akarom idézni, aki amikor rákérdeztem, akkor azt mondta: »Hát, nem a mi ügyünk, kislányom, a komcsik nyírták egymást.«” Az ellenállók igazán hősök voltak, akik életüket adták a szabadságért.

Rainer véleményével szemben: a zsidók üldözése (és a németek kitelepítése) nagyhatalmi nyomásnak köszönhető. Sajnálja, hogy nem hangzott még el: 700 ezer embert vittek el a Gulágra.

VITAINDÍTÓ ELŐADÁSOK (MÁSODIK RÉSZ)

Valuch Tibor: Közelítés a Kádár-kori mítoszainkhoz²

Bevezetés

Shokás azt mondani, hogy a múlt folyton változik attól függően, hogy ki, mikor és hogyan értékeli az egykor megtörtént eseményeket. Az állításban kétségtelenül sok igazság van, különösen akkor, ha ezt a közelmúltra vonatkoztatjuk. Az is megfigyelhető, hogy a történelmi emlékezetben időről időre mitikus elemek jelennek meg, amelyek még jobban megnehezítik a történelem tárgyilagos elemzését, értelmezését mind a kutatók, mind a tanárok számára. A következőkben a Kádár-korszakhoz kapcsolódó, időről időre változó mértékben mitizálódó történelmi emlékezet valóságtartalmát próbálom meg összefoglalni, az adott keretek között természetesen a teljesség igénye nélkül

A korszak megítélésének változásai

A rendszerváltozást követő másfél-két évtizedben elsősorban a közvéleményben, a társadalmi emlékezetben, de helyenként a tudományos megközelítésekben is felértékelődött a Kádár-korszak mint a szociális biztonság, az általános, a mindenki számára elérhető jólét, az egyéni és társadalmi gyarapodás, más értelmezésben pedig a polgárosodás, illetve a „fogyasztói

² A tanulmány a Történelem Tanárok Egylete által szervezett, *Egyezzzünk ki a múlttal!* című vitasorozat keretében, 2010. február 27-én tartott előadás alapján készült.

szocializmus” korszaka. A közvélemény megítélésének változásait az elemzők többsége elsősorban a múlt iránti nosztalgiával magyarázza, ami nemcsak az egyéni, hanem a közösségi élet eseményeit és feltételrendszerét is megszépíti. Feltételezhetően ennek is szerepe van abban, hogy napjainkban a Kádár-korszak olyan, mitizált emlékezetének megerősödését is tapasztalni lehet, amiben már nem a forradalmat leverő, hanem a néppel összekacsintó, az orosz megszállást már-már Bethlen Gábor-i ügyességgel kijátszó Kádár-kép a meghatározó. Példaként elegendő a Kádár-szobor felállításának 2001 nyarán felvetett ötletét kísérő vitákra és véleményekre utalni. S az is megfigyelhető, hogy ez a kép az elmúlt években sem változott meg érdemben.

A közítélet ilyen alakulásának hátterében véleményünk szerint három tényező húzódik meg:

1. A 20. századi magyar történelemben a '60-as évek közepétől a '70-es évek végéig tartó másfél évtizedre esik az ország civilizációs szintjének, a hétköznapi élet anyagi-technikai feltételrendszerének jelentős, a többség számára kézzelfoghatóan érzékelhető mértékű javulása, emelkedése. Ezt a változást akkor és ma is sokan úgy értelmezték/értelmezik, mint a viszonylagos jólét általános-sá, pontosabban elérhetővé válásának (kivételes) pillanatát.

2. A rendszerváltozás címszóval jelölt átalakulási folyamat a magyar társadalom többségétől igen nagy áldozatokat követelt meg, a munkahelyek tömeges elvesztése, a létbizonytalanság megtapasztalása nagy létszámú társadalmi csoportok alapélményévé vált a '90-es évek első felében. A megváltozott körülményekhez való alkalmazkodás társadalom-lélektani szempontból új szocializációs mechanizmusok elsajátítását is megkövetelte, ami kevesek számára volt mentes a megrázkódtatásoktól. A rendszerváltozás vesztesei – a nagyipari munkások, az alacsony iskolázottságúak, az agrárszféra fizikai foglalkozású alkalmazottainak többsége, a romák, a (kis)nyugdíjasok – számára a kádári konszolidáció időszaka, relatív kiszámíthatóságával, a garantált megélhetési minimum „intézményével,” a korlátozott szabadságjogok ellenére is, gyakorlatilag természetes és önkéntelen módon értékelődött, illetve értékelődik fel. Kissé sarkítva (ebből az aspektusból) a Kádár-rendszer már-már kvázi ideális gazdasági hatalomként értelmeződik, hiszen annak keretei között „mindenki” számára biztosított volt a megélhetés minimuma, a szociális és egészségügyi alapellátáshoz való hozzáférés lehetősége, illetve az ügyesebbeknek a korlátozott mértékű anyagi gyarapodás esélye is.

3. A felértékelődés harmadik tényezőjének a jelen viszonyokkal való elégedetlenség tekinthető. Ez nem egyszerűen az éppen hatalmon levő kormányzó garnitúrával és általában a rendszerváltás politikai elitjével, annak teljesítményével való elégedetlenséget fejezi ki, hanem megkérdőjelezi a rendszerváltozás folyamata által megkövetelt áldozatok értelmét is. Egészen leegyszerűsítve: mi

értelme van a változásoknak, ha a társadalom jelentős csoportjai ezzel mindössze a négyévenkénti véleménynyilvánítás lehetőség nyerték meg?

Az életszínvonal mint a kádári politikai központi eleme?

A magyar közvéleményben és a társadalomtudományban hosszú ideje jelen van az a meggyőződés, hogy az 1956-os forradalom leverését követően a Kádár-rendszer stabilizációja és konszolidációja azért lehetett olyan gyors és sikeres, mert a kommunista párt vezetése levonta a Rákosi-korszak politikájának tanulságait, a forradalom árnyékában igyekezett elkerülni a társadalmi konfliktusokat, fokozatosan változtatott a hatalom gyakorlásának mechanizmusán, módosította a gazdaságpolitikát, s egyfajta „jóléti fordulatot” hajtott végre. Való igaz, hogy a politikában az 1956-os megtorlás lezárulását, illetve az 1963-as amnesztiát követően fokozatosan mérséklődött a nyílt erőszak szerepe, a gazdaságban pedig a kollektivizálás befejezése és az erőltetett iparosítás folytatása mellett két kisebb engedményt tettek: egyfelől a gazdasági tervek készítése során nagyobb figyelmet fordítottak a lakossági fogyasztásra és előírták a fogyasztási cikkek termelésének növelését, másfelől pedig egyfajta prioritásként kezelték a reálbérek növelését. A közhiedelemmel és napjaink történelmi emlékezetével ellentétben, mindkét változás az egypártrendszer fennmaradását szolgálta, és nem jelentett eltérést az alapvető politikai céloktól és ideológiai meghatározottságoktól. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy 1949 és 1953 között, a kommunista berendezkedés időszakában a háború által egyébként is erősen megviselt magyar társadalmat „sikerült” még jobban elszegényíteni, az életkörülmények legfontosabb jellemzőinek bázisszintje igen alacsonyra került. Így tehát minden olyan változás, változtatás, engedmény, amely viszonylag széles körben észrevehetően javította a mindennapi életkörülményeket, a valóságosnál nagyobb társadalmi és politikai jelentőséget kapott. 1956 után az egyes társadalmi csoportok tagjai feltehetően az engedélyezett szabadság „kézzelfogható” élményeként élték meg, hogy egyre kisebb fáradsággal beszerezhetőek a létfenntartáshoz szükséges, alapvető élelmiszerek, majd a '60-as évek közepétől a tartós fogyasztási cikkek révén már – nyilvánvalóan korlátozott értelemben – „felhalmozásra” is lehetőség nyílt. A kommunista párt saját politikai és gazdasági rendszerének működőképességét látta bizonyítottnak azáltal, hogy képes volt biztosítani az ellátást az alapvető cikkekből, majd pedig, ha kissé nehézkesen is, de a „befektetésre alkalmas” tartós fogyasztási cikkek beszerezhetőségét is megteremtette. Mindezek ismerete már önmagában is megkérdőjelezi azokat a vélekedéseket, amelyek szerint a politikai hatalom és a társadalom között a '60-as években valamiféle „nagy kiegyezés” kötöttet, aminek értelmében a hatalom az anyagi gyarapodást kínálta fel cserébe a társadalom számára a politikai jogokról való lemondásért. Az a vélemény sem kellően alátámasztott, miszerint valamiféle

magyar sajátosságokkal rendelkező „fogyasztóiszocializmus-modell” alakult volna ki, ahogyan a kádári politika bölcs belátását is némiképp túlzás előtérbe állítani. Hiszen a különböző források tanúsága szerint a változtatások háttérében a rendszer működőképességének megőrzése játszott meghatározó szerepet. Kétségtelen tény, hogy az '50-es évtized első felének katasztrofális hiánykorszakát követően a '60-as években a kereskedelmi ellátás fokozatosan stabilizálódott Magyarországon. Az áruellátás kiegyensúlyozottabbá válása azonban nem jelentette a hiány megszűnését.

Mi volt a fogyasztás tényleges szerepe a korszakban?

A Kádár-korszakban fontos tényező volt a fogyasztás fokozatos felértékelődése, a fogyasztói magatartás előtérbe kerülése. A család és a háztartás fogyasztási egységként is egyre fontosabbá vált, a fogyasztás mikro- és makrotársadalmi szinten egyaránt az önkifejezés és a társadalmi különbségtétel eszköze lett a '70-es, '80-as évek Magyarországon. Ennek tükrében érdekes kérdés: miként jelenítették meg az egyes családok, a különböző társadalmi csoportok státusukat a fogyasztás segítségével? Ebben a reprezentációs folyamatban nyilvánvalóan fontos szerepe volt az öltözködésnek, a tartós fogyasztási cikkeknek, az autónak, a „teleknek”, az új lakás építésének. Hiszen ezek alkalmas eszközök voltak a vélt, a valóságos vagy éppen a vágyott társadalmi státus megjelenítésére. A presztízsértékű fogyasztási cikkek minél gyorsabb megszerzése és birtoklása széles társadalmi csoportok számára a modernizálódásra való hajlandóságot, a „lépéstartás képességének” kifejezését jelentette már a '60-as évektől, amikor ezek szélesebb körben is elérhetővé váltak.

Nagyon érdekes kérdés, miként befolyásolta a közgondolkodás és a mentalitás változásait a fogyasztás. Miként tükröződött mindez a tárgyi kultúrában? A lakókörnyezet kialakítása, helye, berendezése, az öltözködés, a viselt ruha és a táplálkozás mennyisége és minősége meglehetősen egyértelműen kifejezi használójának, tulajdonosának, viselőjének az egyes embernek a társadalmi helyzetét, azonosságtudatát, kötődését. A csoportazonosságot kifejező tárgyak, eszközök beszerzése időről időre felértékelődött a 20. század második felének Magyarországon. Ha a kor kiemelt társadalmi csoportjának, a városi munkásságnak az átalakulását emelem ki példaként, jól látható a fogyasztás rétegződésbeli szerepe. A második világháború befejeződését követően a tömegfogyasztási cikkekkel való ellátottság nem volt jellemző, a '60-as évek végétől a városi munkásháztartások felszereltsége – televízió, hűtőszekrény, mosógép, centrifuga – is folyamatosan javult, a lakások nagyobbakká, jobban berendezettekké váltak, a „proletár lakókonyhát” felváltotta a nappali, elérhetővé váltak az olyan szimbolikus cikkek, mint az autó vagy a „telek.” A városi munkásság belső tagoltságában, a hagyományos csoport- és rétegtípusok mellett,

egyre nagyobb szerepe lett a növekvő mértékű személyes tulajdonnak vagy éppen a tulajdon hiányának. Ez a folyamat irányát tekintve hasonlított a nyugat-európai munkásság átalakulásához, de egyrészt időben később bontakozott ki, másrészt minőségileg más körülmények között ment végbe, harmadrészt az alacsonyabb „jóléti”, fogyasztói szint elérése összehasonlíthatatlanul nagyobb egyéni erőfeszítést és áldozatot követelt meg.

Melyek voltak a fontosabb sajátosságai a „kvázi fogyasztói társadalom kialakulásának Magyarországon? A második világháborút követő évtizedekben a fogyasztói társadalmak kapcsán nyilván senki sem Magyarországra és a többi szocialista országra, hanem a különböző nyugat-európai társadalmakra gondol elsőként. Nem szabad elfeledkezni azonban arról, hogy – ha megkésve is – a ’60-as évek végétől e régió országaiban is kibontakozott egy sajátos, „fogyasztási forradalom”, ami országonként eltérő mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az uralmon levő kommunista pártok stabilizálják, meghosszabbítsák uralmukat, hiszen a régió legtöbb országában, így Magyarországon is a politikai vezetés a szociális biztonság garantálását legitimációja alapelemének tekintette éppen úgy, ahogy az áruellátás stabilitását és a fogyasztási lehetőségek bővítését is ebbe a körbe sorolta. Miután e téren az állami beavatkozás szerepe fokozatosan mérséklődött, a lakosság számára a fogyasztás jelentősége nőtt. A kezdetben mérsékelt, majd fokozatosan erősödő fogyasztási kényszernek ennél fontosabb mozgatórugója volt, hogy a fogyasztás – lakásépítés, autóvásárlás, hétvégi telek vétele – révén lehetett többé-kevésbé értékálló és legitim módon felhalmozni.

Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy turizmus tömegesedése, az ország nyitottabbá válása, a „nyugati” fogyasztási minták megismerése nyilvánvalóan új vágyakat és célokat keltett, elősegítette a különböző társadalmi csoportok mentalitásának változásait. Saját helyzetének megítélése során a döntő többség a nyugat-európai fogyasztási helyzethez és lehetőségekhez viszonyított. A szocialista gazdasági viszonyok között mindez már csak azért is tartós feszültséghelyzetet teremtett, mert a termékek előállítói a terv, illetve a különböző tervelőirányzatok teljesítésében voltak érdekeltek, vagyis a mennyiségi szempontok fontosabbak voltak a minőségiéknél. Emellett a versenyhelyzet hiánya, korlátozottsága nem teremtett igényt a minőségi mutatók javítására; minthogy a termelés gyakran nem fedezte a szükségleteket, gyakorlatilag majdnem mindent el lehetett adni. A gyártók többnyire monopolhelyzetben voltak, amivel „természetes módon” járt együtt a rossz kiszolgálás, a selejtes árukínálat.

A rendszer működésének jellegzetességeként a lakást, a helyi tömegközlekedést, az alapvető élelmiszereket, az üzemi étkeztetést szociális juttatásként a tényleges bekerülési áránál jóval alacsonyabban tették elérhetővé. Ezzel ellentétben a luxus- és presztízscikkek a bérekhez viszonyítva meglehetősen

drágák, az átlagjövedelműek számára nem vagy csak alig megfizethetők voltak. A közszükségleti termékek mesterségesen alacsonyan tartott árai miatt Magyarországon és más közép-európai országban is előfordult például, hogy a támogatott árú kenyeret időnként a maszek állattartók takarmányként használták. De ehhez hasonló módon a pazarlásra ösztönzött a háztartási energia évtizedeken keresztül alacsony – az előállítás költségeit sem fedező – ára is.

A rögzített árak politikája meghatározta a termelők és a fogyasztók viselkedését. Az üzemek között nem dúlt a konkurenciaharc, ezért sem a minőségjavításban, sem pedig a termékek árának csökkentésében nem voltak érdekeltek. Az állami kézben levő fogyasztásicikk-termeléssel és -kereskedelemmel szemben a szűk területre korlátozott magánszektor kínált alternatívát. A fogyasztók, ha tehették, inkább maszek termékeket vásároltak, de erre a magánkiszármazás korlátozása miatt csak korlátozott lehetőségük volt. A hiány miatt gyakran a silány termékek is nagy mennyiségben fogytak el. A kor kereskedelmében a vásárló többnyire bizonyos zavaró körülményt jelentett a dolgozók számára, akik általában szintén nem voltak érdekeltté téve sem az eredményes, sem az udvarias munkában. Az értékesebb termékek beszerzését a személyes kapcsolatok kiépítése és működtetése tette lehetővé.

Fontos volt, hogy Magyarországon a '60-as évek második felétől – a korábbi évek, évtizedek nélkülözéséhez viszonyítva – egyfajta, meglehetősen viszonylagos bőség korszaka kezdődött el. Ennek a korlátozott bőségnek a meg tapasztalása meghatározó módon befolyásolta a gondolkodást, a mentalitást az értékrendet. S nyilvánvalóan átmeneti és állandóan változó társadalmi különbségek alakultak ki a tévét vagy autót már birtokló és azzal nem rendelkező, a háztartását teljesen modernizáló vagy a hagyományos eszközöket használó, a saját erőből új házat építő vagy arra képtelen falusi és városi, szellemi vagy fizikai foglalkozású háztartások, családok között, majd egyre fontosabbá vált az aktuális divat követése, a divatossá váló s így módon is felértékelődő tárgyak mielőbbi beszerzése. Vajon lehet-e arról beszélni, hogy a szocialista rendszer viszonyai között a magánszférában újfajta „megbecsüléskultúra” kezdett kialakulni, aminek fontos részét képezte a fogyasztás képessége, a kor felemás fogyasztói kultúrája? Ha a divat kifejezést nem pusztán az öltözködésre vonatkoztatva használjuk, hanem szélesebb társadalmi értelemben is, akkor jól látható, hogy a '60-as évek végétől Magyarországon kezdett társadalmi divattá válni a jól öltözöttség, a tartós fogyasztási cikkek beszerzése és birtoklása, a lakások korszerűsítése és a minél nagyobb alapterületű lakások, lakóházak, valamint a különböző minőségű nyaralók építése. Mindez a külső látszat megteremtésének és fenntartásának az eszköze is volt.

A kialakuló „felemás fogyasztói kultúrának” ugyancsak fontos társadalmi adottságai és feltételei voltak. Az ellátási szempontból kivételes helyzetben lé-

vők viszonylag szűk rétegétől eltekintve a magyar társadalom többsége a tartós életfeltételek közé sorolta be az áruhiányt. A hiány a hétköznapi és a fogyasztás szerves részévé tette a korrupciót. Ehhez alkalmazkodva viszonylag gyorsan kialakultak a különböző válaszreakciók. Így például a '70-es évek végéig csak mérsékelten csökkent az önellátás, és felértékelődött a „szocialista összekötetések”, valamint a kölcsönösségen alapuló szolgáltatások szerepe a hétköznapiakban. A kurrens termékeket az évtizedes gyakorlat szerint többnyire csak a „pult alól” lehetett beszerezni. A kereskedelmi alkalmazottak az ismerősök és rokonok számára félretették a keresett cikkeket, ezért cserébe különböző ellenszolgáltatásokat kaptak.

Mindenki jobban élt-e akkor, mint a rendszerváltás után? Megszűnt-e a mélyszegénység a Kádár-korban?

A Kádár-korszakban a szegénység a politika és a propaganda szintjén nem létezett, a valamelyest aktívabbá váló szociálpolitika, az emelkedő életszínvonal próbálta feledtetni a jelenséget. A hétköznapi valóságában azonban jól látható volt, hogy vannak emberek, embercsoportok, akik „vízzel főznek”, abnormális lakáskörülmények között élnek, keményen küzdenek a létfenntartásukért, vagyis szegények.

A szegénységben élők számát és arányát nehéz pontosan meghatározni. Ha a mindenkori átlagjövedelem kétharmada alatt élőket tekintjük szegénynek, akkor 1962-ben a magyar társadalom 26%-a, 1972-ben 21%-a, 1982-ben 16%-a sorolható ide. A szegénység nemcsak a jövedelmi helyzet, hanem életforma függvénye is. Kemény István 1970-ben készített, nagy visszhangot keltő elemzései szerint a '60-as, '70-es évek fordulóján a jövedelem, az életforma és az életkörülmények alapján a szegények közé lehetett sorolni a sokgyermekes munkáscsaládokat, a gyermekeit egyedül nevelőket és igen nagy számban a parasztból lett, városi életviszonyokhoz hozzászokni képtelen munkásokat. Ezt a megállapítást részben igazolták az egy évtizeddel későbbi, 1980-as népszámlálási adatok is. Eszerint 1980-ban a háromgyermekes családok 18, a négy- és több gyermekes családok 30%-a lakott egyszobás lakásban.

Bár hivatalos és nyilvános létminimum-számítás Magyarországon a Kádár-korszakban a '80-as évek elejéig nem volt, a SZOT és a KSH keretein belül időről időre folytattak ezzel kapcsolatos számításokat. Legkorábban 1956 tavaszán készített létminimum-elemzést a SZOT. Ebben többek között megállapították, hogy „egy felnőtt havi létfenntartásához 580 forint, egy 3 tagú munkáscsalád havi minimális megélhetéséhez 1440, egy 4 tagúnak 1900 forint szükséges. (...) A számítások alapján a következőket lehet megállapítani: a bérből és fizetésből élő családok mintegy 30-35%-a nem éri el a létminimumot, idetartozik a bérből és fizetésből élő népesség kb. 40%-a. Az idetartozó családok többsége 4 vagy

többtagú. Egy dolgozó keresete általában nem elegendő a 3 vagy többtagú családok megélhetéséhez. (...) A létminimum alatt élőknel igen alacsony színvonalon kerül kielégítésre a hús- és zsírszükséglet. Az igen alacsony jövedelműek a húsból is a legolcsóbb fajtákat – ló- és birkahús – vásárolják.”

Publikus tanulmányok a létminimum kapcsán továbbra sem készültek, ám 1968 után gyakoribbá váltak a belső használatra szánt elemzések. Ezek egyike szerint 1970-ben a társadalmi minimumot olyan összegű jövedelemnek tekintették, amely „racionális gazdálkodás mellett biztosítja az emberi lét fizikai fenntartásán felül a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlettség adott szintjén kialakult és általánosan társadalmi igényvé vált javaknak és szolgáltatásoknak a szerény, de társadalmilag még elfogadható színvonalú fogyasztását”. E számítások szerint a szegénységi küszöbnek megfelelő, egy főre jutó átlagos összeg 1968-ban 660 forintot, a társadalmi minimum egy főre vetített összege 880 forintot tett ki.

1972-ben, az akkor legalacsonyabb jövedelmi szinten (800 Ft/fő/hónap) a népesség egytizede élt. „Ezek egy főre jutó havi átlagos jövedelme mindössze 610 Ft volt”, valamivel kevesebb, mint a négy évvel korábban megállapított szegénységi küszöb összege. Ez is arra utal, hogy a „gulyáskommunizmusként” is emlegetett kádári konszolidáció folyamatában nemcsak a gyarapodás lehetősége nem volt mindenki számára adott, de sokaknak a mindennapi létfeltételek biztosítása is nehézségeket okozott. Ugyanakkor sokan kaptak a szegénységi küszöböt el nem érő, de rendszeres pénzbeli juttatásokat (nyugdíjak, járadékok) azok közül, akik korábban nem rendelkeztek rendszeres jövedelemmel, illetve nem voltak jogosultak a társadalombiztosítási ellátásokra. Ők mindezt egyértelműen helyzetük javulásaként, a „garantált megélhetési minimum” elérhetővé válásaként értelmezték. Ezzel együtt azonban a minimális életfeltételek hiányával jellemezhető szegénység sem szűnt meg a Kádár-korszakban, noha kétségtelen, hogy a '60-as, '70-es években csökkent a mélyszegénységben élők száma.

Losonczi Ágnes 1968/69-es, békési kutatásai során szintén azokat sorolta a szegények közé, akik esetében az egy főre eső jövedelem átlaga 600 Ft alatt maradt, lakása földes vagy vályogfalú, ruházata hiányos, háztartási géppel nem rendelkeztek. Ugyanebben a kategóriarendszerben a szűkösen élők közé azok tartoztak, akik esetében az egy főre jutó jövedelem 800 Ft-nál kevesebb, lakása alacsony felszereltségű, ruházata megfelelő, legfeljebb egy háztartási géppel és/vagy rádióval rendelkeznek. A '70-es évek budapesti szegényeinek egy része a fővárosban született, másik része, pedig az '50-es, '60-as években, vidéki nincstelenként érkezett ide.

1982-ban az MSZMP Politikai Bizottságának határozatára bevezették a létminimum-számítást Magyarországon, vagyis releváns statisztikai adatok is-

meretében ekkortól kezdve lehetett realisabban felmérni a létminimum alatt élők számát. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a statisztika elsősorban csak a „gazdaság szocialista szektorában” keletkezett jövedelmeket volt képes regisztrálni, a rejtett gazdaságban megszerzetteket már nem. Másrészt a statisztikai adatok lényegében csak az állandó munkaviszonnyal rendelkezők körére vonatkoztak, az alkalmi munkavállalók a felmérésekbe nem vagy csak elvétve kerültek be. 1982-ben a létminimum egy főre számolva havonta 1900 Ft volt.

Látszat és valóság – a mindennapi élet és keretei

„Figyeljék a kezemet, mert csalok” – mondta Rodolfo, a kiváló bűvész a ’60-as, ’70-es években, előadásainak kezdetén. Valóban a látszat csal: a mindennapok történelmének sokféle arca és sokféle emlékezete volt, van, és sokféle illúzió kötődik hozzá, különösen a Kádár-korszakhoz. Napjainkban sokak emlékezete szerint ez olyan kor volt, amiben mindenki jól élt vagy legalábbis megélt. Olyan kor volt, amikor a második világháború befejeződését követő, a katasztrofális hiánnyal és sok-sok nélkülözéssel jellemezhető egy-másfél évtizedet követően már majdnem mindent lehetett kapni a boltokban, amikor majdnem mindenki úgy élt, ahogy akart. **Majdnem** – ez a kulcsszó a korszak megértéséhez. Látszat és illúzió: talán a Kádár-korszak mindennapjainak legfontosabb jellemzői. A Kádár-kor „majdnem”-ének megértéséhez természetesen a Rákosi-korszak megismerése is elengedhetetlenül fontos.

Köztörténeti értelemben a Kádár-korszak valóban 1956-ban kezdődött és 1989-ben ért véget. A rendszerváltozás előtt a történelmi szakirodalom éles cezúráként kezelte 1956-ot, kiemelve, hogy Kádár János hatalomra kerülésével egészen más korszak vette kezdetét. 1956 forradalmának korszakos jelentőségét és hatásait nem vitatva rá kell mutatni arra, hogy az 1956–1963 közötti időszak a politika, a gazdaság- és a társadalomirányítás terén egyaránt igen erős kontinuitást mutat az 1948–1956 közötti időszak gyakorlatával.

Az 1956–1989 közötti időszakból több fordulópont is kiemelhető:

1961 – a kollektivizálás befejezése,

1963 – az amnesztia, az 1956 után elítéltek többségének szabadon engedése, a kádári konszolidáció kezdete,

1968 – a gazdasági reformok bevezetése,

1972/73 – a reformok leállítása,

1978 – a gazdasági válság kibontakozása, a konszolidációs periódus lezárulása,

1982 – a kisvállalkozások engedélyezése, a magánszektor liberalizálása,

1986/87 – a politikai válság elmélyülése.

A mindennapi élet változásait a politika nyilvánvalóan befolyásolta, ám e téren a fordulópontok nem esnek egybe a politikatörténeti fordulatokkal. A forra-

dalom leverése után emelték a béreket, a korábbinál nagyobb figyelmet fordítottak az ellátásra, de az életkörülmények nem változtak meg alapvetően. A '60-as évek végéig kisebb-nagyobb módosulásokkal ugyan, de lényegében a két háború közötti szokások és hagyományok éltek tovább a mindennapokban, s ezek a '60-as, '70-es évek fordulójától kezdtek megváltozni, elsősorban a technikai és civilizációs fejlődés következtében. A fordulat a mindennapokban tehát a '60-as évek végén és a '70-es évek elején ment végbe. Ekkor vált népszerűvé a miniszoknya, státusszimbólummá a televíziókészülék, a Trabant, a Zsiguli, a „telek”, a hétvégi ház, a fiatalok körében hódított a beat és a rockzene, a hosszú haj és a farmer-nadrág viselete. Ekkor teljesedett ki a mentalitás és a közgondolkodás átalakulása, a „homo kadicus” – a fennálló viszonyokat tartósnak tekintő, azt elfogadó és ahhoz alkalmazkodó – életszemléletének térhódítása. Magyarország ekkoriban vált a „legvidámabb barakká” a keleti blokkban. Ez az időszak a '70-es, '80-as évek fordulójától, a gazdasági válság elmélyülésének következtében részben lezárult. Az ország eladósodása árán ideig-óráig sikerült mérsékelni az életszínvonal csökkenését, ám ez a politika lerövidítette a szocialista rendszer bukásához vezető utat. A '80-as években az életkörülmények fokozatosan romlottak, a megélhetés nehezebbé vált Magyarországon. Ezek jelentették a mindennapi élet változásainak a kereteit a Kádár-korszakban.

Ujvári Pál: A kommunizmus évtizedei tankönyvekben és tanórákon – összefoglaló*

A tanár, aki nem történész, gyakran bajban van, például a '45 utáni korszakkal kapcsolatban: bevigye-e a személyiségét a tanítás folyamatába vagy sem? Ettől függetlenül: a tanár nem lehet semleges. Megnézte a kerettantervet stb.: **a tanárokat, mint közalkalmazottakat, a demokratikus értékek átadására kötelezik.**

Két példa a forráshasználatra: fénykép az 1948-as egyesülési kongresszuson Rákosi és Szakasits kézfogásáról, majd alatta Petri György verse (a *Befejezetlen múlt* 6. az előadó által írt részéből, 192.) és Gerő levele (talán Pető Iván ásta elő?) Vas Zoltánnak: „a Szovjetunióban ezt mindig így csinálják” (ismét a *Befejezetlen történelem* 6. előadó által írt részéből, 199.). Az olyan elvont fogalmak, mint „voluntarizmus” és „manipuláció” – a forrás segítségével érzékelhető közelségbe kerülnek.

Kádár személyisége. „...Én, akinek erősen negatív véleménye van Kádár Jánosról, nem tehetem meg, hogy a magam nézőpontját rájuk erőltetem. A megoldás az

* Az előadás teljes szövege olvasható a <http://www.tte.hu/egyezzunkki/> honlapon.

lett, hogy próbáltam különböző nézőpontú megnyilatkozásokat keresni Kádárról. Részben kortársaknak a különböző megnyilatkozásait, ezeket forrásfeldolgozó órán lehet feldolgozni.” Zdeněk Mlynař emlékiratai szerint „mind emberileg, mind politikailag kimagaslott abból a mezőnyből”, tehát a korabeli kommunista vezetők csoportjából. Gyurkó László, „nagyon tisztességes módon, elkötelezett híve Kádárnak” Arképvázlatában azt írja, hogy „nemcsak Kádár azonosul az országgal, hanem az ország is Kádárral. Ezért mertem leírni a dagályos mondatot, hogy Kádár János – Magyarország.” Végül Faludy György Egy helytartóhoz című versét is közölte, „ahol Faludy [a tőle] megszokott stílusban végül is Kádár fejére olvassa összes létező és valós bűnét: Nagy Imrét, Losonczy kivégzését, Tóth Ilonkát, Mansfeld Pétert és így tovább.” Ez a három anyag egymás mellett, együtt szerepel (a Befejezetlen történelem 6., előadó által írt részében, 292–293.).

„És ez a három anyag egymás mellett lett az alapja a Kádár-kép kialakításának. Többnyire kibontakozott valami olyan, hogy Mlynař-nak adtak igazat. Kádár ilyen is, olyan is, de megtette azt, amit meg lehetett [tenni] az országért. Legfeljebb módszertani érdekesség az, hogy ha az ember keverte a sorrendet, mindig az utolsó volt a hangsúlyos. Ha Faludy, akkor arra emlékeztek, ha Gyurkó, akkor arra.”

A mai tizenkettedikes diákok rendszeresen felteszik a kérdést: valóban demokrácia van ma Magyarországon? És akár igen, akár nem: abszolút érték a demokrácia?

F. Tóth Zoltán: A Kádár-korszak „mítoszai” a tanítási gyakorlatban, humorral, karikatúrával – részletek*

„Szokás egyfelől a [...] hamis vagy félig hamis tudati elemeket mítosznak nevezni, de tágabb értelemben mítoszként értelmezhetők a tanított korszakhoz kötődő (esetleg igaz) tudattartalmak vagy életélmények felnagyításából, merev képpé rögzítése kapcsán kialakult elemek is, amelyek a későbbi korok diskurzusában gyakran sztereotípiaként, tehát ismétlődő, a korszakhoz kötött, olykor elkoptatott elemként térnek vissza. [...] A Kádár-korszakra jutó pár tanítási óra nem teszi lehetővé az időszak árnyalt bemutatását. Mire tud hát támaszkodni [a tanár]? Egyfelől azokra a tankönyvi alapinformációkra (sémákra), amelyek az érettségi követelményekhez igazodva vázolják a Kádár-korszak jellemző vonásait. Másfelől saját [és a szülők] tapasztalataira, amelyek – a fiatalabb tanároktól eltekintve – még élnek és használhatók a tárgyalt korszak bemutatásához. [...] Kiváló lehetőség, ha a korszak karikatúráit, vicceit, beemljük a tanítási

* Az előadás teljes szövege elolvasható a <http://www.tte.hu/egyeyzunkki/> honlapon.

folyamatba. A humor gyakran világít rá egy történelmi korszak vagy esemény sajátosságaira, az akkori ember életviszonyaira, mindennapi körülményeire.

[...] A Kádár-korszakkal kapcsolatban kialakult (kialakított) leggyakoribb mítosz az, hogy Magyarországon – a többi szocialista országhoz képest – élhető szocializmus volt, ahol a viszonylagos jólét és a viszonylagos szabadságlelmek biztonságos, kiszámítható életkörülményeket teremtettek. [...] A tanítás során erősíthetjük vagy gyengíthetjük a fenti alapvélekedés mítosz jellegét, de bátran meg is lehet kérdőjelezni a korszakra rögzült kép helyességét, jelentőségét. Érveltetéssel, vitával az órán kialakuló eltérő álláspontok, nézőpontok jól ütköztethetők, cél a gondolkodtatás. [...] Ezekhez kapcsolódnak az alábbi viccek, karikatúrák, melyek segítségével »alulnézetből« rakhatók össze a korszak alapkérdései. A mindennapi élet bemutatása más korokkal összevethetővé, emellett személyesebbé teszi a tanulási folyamatot. [...]

Hasonló »mítoszként« találkozhatunk azzal, hogy Kádár János a szocialista tábor vezetői közül a leginkább népére figyelő vezető volt, aki ugyan Moszkvára nézett, de a magyarokra kacsintott. A mítosz kapcsán szerény, egyszerű, de mégis művelt, olvasott ember portréja rajzolódik ki, aki nem alakított ki maga körül kultuszt. A »Kádár apánk« jelző és diktatúra paternalista vonásainak, intézkedéseinek összekapcsolása persze már a Kádár-korszakban megtörtént – nyilván nemcsak azért, hogy feledtessék a megtorló Kádár képét, de a kádári politika megmutatkozó sikerei is ezt erősítették.”

VITA (MÁSODIK RÉSZ)

Gyarmati György: „A jólét (megélése) illúzió.” Egy friss nemzetközi felmérés szerint Magyarországon az emberek 72%-a szerint 2009-ben rosszabbul élünk, mint a kommunizmus alatt. (Európai összehasonlításban az elsők vagyunk! Ukrajna és Bulgária a második, 62%-kal.)

Második diagram: „Rezsimek időarányos megoszlása Magyarországon a 20. század elején, életszínvonalattal.” A Kádár-rendszer a **20. század egyharmadát** kitölti. Schmidt Mária arról beszélt, hogy a Horthy-korszak rövid volt – pedig tulajdonképpen annyi idő telt el Horthy alatt, mint a rendszerváltás óta napjainkig. A viszonyítási korszakot az emberek számára mindig az **előző** korszak képpezte.

Szántó Judit: Valuch Tibor felvetette a problémákat, de mint modell? Jó ez?

Jakab György: „Egy német tanár vállalt Ukrajnában tanítást, egy német történelem-tanárnő, és ő mondta el az élményeit, hogy Ukrajnában most valami hihetetlen népszerű a történelem, ami, ugye, semmi másról nem szól, csak [hogy] a különböző kozákok hogyan vívták ki az oroszok ellen a szabadságot.

Az ukrán történelemkönyvek tele vannak ezekkel a hőstörténetekkel. És aztán arról [beszélt] ez a német tanárnő, hogy... ezeket az abszolút nyilván hazug és mítikus történeteket... mennyire szeretik a diákok, mennyire szeretik a történelmet, és mennyire lovagolnak a hajdan volt kozák őseikkel. És összeveti azzal, hogy Németországban meg csökken a történelemtanításnak a népszerűsége a diákok körében, mert, ugye, a sok demokrata legfeljebb... vitatkozik, és... egyre bonyolultabb és bonyolultabb képletekbe próbálja a történelmet sűríteni.”

Károlyi Attila: Nemcsak nosztalgia létezik, hanem indulatok is a nosztalgiával szemben – a kettő között pedig a mély közöny. A „jó király” sokáig él, ez fontos tulajdonsága. Nagyobb hangsúlyt kellene helyezni a jelenismeretre. Az apolitikusság attitűdje is terjed, napjainkra üresség is jellemző. „Én nagyon fontosnak érzem azt, hogy a fiatalok érzelmi nevelésével is foglalkozzon egy tanár, és azt gondolom, hogy a Kádár-korszak az érzelmi neveléssel nagyon nagyokat lépett előre. Ugyanakkor ez az érzelmi nevelés a nemzeti érzéseket nagyon finoman kezelte vagy nem tartotta annyira fontosnak, mint hogy meggyőződéses kommunistákat produkáljon. Azt gondolom, hogy az érzelmi nevelés a Kádár-korszak ellenében ilyen nemzeti színeket is tud a mai világunkban gerjeszteni.”

Miklósi László: A Kádár-kor a kimondott és a valóságos közötti különbség világa volt, a hazugság világa. Másrészt az is tűrhetetlen, hogy napjainkban egy általános iskolai tanár kijelentheti: „aki szerint a Kádár-korban jobb volt élni, mint manapság, az hazaáruló”. Manapság egyébként az általános iskolák túlnyomó többségében nem tanítják, a középiskolákban talán, de nem kellő mélységben. A tanárok óvatosak: „vajon hány olyan iskola lehet, ahol a tanár, okkal vagy ok nélkül, de úgy éli meg, hogy jobb, ha erről nem beszél. Mert mit szól hozzá az igazgató, mit szól hozzá a polgármester, vagy ami egyáltalán nem kevésbé fontos: mit szól hozzá a szülő? Ezek után ne csodálkozzunk olyan nagyon, hogy ha húsz éve még soha nem volt idő eljutni a Kádár-korszakig. Nagyon sok iskolában sajnos nem volt rá idő. Tehát miközben mi itt egy szép, cizellált beszélgetést folytatunk erről az időszakról – és én hihetetlenül jól érzem magam, félre ne értsetek –, a mi beszélgetésünk és a mai magyar gyakorlat olyan távolságban van egymástól, mint Makó Jeruzsálemtől.”

Peragovics Ferenc: Minél keletebbre megyünk, a történelemszemlélet annál inkább hajlamosabb a paranoiára. Olvasott például orosz tankönyveket, amelyek azt állították, hogy a cári birodalmat a brit titkosszolgálat döntötte meg. „Én az első alkalommal Komoróczy [Gézát] idéztem azzal, hogy a történelemtanítás feladata a nemes illúziók táplálása. Szerintem álprobléma, hogy az illúziókkal le kell számolni, illetve hogy ne tápláljunk illúziókat. Az élet szerintem másból sem áll, mint illúziókból, és a gyerekeknek illúziókat kell adni. Tehát az, hogy tudunk demokratikus, tisztességes közösségben együtt élni itt, Magyarországon,

tízmillió ember vallásra, származásra, mit tudom én, mire tekintet nélkül – ez egy nagyon fontos illúzió, és ezt nekünk kötelességünk történelemórán táplálni. Úgyhogy nagyon örültem Ujvári Pál mondatainak, aki érzésem szerint ezt próbálta erősíteni”

Závodszy Géza: Hanák Péterre hivatkozott: a történész arról a korszakról, amelyet átél, nem tud írni. A legnagyobb elismeréssel beszélt Ujvári Pálról.

„[1958-ban] én másodéves egyetemi hallgatóként készültem a szigorlatomra. Besütött a júniusi nap a függönyön, amikor a rádió megszólalt és bement, hogy Nagy Imrét, Maléter Pált stb. kötél általi halálra ítélték, és az ítéletet végrehajtották. Ez az élmény, gondolom, az én nemzedékemből sokakat... elkísért. És talán ezt nem árt valamilyen módon, nem ilyen drámaian, mint ahogy én most mondom, de őszintén, a gyerekeknek is elmondani. Tehát azért, amikor mi a Kádár-korszakról beszélünk, sok mindent elmondhatunk, ami mind igaz. Hadd idézzek itt olyan dolgokat, ami tulajdonképpen igaz. Persze a '30-as évek Hitleréről is írtak nyugati politikusok nagyon pozitív dolgokat. Akkor azért ki lehet mondani: Kádár gyilkos volt, mégpedig alattomos gyilkos, bosszúálló gyilkos, és bizonyos esetekben öncélú. Éppenséggel ezek az új kutatások egyértelműen bizonyítják. Kétségtelen, hogy a fiatalabb nemzedékek számára ez megint vagy ismert, vagy ismeretlen tény.”

Ujvári Pál: Elfojtások mindkét oldalon vannak.

Lőrinc László: „És hogyha vicceket emlegettél, olyan viccet is lehet itt említeni, aminek semmi politikai jellege nincs, de megvilágítja ezt. Azt kéri a méltóságos úr Jeantól, hogy szerezzen örömet a macskának. Amikor látja, hogy a[z inas a] macskát a farkánál fogva pörgeti, akkor megkérdezi, miért teszi? Képzeld, milyen nagy öröm lesz, ha leteszem – feleli Jean. Tehát tulajdonképpen a Kádár-kor lényege szerintem ez, hogy letette a macskát, és ezt a gyerekek elég jól megértik.”

A Kádár-rendszer modernizált? Ahogy Széchenyi mondta: „a vasutat nem én hoztam el, hanem a korszak”. „A politikával foglalkozzon az, aki ráér” – ez a karikatúra nemcsak a második gazdaságra utal, hanem eközben úgy is tesz, mintha **lehetne** foglalkozni a politikával.

„Előfordult már, hogy azt mondta nekem egy diák, mikor azt mondtam, hogy és most pedig következik a magyar történelem... hogy: » – Jaj, de kár!« » – Miért kár? « » – Mert olyan lúzerek vagyunk.« Ezen elgondolkodtam, hogy valószínűleg bennem van a hiba meg a tanításunkban is, de ez nem azt jelenti, hogy kozák hetmanokat kell fölmutatni, akik győztek – mert hát nem győztünk. Ahogy 1848 kapcsán is azt szeretjük érezni, és ez talán amolyan nemzetlélektani dolog: hogy elbukott. Pedig a szabadságharc elbukott, de hát a forradalom társadalmi vívmányai nem. És ami különösen fontos, hogy talán hűteni ezt a történelmet ettől az átpolitizáltságtól, hiszen hogyha az életmód, a társadalomtörténet felől kö-

zelítjük a dolgot, akkor már nem olyan borzasztó ez a történet. Hősök vannak, persze, lehet, hogy bukott hősök.”

Kopcsik István: Gyilkos? Ferenc József is gyilkosként kezdte, aztán megkoronáztuk, végül felkerült a falvédőkre – Kossuth mellé. A nagy tömegeket nem a szabadság érdekli, hanem a hasa.

Valuch Tibor: Az 1867-es kiegyezés egészen más volt – **akkor volt kiknek** kiegyeznie.

Nem akarta feketére festeni a korszakot sem, Kádárt sem, de a felkérése nem is erről szólt. Jobban éltek az emberek – de rengeteg munkával; a paprika olcsóbb lett volna a piacon, mint önkizsákmányoló módon megtermelni.

„Jó király” – volt is félelem a ’80-as években, hogy mi lesz, ha meghal Kádár János. Kádár körül, a kor színvonalán persze, de viszonylag jó „PR” volt.

F. Tóth Zoltán: *„Ehhez egy nagyon jó gyerekvicc, a gyerekek szeretik... Rajzversenyt rendeznek a Kádár-korszakban, nemzetközi rajzversenyt, elefántot kell rajzolni, és címet kell neki adni. Olasz gyerek lerajzolja, hogy »A spagetti és az elefánt«. A francia, hogy »A szex és az elefánt«. Az angol: »A birodalom és az elefánt«. Az orosz gyerek azt a címet adta neki, hogy »Az Ural hegység az elefánt őshazája«. És a magyar gyerek milyen címet adott neki? »Példaképünk a szovjet elefánt.«”*

„A minap a diákom hozta be történelemórára. Szalámit árultak egy cégnél: Ferenc Jóska portréja, alá írva »Kaiser«, piros-fehér-zöld, »eredeti magyar termék«, és rányomva egy [vászon] kokárda. Most lesz, ugye, március 15., és mindez az Auchanban, és ennél konfúzabb dolgot manapság nagyon nehéz elképzelni. Csak adalékként...”

Gyarmati György: A Kádár-nosztalgia nem a Kádár-korszakról szól – hanem korunkról.

TÁRSADALOM ÉS MÚLTSZEMLÉLET

(2010. március 13.)

Ez az alkalom nem egy korszakhoz kapcsolódott, hanem általánosságban próbált közelíteni a hamis mítoszok társadalmi, társadalomtörténeti hátteréhez, egybevetve azt más országok, régiók hasonló jelenségeivel is. Az volt a központi kérdés, hogy hogyan lehet a múltszemlélet torzulásain segíteni mindezek tudatában.

A beszélgetés moderátora Lőrinc László volt, ő készítette az alábbi vita-összefoglalót is.

Lőrinc László: Szükséges egy kicsit indokolnom, hogy miért is szerveztük ezt a mai beszélgetést, mert ezúttal nem annyira egyértelmű, mint az előző három alkalommal. A kiindulópont érzékeltetéséhez fölidézek egy személyes élményegyüttest, ami egyetlen napra esett. Régi diákok hívtak meg magukhoz, ökológus értelmiségiek. Jót beszélgettünk, jót ettünk, és a beszélgetés egy váratlan pillanatában nagyon mélyen a szemembe néztek, és azt mondták, hogy hát te mégis történelemtanár vagy, mit szólsz ahhoz, hogy Székesfehérvár nem ott volt, ahol mondják? A legújabb kutatások szerint a Pilis közepén volt, a csakra közelében, és valójában letagadták előttünk Székesfehérvár létezését eddig. Megkérdeztem, hogy miért tették volna ezt évtizedeken keresztül, amire a válasz az volt, hogy idegen erők nem tudták hadsereggel meghódítani országunkat, és ezért most azzal próbálkoznak, hogy elveszik a múltunkat. Kerestem a kiutat, az ajtót. Ez Pomázon volt, nem is volt olyan egyszerű. Hazaérve a kisfiamhoz jöttek vendégek, és az anyuka, aki a kis vendéget kísérte, egy értelmes, most éppen munkanélküli közalkalmazott hölgy, leült kicsit beszélgetni. És itt is elérkezett egy ilyen rémületes pillanat: megkérdezte, tudom-e, hogy Jézus magyar volt? És bár a menekülőutat most sem láttam, de azzal nyugtattam magam, hogy nem baj, majd megoldjuk egy konferenciával ezt a dolgot, elvonultam hát folytatni a szervezést, amiben épp ott tartottam, hogy Kovács András szociológust próbáltam elérni. Leültem a gép elé, és beütöttem a keresőbe azt, hogy Kovács András. Noha Kovács András néven több híresség is van, de az első tízben egyikőjük sem volt benne, viszont mind a tíz találat egy olyan híresség volt, akiről nem tudtam eddig: egy táltos. A táltos a következőt mondja: „a magyarok többek minden más népnél, mert – ezt le

tudtam írni, mert ez ott megjelent – mert az Istenanya a földön szült tizenkét gyereket, és ők a magyarok ősei. Az egyik ilyen gyerek maga Kovács András.” (Nevetés.) Ő különben a maja–magyar rokonság híve. Erre a kis filmecskére, ahogy néztem, tízezren kattintottak. Összeadva ezt a többi, az első tíz találatba eső Kovács András-videó nézőivel, ez már 30-40 ezer; bár nyilván van átfedés, de olyan filmecske is volt, amit 120 ezren néztek meg. Elgondolkoztam azon, hogy Kovács András szociológus munkáit mikor olvassák 120 ezren.

Az a benyomásom hogy a helyzet nagyon ijesztő. Itt nem arról van szó, hogy holdkóros perememberek mondják, amit mondanak – a Kossuth Rádióban, ünnepi műsorban vagy a Sulinet honlapján, a Nemzeti Kulturális Alap által támogatott könyvekben stb. megjelennek ilyenek és ehhez hasonlók. És akkor nem a hun-magyar azonosságról beszéltem, ami már szinte félhivatalos. Ezzel a jelenségről ma itt általában, nem egyes történeti korokhoz kötötten szeretnénk beszélni, mert nyilván több közük van jelenkori és közelmúltbéli társadalmi problémákhoz, mint azokhoz a különféle történelmi korszakokhoz, melyekről vizionálnak.

A mai alkalom előadásai két részre oszlanak. Az első kettő (Örkény Antalé és Szabó Ildikóé) azzal foglalkozik, hogy mi lehet ezeknek a 20. századig terjedő önfölmentő vagy önföldicsőítő mítoszoknak a társadalmi háttere. Várszegi Asztrik egy olyan szempontot hoz be, amiről eddig még nem volt szó: a katolikus iskolák és az egyház nézőpontjából hogyan néz ki a helyzet.

Ez egyben átkötés is a következő részhez, mivel feltárása is a jelenségeknek, meg impulzusokat is ad a megoldáshoz. Az utána következő előadások – sajnos Kovács András nem tudott eljönni – kitekintést nyújtanak: Kovács Mónika és Trencsényi Balázs a német és a román műltfeldolgozásról fog beszélni. Ezek kétségtelenül más országok és más körülmények, mégis talán nyújtanak ötleteket, szempontokat nekünk is.

A vita ezúttal nem **azzal** lesz, ami elhangzik, hanem inkább **abból kiindulva** tudnánk vitatkozni arról, hogy kell-e tenni valamit, érdemes-e tenni, és ha igen, akkor az mi lenne. Szeretnék ehhez kapcsolódóan nagyon röviden pár kérdést vázolni. Az egyik, hogy mi az iskola feladata? Ezen belül, vajon a felvilágosítás, a helyesnek tartott tények ismertetése önmagában megoldást jelent-e? Tapasztaltuk azt, hogy vannak nagyon tájékozott diákok, sőt éppen a legérdeklődőbbek azok, akik belehabarodnak a bolondériákba. Vajon nem követjük-e el ezzel a racionális megközelítéssel azt a hibát, mint II. József, hogy nem érzékeljük az érzelmek és a mentalitás szerepét és szükségleteit. Egy mondatot hadd idézzek Kosztolányitól, aki azt mondja, hogy: „Sajnos nem az ész kormányozza a világot, szerencsére az esztelenség sem, hanem a kettő között valami: az ösztön, amely néha sokkal butább, de néha sokkal okosabb, mint az ész. A legújabb kor már megtanulta, hogy éppen az ész ne-

vében ne becsülje túl az észet. Chesterton kajánul figyelmeztet, az örült az, aki mindenét elvesztette, kivéve az esztét.” Ha az aufklérista ismeretterjesztés nem elég, akkor viszont mi kell még hozzá? A mítoszokra nagyon nagy igény van. Vajon a történelemtanításnak kell-e ezt a mítoszigényt kiszolgálni? Ha igen, akkor mennyire, ha nem, akkor kinek? Talán a filmnek, talán az irodalomnak? Mi ebben a mi szerepünk? Kell-e a történelemnek összeszedni olyan sikereket, amelyek valóság és tudományosan alátámasztottak, hogy sikerélményt, örömet okozzon a diákoknak? Mihez nyúljon a történelemtanítás? A reklámpsziológiaihoz? Valamiféle lélektani megoldásokhoz is a racionális ismeretekén túl?

További kérdés, hogy az iskolán kívül mit kell tenni – mert eddig az iskoláról volt szó. Az új, extrém nézetek jelentős része az interneten keresztül érkezik, melynek, azt hiszem, már most sokkal nagyobb a tudatformáló szerepe, mint az iskolának, és ez még csak növekedni fog. A diákok óriási tömege két-három perces filmekből, egy-két bekezdéses szövegekből tájékozódik és tájékoztatja egymást. Lehet-e ezzel szemben hasonló műfajú, hasonló jellegű, de valós háttérű anyagokat készíteni? Egyáltalán nem azzal a céllal, hogy bebizonyítsuk azt, hogy a magyar múlt nem szép, hanem ellenkezőleg, a valós – mondjuk így – szépségeit mutatni föl. Mi lehet a humor, az érzelmi hatások szerepe mindebben?

Kik végezzék el ezt a munkát? Az a benyomásom, hogy az illetékes szakmák képviselői ugyanúgy elfordítják a fejüket a vázolt, nyugtalanító jelenségektől, mint amikor a metróban valakit inzultálnak, és kényelemből inkább nem törődünk vele. Fodor István régészprofesszor egyszer, mikor megkérdezték tőle, hogy miért olyan magányosan vitatkozik bizonyos őstörténeti tanokkal, akkor azt válaszolta, hogy azért, mert a tudósok számára nem perspektíva, sőt nagyon nagy idővesztés ígyesemivel foglalkozni, hiszen nem tudnak a rendes munkájukkal törődni, másrészt politikába keverednek, és ez számukra hátrányos. Ez érthető, csak az a probléma, hogy akkor ki foglalkozzon ezzel?

Amikor mi ezt a megbeszéléssorozatot szerveztük, arra gondoltunk, hogy valamiféle ösztönzést adunk, de magunk sem tudjuk pontosan hogy kinek. Pénzes magánemberek kezdeményezzék az ilyesmit? Az állam? A történelemtanárok? A média? Kell-e ezzel egyáltalán foglalkozni – ez megint csak kérdése lehet ennek a megbeszélésnek.

VITAINDÍTÓ ELŐADÁSOK

**Örkény Antal: Nemzeti, történeti és modern európai identitás
Magyarországon és a fiatalok – részlet***

(...) A nemzeti identitás vizsgálata élesen mutat rá arra, hogy miközben a rendszerváltás megkülönböztetett értékei között szerepeltek olyan kérdések, mint a szabadság biztosítása, a jogállamiság helyreállítása és a demokrácia megteremtése, eközben Magyarországon a tradicionális típusú nacionalizmus mértéke Európában a legerősebb, és nemcsak az idősebb, hanem a fiatalabb nemzedékek körében is. Ez egyaránt jelenti a gazdasági protekcionizmust, a kultúrfölényt és a nemzet érdekeinek egyoldalú politikai érdekérvényesítését, ami zárt, etnocentrikus gondolkodással, a kisebbségekkel szembeni intoleranciával és Európában páratlanul erős idegenellenességgel párosul. A nemzeti közösség önmagába zárkózó világ, ami erős kötődést és relatíve alacsony migrációs potenciált eredményez. Ez utóbbi azért is igazán meglepő, mert miközben a világ kitárult Magyarország számára, a fiatalok között a megkérdezettek kétharmada nem gondolkodik azon, hogy külföldön próbál szerencsét, még akkor sem, ha amúgy a külföldön való élethez szükséges erőforrásokkal (képzettséggel, nyelvtudással, anyagi eszközökkel) rendelkezik is. Ez a zárt és erősen kirekesztő, antidemokratikus elemeket sem nélkülöző nemzeti identitás a széles társadalmat hatja át, és – a nyugat európai országokat inkább jellemző – státuskülönbség sem fog rajta: függetlenül attól, hogy valaki alacsonyabb vagy magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik, rosszabb vagy jobb anyagi státusú, sikertelenebb vagy sikeresebb, fiatalabb vagy idősebb, egyaránt a fentebb tárgyalt nemzeti tudat lett a meghatározó eleme a formálódó új identitásnak.

A legitimnek tartott történelmi tudás és a múlt értelmezése pedig inkább csak felerősíti, mintsem gyengíti ezt az identitásprofil. A nemzeti identitás értéktematizációja, amit jól képez le a nemzeti büszkeségérzet, élesen jelzi ezt az összefüggést. A politikai és társadalmi modernizáció meghatározó értékei, mint például a demokrácia működése, az emberi jogok tiszteletben tartása, a gazdaság teljesítménye és a jóléti rendszer működése nem jelentik forrását a nemzeti büszkeségnek Magyarországon. Ezzel szemben az emberek nagyfokú büszkeséget táplálnak olyan szimbolikus, narratív jellegű dolgok iránt, mint a művészet, a kultúra, a nyelv, a történelem. Az emberek az egyéni teljesítményekben találják meg a nemzeti közösség büszkeségre okot adó forrását (sportoló, tudós, művész), miközben nem látnak büszkeségre okot a magyar társadalom kollektív teljesítményében. Még akkor sem, ha erre az elmúlt évtized eredmé-

* Az előadás teljes szövege elolvasható a <http://www.tte.hu/egyeyzunkki/> honlapon.

nyei talán mégiscsak okot adhatnának, hiszen páratlanul rövid idő alatt sikerült a magyar történelemben egyedülálló demokratikus rendszert kialakítani, az emberi jogok védelme sok szempontból példamutató eredményeket ért el, az ország gazdasági teljesítménye, bár hullámzó módon, de mégis pozitívnak mondható, és a jóléti rendszer is működik, még ha nem is mindig tökéletesen.

A nyugat-európai trendek azt jelzik, hogy az újabb generációk nemzeti önkép és identitása jelentősen megváltozott, amiben jelentős szerepet játszik az európai integráció, a transznacionális életforma és karrierperspektíva, valamint a globalizáció. Ezzel szemben Magyarországon ezek a hatások nem érhetők tetten, és a nemzeti érzület hagyományos mintázata éppen úgy meghatározza a fiatalabbak, mint az idősebbek gondolkodásmódját. Ez egyfelől azért meglepő, mert azt jelzi, hogy a fiatalok jövőképe továbbra is nemzeti keretbe zárt és nem ível át a határokon és a kultúrákon. Másfelől viszont annak is tünete ez, hogy a rendszerváltás generációs következményei nem hoztak új értékpreferenciákat és identitásmintákat a fiatalok körében. A nemzeti identitás azért is megkerülhetetlen kérdés az iskolában és különösen a történelemoktatásban, mert a fiatalok nemzetképe, történelemszemlélete és politikai szocializációja egymástól elválaszthatatlan kérdések. Ha a tanárok nem pusztán szakmai kérdésnek tekintik a múlt megismertetését és megtanítását, hanem felelősséget éreznek aziránt is, hogy milyen lesz a jövő Magyarországnak állampolgári tudata és civil társadalma, döntő fontosságú, hogy a történelmi tudat segítse a fiatalokat a jelen és a jövő kérdéseiben való eligazodásban. Szabó Ildikóval az ezredforduló környékén végzett ez irányú kutatásaink általános és középiskolások körében azt jelezik, hogy a történelmi ismeretek nem épülnek bele a diákok értékvilágába és gondolkodásába. Ráadásul a történelmi ismeretek rendkívül hiányosak, fragmentáltak, a diákok nem képesek általánosítani, nem látják a dilemmákat, az alternatívákat, a szélesebb strukturális összefüggéseket és trendeket, és nem képesek kritikailag kezelni a múltat. Nincs összekapcsolva a jelen kérdéseinek megválaszolása a múltba nyúló összefüggések megértésével. Két példával tudnám illusztrálni mondandómat. Amikor a történelmi hősök és bűnösök megítélését vizsgáltuk (felsorolt jelentős történelmi szereplők közül kiről nevezne el utcákat és kiről nem), egyfelől óriási (30–40%) válaszhiányt tapasztaltunk, ami a tájékozatlanság megnyilvánulása. Másrészt egybehangzóan utasították el a 20. század politikusait, legyen szó akár baloldali, akár jobboldali szereplőkről. Inkább választottak régmúlt történelmi hőöket, nagy művészet, zenészeket, irodalmárokat helyettük. Mindez azt jelzi, hogy egyrészt nincs semmilyen koherens kép a fejekben a modern kor meghatározó politikai alternatíváiról, nem is képesek választani közöttük, de az elutasítások mögött sincs logika. Mindez elfordulást jelent a politikától és a politikát jellemző alternatíváktól.

Egy másik tünet, hogy a nemzeti közösséget nem képesek etnikailag és kulturálisan sokszínűnek látni, és amit nem ismernek, nem is tudják elfogadni. Nem tudják, hol élnek a világban magyarok, mint ahogy azt sem, hogy hányféle nemzet és kultúra keveredik a magyar társadalomban. Ha mégis látnak különbségeket, ezeket nem képesek megszemélyesíteni, a történelmi szereplők nemzeti, etnikai, kulturális hovatartozását nem képesek beazonosítani. A kisebbségekkel és a mássággal szemben elutasítóak, ami felerősíti a kulturális fölény és dominancia attitűdjét. Összességében egyfajta kiábrándulás és elutasítás figyelhető meg a fiatalok körében az ilyen kérdésekkel szemben, ami a negatív politikai szocializáció tünete.

Hasonló kép mutatkozik a társadalmi értékek terén is. Hiányzik a társadalmi felelősségvállalás, a szolidaritás, a társadalmi méltányosság gondolata, és hiányzik mások teljesítményének elismerése és értékelése. A benyomásunk az, hogy a rendszerváltás utáni fiatalok körében individualizmus és önzőség párosul nagyfokú paternalizmussal és etatizmussal, amit átsző a Bibó kapcsán már említett alattvalói mentalitás. Ha pedig mindezt a nemzedékek közötti értékátadás perspektívájából nézzük, ahogy ezt az igazságossági értékek kapcsán vizsgáltuk, úgy tűnik, elmaradt az értékvtás. Jellemzően a szülők értékei és a régi szabályok követése vezérli az új generáció viselkedését.

És a történelmi emlékezet sem képes tematizálni napjaink kérdéseit és problémáit. Véleményem szerint ebből a szempontból kellene újragondolni a történelemtanítás lényegét és szerepét. Mert mégiscsak hinnünk kell abban, hogy léteznek olyan közös társadalmi értékek és célok, amelyek kijelölik Magyarország jövőjét Európa és a világ térképén, és amelyek egyszer majd Magyarországot európai, modern, sikeres, demokratikus, mindenkinek biztonságát nyújtó és kulturálisan sokszínű országgá formálják. Ha pedig vannak ilyenek, akkor ezeknek van múltja, gyökere, hagyománya, emléke, azaz történelme. Lehet, hogy ezekről kellene szólnia a történelemórának, és akkor nem **kiegyezésről**, hanem **élő történelmi tudatról** beszélhetünk.

Szabó Ildikó: A fiatalok történelemhez való viszonya – részlet*

(...) [Magyarországon] a feldolgozatlan történelmi sérelmek, traumák, frusztrációk, kisebbségi érzések a 20. század folyamán folyamatosan terhelték a kollektív identitásokat. A politikai rendszerek rendre átértelmezték a történelmet. A különböző nemzedékek az iskolai történelemoktatásban sokszor egymásnak ellentmondó értékelésekkel találkoztak. A nemzeti kánon és a történel-

* Az előadás teljes szövege elolvasható a <http://www.tte.hu/egyeyzunkki/> honlapon.

mi múlt többszörös átírása, a nemzeti sérelmek feldolgozatlansága, a történelem aktuálpolitikai célok szolgálatába állítása nyomot hagyott a történelemhez való viszonyon. Úgy vélem, a történelem politikai kisajátításának hagyományával, illetve a többszörösen átértelmezett nemzeti múlttal is magyarázható, hogy a nemzet egysége nem fejeződik ki a nemzeti ünnepek megünneplésében. A nemzeti ünnepek integratív ereje gyenge, társadalmiasulásuk alacsony fokú, aktuálpolitikai kihasználásuk hagyománya tovább él a rendszerváltás után is. A nemzeti szimbólumok integratív ereje nem érvényesül, és a társadalmi megosztottság a nemzeti és történelmi szimbólumok világában is kifejeződik. Az elmúlt évek nemzeti ünnepekhez kapcsolódó politikai demonstrációi azt is meggyőzően illusztrálták, hogy a legfontosabb szimbolikus terek (Parlament, Nemzeti Múzeum, Hősök tere stb.) birtoklásában nincs társadalmi és politikai konszenzus.

Identitáskategóriák. A közgondolkodásban a rendszerváltás óta eltelt két évtizedben is tisztázatlanok maradtak a nagy, átfogó identitáskategóriák és egymáshoz való viszonyuk (nemzet, társadalom, állampolgári közösség). A rendszerváltás után sem fogalmazódott meg a nemzetnek mint demokratikus politikai közösségnek a koncepciója. Nem alakult ki konszenzus a nemzeti és az állampolgári identitás viszonyában, a nemzeti szocializáció tartalmában és az iskola szocializációs szerepében. A társadalom politikai megosztottsága mögött a nemzeti törésvonal mentén leírható megosztottsága húzódik meg (a nemzet értelmezése, a nemzeti kérdések értelmezése, a 20. század történelmi eseményeinek értelmezése). Itt csak utalok rá, hogy a stabil demokráciák stabilitásának egyik forrását éppen a makroközösségi identitáskategóriák egyértelműségén alapuló (és a demokratikus alapértékeket elfogadó) állampolgári mentalitások alkotják.

Identitásminták. Sok okkal magyarázhatjuk, hogy a magyar nemzeti identitásnak nincs érvényes, társadalmi konszenzuson nyugvó, a politikai intézményrendszer működésével támogatott és az intézményes (iskolai) szocializációban közvetített mintája. Ezek egyike az, hogy a kollektív (társadalmi, nemzeti, etnikai, vallási, politikai) identitások alakulásába a 20. század folyamán a politika sokszor avatkozott be erőszakos módszerekkel. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az identitások nem egyszerűen csak a lenyomatai a különböző korszakok identitáspolitikáinak.

A társadalom sajátos reakcióinak, kognitív disszonanciaredukáló mechanizmusainak megismerése az identitásokat és a szocializációs folyamatokat tanulmányozó szociológia fontos feladata. A rendszerváltást követően láthatóvá vált és intézményesült politikai magatartások és értékek azt mutatják, hogy az identitások mélyrétegeiben egyrészt rejtett folyamatosságok őrződtek meg, másrészt brutális szakadások mentek végbe. A rendszerváltás előtti időszakot – és a még korábbi időszakokat, így az '56-os forradalmat, a világ-

háború eseménytörténetét és élményeit, a holokausztot és a holokauszthoz vezető utat – sokan el akarták felejtetni, ki akarták törölni a kollektív emlékezésből és a magyar nemzeti identitás meghatározó elemei közül. A rendszerváltást követően az is egyértelművé vált, hogy a nemzeti identitás kérdései összefonódnak a politikai identitás kérdéseivel. Ez az összefonódás gyengíti a nemzeti identitás integratív erejét. És mivel az államhatalom, a demokratikus intézmények, a társadalmi rend, a demokratikus állampolgári kultúra integratív ereje is gyenge, a társadalmi megosztottság irányába mutató hatásokat kevésbé tudják ellensúlyozni.

Politikai kultúra. A demokratikus hagyományok hiányával küzdő magyarországi politikai kultúra egyik sajátossága, hogy nincs hagyománya a társadalmi párbeszédnek. A társadalmat megosztó, a nemzeti és történelmi kérdésekhez és identitásokhoz kapcsolódó politikai törésvonalak a történelemhez fűződő viszonyunk sokkal inkább a részét képezik, mint a betemetésére és társadalmi konszenzusra törekvő, a nemzeti és állampolgári közösségek integratív erejére támaszkodó politikai erőfeszítések.

A magyar társadalom egy része a rendszerváltás után nem tudta vállalni a Kádár-rendszerben játszott szerepét, ezért különböző hárító stratégiákhoz folyamodott. A hárításoknak kedvezett a politikai kultúra történelmi hagyományokban gyökerező, másik sajátossága: az, hogy a 20. században a történelmi felelősség vállalására nem voltak példák, csak a bűnbakképzésre. A hárítás egyik szociálpszichológiai lehetősége az „áldozat” szerepe. A Kádár-korszak így a gonoszok ármánykodásának és az ártatlanok szenvedéseinek narratíváiból rajzolódott ki. A politikai kultúra olyan hagyományai, mint a kétpólusú történelemkép, az ellenségpszichózis, a fenyegetettségpszichózis segítettek a múltbeli és a jelenbeli társadalmi csoportok és politikai szereplők „jókra” és „gonoszokra” való felosztásában és abban, hogy a különböző társadalmi csoportok közötti viszonyok „áldozatok” és „bűnösök” kapcsolataiként jelenjenek meg a közgondolkodásban. A fehér-feketében gondolkodó, az állampolgári egyenrangúságot figyelmen kívül hagyó értelmezési minták nem kedveznek annak, hogy a közelmúlt történelmét árnyaltan lássuk.

Végül a politikai kultúra történelemben gyökerező hagyományai között említhetjük az önsajnálát, a rosszkedvű közérzületek (vesztetudat, nemzeti ressentiment, a negativitások mentén létrejövő érzelmi közösségek) felmentő és sajátos érzelmi vigaszt nyújtó hagyományát.

Oktatáspolitikai tényezők. Talán a demokráciákban a politikai ellenfeleket is összekötő demokratikus alapértékeket illető konszenzus hiányával, a múlthoz való, ellentmondásos viszonyok továbbélésével és a történelmi traumák feldolgozatlanságával is magyarázhatjuk, hogy a rendszerváltás elmúlt húsz évében nem formálódott ki a demokratikus állampolgári magatartások kialakulását

elősegíteni hivatott, közép- és hosszú távú, kormányokon átívelő oktatás- és ifúságpolitikai stratégia. Így Magyarországon tisztázatlan maradt a közoktatás szerepe az állampolgári szocializációban. Ez azért is sajnálatos, mert a stabil demokráciákban a mindenkit elérő közoktatás fontos feladata, hogy elősegítse az állampolgári közösség integratív erejét folyamatosan megerősítő, demokratikus állampolgári magatartások kialakulását, valamint, hogy biztosítsa a demokratikus alapértékek elsajátításához szükséges iskolai szocializáció feltételeit.

Ugyanakkor megállapíthatjuk azt is, hogy az oktatáspolitikai feltételek elégtelensége mellett a tanári szakma szerepfelfogásával, a történelemtanítással és az iskola belső világával kapcsolatos okok is nehezíthetik az iskolai állampolgári szocializáció hatékonyságát. Én ilyen akadálnak látom, hogy a hétköznapi tapasztalatok szerint a tanári magatartás etikai normái sok iskolában tisztázatlanok a mások érzékenységét esetleg sértő kérdésekkel (vallás, különböző kultúrák, kisebbségek, politikai hovatartozások) kapcsolatban. Ez a tisztázatlanság nehezíti az emberek egyenlőségének, az identitások kialakításában mindenkit megillető személyes szabadság jogának és a választások titkossága elvének érvényesülését. A másik akadályt a történelemtanítás hagyományai-ban látom. Magyarországon másfél évszázados hagyománya van annak, hogy a történelemtanításnak ideologikus funkciója legyen. Úgy vélem, hogy a történelem kronologikus tanítása pedig azt nehezíti meg, hogy a fiatalok megtalálják a történelemhez való személyes kapcsolódási pontokat. Végül módszertani akadályt is látom annak, hogy az iskolai állampolgári szocializáció sikerességét a történelemtanítás is elősegítse. Az iskolai vita, a tapasztalati tanulás, az aktív ismeretszerzés, a különböző nézőpontok megismerése szakmódszertana nem terjedt el eléggé a nemzeti és állampolgári identitás alakulása szempont-jából meghatározó jelentőségű tárgyak (történelem, irodalom, állampolgári ismeretek) oktatásában.

Néhány kutatási adat

A továbbiakban néhány kutatási adat alapján, mozaikszerűen jelzem a fiatalok történelemhez való viszonyának sajátosságait.

Történelmi személyiségek. Több empirikus kutatás egymással összecsengő eredménye, hogy a modern magyar történelemben nem nagyon voltak olyan sikeres és hiteles politikusok, akikkel érzelmileg lehetett volna azonosulni. Néhány példa erre:

a) 1994-ben 30 magyar történelmi személyiség rokonszenvrangsorát a felnőttek körében Mátyás király, Szent István és Kossuth vezette; Deák Ferenc a 9. helyen állt. A 20. századi politikusok bizonyultak a legkevésbé rokonszenveseknek. Teleki Pál, Nagy Imre és Mindszenty a 12–14. helyre kerültek.

A sort (23–30. hely) Ferenc József, Kádár János, Antall József, Kun Béla, Horthy, majd Gömbös, Rákosi, végül Szálasi zárta (Marián Béla, Marketing Centrum 1994).

b) A Felvételi Szolgáltató Iroda 2003-as vizsgálata szerint a felvételizni szándékozó középiskolások a legjobban Mátyás királyt kedvelik, őt Napóleon, Kossuth, Széchenyi, Szent István – és Hitler követi. Deák a 10., Horthy a 22. helyen állt (www.fisz.hu).

c) 2005-ben a Felvételi Információs Iroda vizsgálata szerint a biztosan továbbtanulni szándékozó 10. évfolyamos középiskolások 7, a 12. évfolyamosok 12%-a válaszolta azt, hogy Hitler a kedvenc történelmi személyisége. Ez az arány a katonai, rendészeti pályára készülők között 20% volt (www.fisz.hu).

Az 1956-os forradalom. Az elmúlt húsz év nem volt elég ahhoz, hogy a közelmúlt meghatározó eseménye, az 1956-os forradalom egyöntetűen pozitív eseményként éljen a közgondolkodásban.

1988-ban, az első ilyen tárgyú kutatásban 40-40% tekintette forradalomnak, illetve ellenforradalomnak az 1956-os eseményeket. A legnagyobb zavart egy évvel később lehetett észlelni, amikor hivatalosan „népfelkelésnek” minősítették az 1956-os forradalmakat. Ekkor 12% tekintette ellenforradalomnak, 22% népfelkelésnek, ami ellenforradalomba torkollott, 28% szerint végig népfelkelés volt, 24% szerint forradalom (Vásárhelyi 2003).

2003-ban már a lakosság 58%-a tekintette 1956-ot forradalomnak és szabadságharcnak (17% ellenforradalomnak, 12% népfelkelésnek). 2006-ban, a forradalom ötvenedik évfordulójának évében a pártok iránti szimpátia függvényében változott Nagy Imre és Kádár János tevékenységének megítélése, valamint a forradalom értékelése. A fiatal nemzedékeket kevésbé érdekelte a forradalom, kevésbé ismerték tényleges célkitűzéseit, és kevesebbet tudtak róla. Meghatározó személyiségei közül éppen „az utca embereit” ismerték a legkevésbé (Marián 2003; Marián – Szabó I. 2007).

A múlt mint politikai választóvonal. A rendszerváltás után a nemzedékek közötti politikai választóvonal a múlthoz való viszony mentén épült ki. Nyugat-Európában a fiatal nemzedékek inkább a baloldali és a zöld pártokra szavaznak. A magyar fiatalok minden kutatás szerint a jobboldalhoz vonzódnak.

2000 decemberében az utolsó éves középiskolások egytizede mondta, hogy a Magyar Igazság és Élet Pártjára szavazna (Szabó I. – Örkény 2002).

2005 első és második félévében a 18–30 év közöttiek 38–38%-a választotta a Fideszt, míg az MSZP-t csak a 21, illetve a 19%-uk (Medián).

A fiatalok ahhoz a párthoz kötötték a rendszerváltást, amely rendszerváltó nemzedékeket tudott kijelölni és magát e nemzedékek képviselőjeként tudta megfogalmazni: a Fideszhez. A fiatalok sokkal inkább elutasítják az MSZP-t, mint az idősebb nemzedékek, és az antikommunista beállítódás is inkább jel-

lemző rájuk, mint azokra, akik életkoruknál fogva valamennyire integrálódtak a Kádár-rendszerbe.

Annak, hogy a Fidesszel mint rendszerváltó párttal azonosulhattak a fiatal nemzedékek, fontos lélektani velejárója volt, hogy mentesültek a szüleik nemzedékére vetülő kollaboráció bélyegétől. Egyfajta erkölcsi felmentést kaptak a rendszerváltás előtt történtek felelőssége alól is, a rendszerváltás levezénylésével kapcsolatos felelősség alól is. Azaz felmentést kaptak mind a történelmi kontinuitásban, mind a diszkontinuitásban való részvétel felelőssége alól.

A kutatások szerint a fiatalok inkább hárítják az állampolgári részvétel felelősségét. A demokráciától elsősorban a gondoskodó, jóléti szolgáltatásokat nyújtó állam feladatainak teljesítését várják el, a társadalmi cselekvési lehetőségek, a különböző önszerveződések és civil kezdeményezések nem vagy csak kevésbé vonzóak számukra.

A demokrácia. A 2005-ös *Iskola és demokrácia* című kutatás szerint a középiskolások inkább „védőpajzsnek”, paternalisztikus társadalompolitikának tekintették a demokráciát. Kétharmaduk személyes biztonságot remél a demokráciától, és csak minden második diák értette bele a demokráciába a többpárt-rendszert, az egyesülési szabadságot, a beleszólást a politikába és a kisebbségi jogok érvényesülését. A demokrácia fogalmába a törvény előtti egyenlőséget és a magánélet tiszteletben tartását értik bele a leginkább, a legkevésbé pedig a többpárt-rendszert és a kisebbségek jogainak védelmét. Demokráciaképükben keverednek a demokratikus és az antidemokratikus elemek. Több mint kétharmaduk értett egyet azzal, hogy „az országnak elsősorban keménykezű vezetőkre van szüksége”, valamint azzal, hogy „olyan pártra van szükség, amely, ha szükséges, oda is üt” (Csákó 2007).

Irodalom

Csákó Mihály: *Fiatalok demokráciaképe*. (Kézirat.) Budapest, 2007

Marián Béla: *Történelmi emlékezet és politika*. (Kézirat.) Marketing Centrum, 2003

Marián Béla – Szabó Ildikó: Történelem és emlékezés. Az 1956-os forradalom képe a felnőtt lakosság körében. *Magyarország politikai évkönyve 2006*. Demokrácia Kutatások Központja Alapítvány III. kötet (CD melléklet) Budapest, 2007

Szabó Ildikó – Örkény Antal: *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Minoritás Könyvek, Budapest, 1998

Szabó Ildikó – Örkény Antal: Társadalmi értékminták, politikai orientációk. *Educatio*, 2002. ősz, 404–430.

Szabó Ildikó: *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások alakulásában Magyarországon 1867–2006*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009

Vásárhelyi Mária: Csalóka emlékezet. *Élet és Irodalom*, 2003. június 16.

(www.fisz.hu) (www.marketingcentrum.hu)

Várszegi Asztrik: A 20. század magyar történelme Szent Márton hegyéről szemlélve (impulzusok, provokációk történelemtanárok számára)

Fellengzősnek tűnhet a vitaindító címe, ám nem rendkívülről kívánnék beszélni, csupán vergődéseinkről akarok szólni, ahogy Önök is, tanári hivatásukban vergődnek: miként adjuk tovább értékeinket a fiataljainknak, a következő nemzedéknek. Nem szisztematikus előadásra készültem, hanem arra, hogy egy-egy impulzust adjak, netán provokáljak. Felkészülésként elolvastam a Történelemtanárok Egylete tevékenységéről szóló publikációkat, internetes lapjukat, több tanulmányt. Tisztelettel adózom törekvéseiknek és munkájuknak, magam csak sajnálhatom, hogy nem tudok ezzel a szakterülettel intenzíven foglalkozni.

1964 januárjában, soproni gimnazistaként igazgatóm berendelt az irodájába, és azt mondta: „Hallottam – a BM mondta neki –, hogy maga Pannonthalmára, bencés szerzetesnek készül. Hogy gondolja maga, hogy ott történelmet fog tanítani, ez a legmarxistább tantárgy!?” „Úgy, ahogy a bencések Pannonthalmán” – volt a válaszom. 18 évesen mi mást válaszolhattam volna? Széttépte az egyetemi jelentkezésemet, és azt mondta, hogy ilyen szemléletmóddal nem lehetek tanár Magyarországon. Szerzetes lettem, és csak évekkel később, a teológia és a katonai szolgálat után, 1971-ben jutottam be a Bölcsészkarra, történelem és német nyelv szakosként. Közel 20 évig tanítottam tárgyaimat, ma a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola keretén belül bencés rendtörténetet tanítok. Idén két hónapos modulban, hit-tan keretében 20. századi egyháztörténetet tanítottam a 12. osztályokban. Amikor készültem erre az előadásra, akkor a tanítványaimnak is feltettem azokat a kérdéseket, amiket Önök nekem: mit gondolnak a múltból, a terjedő mítoszokról.

A problémák egy része antropológiai jellegű: mit gondolunk az emberről? Ki az ember? Meggyőződéseim, hogy nem elég a homo sapiens megjelölés, más is, de a homo religiosus megjelölést is feltétlen alkalmaznunk kell az emberre, különben nem tudunk róla beszélni, őt saját történetében helyesen értelmezni. Ez a sík kimarad, kimaradt az oktatásból.

További gond a családi kapcsolatok meglazulása. Gyerekkorom nagy élménye az, hogy akár egészséges, akár beteg volt a nagypapa, ott ült az ágy szélén és mesélt. Ha nem ő, akkor a nagymama. Az első világháború, a kommün, a két világháború közötti kor és a háború az ősi zsidó–keresztény modellt követve ment át az életembe: kérdezd meg atyáidat, és ők elmondják neked. A diákjaim tegnap este azt mondták, hogy ez számukra szinte kimaradt. A szülők jelentős része a közelmúltból nem is kívánt mesélni; itt egy tradíciószakadás

történt. A gyermekek a szocializmus évtizedeiben abban nőttek fel, hogy „apám fél, még otthon sem mer beszélni”. Ehhez jött az egyoldalú munkalekötöttség; a társadalom apátlanná, sokszor anyátlanná vált.

A mai bolondériák előzményeivel már a Kádár-korban találkozhattam. Egyszer például, mikor Pannonhalmán tanítottam, meglátogatott Zakar András atya, Mindszenty bíboros úr egykori, börtönviselt titkára, és közölte: „Jöttem, Asztrik, megnézem a pannonhalmi koronázópalástot, mert ott, a Mandorlában, annak a két oroszlánnak sumer vonásai vannak.” Macskáinknak is már sumér vonásai vannak? Később aztán megismertem ezt az egész fantazmagóriát, az egész irodalmát beszereztem, és tájékozódtam. Meg kellett állapítanom, hogy a diktatúra idejében ez a „sumerológia” szellemi menekülési útvonal volt. Nyilván sokaknak, hiszen még az egyetemen egyszer, meglepetésemre Gaál Ernő professzor – aki ismert még Győrből – azt mondta nekem: „Imre, maga itt? Nem ám, hogy mint valami öreg pap, itt behülyül és sumerológus lesz.” Megnyugtathatom Önöket, nem tértem át a „sumér hitre”.

Ma más a helyzet. Egy elmúló világ összeomlása, szellemi romok között élünk. A felvilágosodás, a hivatalos állami ideológia nyomán az emberek, a fiatalok többsége hitt a tudományban, a haladásban: történelemoktatásunk azt sugallta, hogy a haladó erők győztek. Ez megdőlt, és nyomában ideológiai vákuum keletkezett, ide türemkednek be a tetszetős elméletek. Egy fiatalnak önazonosságához eszményekre, eszmékre, lenne szüksége. De a mai világ bonyolult, amire az egyszerű ember egyszerű, fekete-fehér magyarázatot kér. Mivel bonyolult magyarázatra nagyon kevesen képesek, téveszmékhez nyúlnak. Egy mítosz, egy egyszerű elmélet (akár összeesküvés-elmélet) megragadhatóbb, hihetőbb: megélt tehetetlenségünket másra, másokra hárítjuk: azt mondjuk, összeesküsznek ellenünk.

Ma általános a bizalomvesztés, érvényesül a Pintér-axióma (Pintér Ambrus bencés tanár rendtársam megfogalmazása): az embereket a tények nem befolyásolják az ítéletalkotásban. Azt hallják, amit hallani akarnak, és nem a valóságot.

Igaznak tartom Kende Péter szociológus diagnózisát: Magyarországon kétféle hit jellemző. A többség a magyarok istenében hisz, és csak egy kisebbség hisz Jézus Krisztus Istenében. A keresztény történeti felekezeteknek az utóbbit kell hirdetnie: Kelet-Közép-Európa nacionalizmusai a nemzetek kollektív nárcizmusának kifejeződései, semmi közülük a kereszténységhez. A nemzeti feszültségek forrásai is e helytelen eszmevilágból erednek. Ez nem érinti nemzeti hagyományainkat, a nemzet értékeit, egészséges önbizalmát.

A problémák további forrása, a közelmúlt feldolgozatlansága: osztársadalmi probléma, mindenki fél. A *Hitvallók és ügynökök* című film kommentárjában tapintatosan elmondtam véleményemet: a múlt bevallása nélkül nincs megtisztulás. Amíg a közelmúlt tisztázatlan, addig a történelmi tények fele,

háromnegyede elhallgatható, és nem tudunk tiszta lappal, nyitottabban a jövő felé fordulni.

Az, hogy miként lehet integrálni a kereszténység központi értékeit iskoláinkba a mai internetkultúrában, külön fejezetet érdemelne. Amikor 30 évvel ezelőtt a tanítást kezdtem, a gyerekeknek rengeteg buta kérdésük volt, amit mind a televízióból vettek. Egyszerűen versenyképtelen voltam ezzel szemben. Ma ezt a szerepet az internet vette át. Külön kellene tanítani, hogy a mai fiatalok hogyan igazodjanak el az internet világában, szempontokat adni ahhoz, hogy szelektálni tudjanak.

A történelem ideológiai tárgy volt, és nem szabad, hogy az is maradjon. Hisz akkor érvényesül továbbra is az, amit diákjaim mondtak: „Ha mondják sem hisszük el, sőt, ha ők mondják, még az ellenkezőjét sem hisszük... lázadó nemzet voltunk, vagyunk...” Megfogalmazták, hogy a politikát messze kell űzni a történelemtanítástól is, mert hihetetlenül zavaró faktum. Nagy baj lenne, ha nem az értékek, nem a tárgyilagosság, hanem a pártok ideológiai szerint íródnának újra történelmeink. A gyerekek azt mondták tegnap: a történelemtanárnak motiválnak kell lenni, hogy maga is mozdítani, motiválni tudjon. Ez nagyon fontos, de veszélyei is vannak. Amikor úgy éreztem, hogy a gyerekek egy szavamra elhordanák a pannonthalmi klasszicista tornyot, akkor felmerült bennem: nagyon meg kell fontolnom, hogy mit mondok nekik. Tehát nem szabad ideologizálni vagy úgy befolyásolni, hogy ne tehessen másképp, hanem lehetővé kell tenni, hogy több oldalról tudja körüljárni a dolgot, egyfajta tárgyilagossággal és humorral relativizálva megadni neki a szabadságot, hogy amikor abba a helyzetbe kerül, akkor dönteni tudjon.

Katolikus püspöki karunk a katolikus körökben is megjelenő táltos-, sámankultusszal kapcsolatban körlevélben figyelmeztette híveit arra, hogy egy korábbi világnézet visszaszivárgásáról van szó, ami káros az egyház és a társadalom számára. Ezzel provokáltunk minden olyan magyar értelmiségit, aki úgy gondolta, hogy a kereszténység és ez a fajta, pogány gondolkodás összeegyeztethető. Szellemi vihar keletkezett ennek nyomán a magyar társadalom egy részében.

Az antiszemitizmus problematikája állandó világegyházi jelenség, pápák emelik fel szavukat ellenében. Nálunk már néha patológikus. Nagy probléma a magyarországi keresztények számára, hogy a II. vatikáni zsinat gondolkodásmódja (a Nostra aetate zsinati tanítás) a diktatúra idején, dupla szűrővel érkezett meg Magyarországra, és hiába vagyunk szabadok most, nagyon nehezen megy át a dialóguskészség, a kiengesztelődés gondolata. Holott ennek nagyon biztató jelei vannak a világvallások területén, a nemzetiségekkel való kiegyezésben, illetve közös út keresésében a Kárpát-medencében. A zsidósággal való ez a fajta gondolkodásmód, amit a II. vatikáni zsinat képvisel, sajnos még mindig

nem ment át sem az egyházi, sem a világi tudatba. Mi, Pannonhalmán még arra törekszünk (például a Cultura Nostra Kárpát-medencei középiskolás versennyel, ahol évente háromszáz fiatal jelenik meg és versenyez), hogy egy tisztultabb magyar történeti tudatot közvetítsünk a fiatalok számára.

Néhány évvel ezelőtt a római Nevelési Kongregáció dokumentumot adott ki a szerzetesiskolák számára. Ebben olvasható: „Sok szerzetestanár joggal mondhatja, hogy az a kezdeti képzés, amelyet kaptak, nem készítette fel őket a mai kihívásokkal való szembenézésre, sem arra, hogy olyan válaszokat adjanak ezekre, amelyet ma tőlük várnak. Ez nem menti fel őket azon kötelességük alól, hogy törekedjenek teljes mélységében megélni ezt a korszakot.”

Kérem, alkalmazzák ezt saját szellemiségük, tanári küldetésük viszonyai között!

Kovács Mónika: A német múltfeldolgozás és tanulságai

Németországot – és ilyenkor az egykori Nyugat-Németországra gondolnak – a múltfeldolgozás szakértőjeként és modelljeként szokás emlegetni. Azonban korántsem tűnik teljesen problémamentesnek a múlttal való szembenézés története, ha közelebbről vesszük szemügyre.²

Aleida Assman² a nyugatnémet kollektív emlékezet három szakaszát különbözteti meg a holokauszttal és más nemzetiszocialista bűnökkel kapcsolatban. Az '50-es éveket a politikai deklarációk időszakaként írja le, amikor a hivatalos emlékezet szintjén kialakult a beismerés és megemlékezés rituáléja, ugyanakkor ez nem került semmilyen kapcsolatba a személyes (önéletrajzi) emlékekkel.

A '60-as évek – egy új generáció öntudatra ébredésének korszaka – az aktív kérdés, kutatás és tanulás jegyében zajlott. Ez volt a családi, jogi és történelmi „felvilágosodás” ideje. Mivel a múlttal való szembenézés igénye elsősorban a következő (és nem a szemtanú) generációtól származott, ezeket az éveket pontosabb a múltból való tanulás időszakának nevezni és nem az emlékezésének. A történetek az aktív kutatás révén kapcsolódtak konkrét személyekhez és helyekhez, akik és amik ezáltal személyessé váltak.

A harmadik, jelenlegi szakaszban, amelyet a holokausztra való emlékezés egyetemessé válása, illetve globalizációja jellemez, ismét a történeteknek egy általánosított, konkrét – és ismerős – személyektől és helyektől elszakított változata került a középpontba. Assman szerint az emlékezet globalizációja mellett

¹ Mary Fulbrook: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001

² Aleida Assman: Személyes visszaemlékezés és kollektív emlékezet Németországban 1945 után. In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt: történelem és emlékezet* HAE–Jaffa Kiadó, 2005. 355–365.

az emlékezet államosítása is megjelenik, ide tartozik például a berlini központi holokauszt-emlékmű felállítása, illetve a holokauszt-emléknap bevezetése. Az emlékezés így módon azonban az állami és a politikai tisztségviselők feladatává vált, ritualizálódott, és fennáll annak a veszélye, hogy hivatalos emlékezetként ismét teljesen elszakad a személyes és társadalmi emlékezettől.

Mint láttuk, Assmann szerint mindhárom szakaszban eltérés van a hivatalos és a kollektív múltra vonatkozó privát emlékezet között. Ennek oka elsősorban az, hogy az emlékezetet nem a szemtanúk adják át a következő generációknak, hanem azokat vagy saját maguk alkotják meg – a háború után születettek –, vagy intézményesen tanulják. Amiről az emberek korábban nem vettek tudomást (azaz a nemzetiszocialista bűnökről és a holokausztról), arra nem is emlékezhetnek, ezért a későbbi generációknak az emlékezetet tulajdonképpen utólag kell létrehozni. „[...] ahhoz, hogy emlékezzünk valamire, szükség van egy emléknyomra” – írja Assman. „Hogy emléknyomunk legyen, valamit egyszer észlelnünk kell, majd el kell raktározoznunk ahhoz, hogy később emlékként fel tudjuk idézni. Vakfoltokra nem tudunk emlékezni.”³

Welzer⁴ és munkatársai kutatásainak eredményei szintén arra mutattak rá, hogy a hivatalos – a politika szintjén megjelenő – emlékezés nem feltétlenül azonos a családi beszélgetések révén létre jövő kommunikatív emlékezettel. Míg a politikai kommunikációban kialakult a nemzetiszocialista gaztettekre és az áldozatokra való emlékezés deklarált normája, addig a nem nyilvános szférában sem az elkövetett bűnök, sem a holokauszt nem kapnak hangsúlyos szerepet. A családtagok ezekben a beszélgetésekben szinte soha nem elkövetőként, azaz „náciként”, hanem inkább a rendszer áldozataként vagy ellenállóként jelennek meg.

Kutatásuk során német családok három generációjával készítették interjúkat a nagyszülők háborús szerepéről. Az interjúk eredménye szerint a harmadik generáció, azaz a háború után született második nemzedék tagjai ugyan sokat tudnak a nemzetiszocialista rendszerről és a holokausztról általában, ezt a tudást azonban nem kapcsolják össze saját felmenőik történetével. Sőt, saját felmenőikről éppen ezen tudás révén el sem tudják képzelni, hogy bármilyen módon a rendszer támogatói lettek volna vagy egyesén a büntetettek elkövetői közé tartozhattak. „Ez a tény rámutat a nemzetiszocialista múltat és az azzal kapcsolatos bűnöket érintő átfogó felvilágosítás paradox következményére: minél megalapozottabb a történelmi tudás, annál nagyobb a szubjektív szükségszerűsége annak, hogy a családot megóvják ettől a tudástól. [...]”

³ Id. mű 357.

⁴ Harald Welzer, Sabine Moller, Karoline Tschuggnall: Értelmezések – hogyan változnak a történetek a generációk során? In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt: történelem és emlékezet* HAE–Jaffa Kiadó, 2005. 365–385.

Újraéled a hagyományos, bár rég meghaladottnak látszó, népszerű elmélet, amely szerint a »nácik« és a »németek« két, különböző csoport tagjai voltak. A »németekre« úgy kell tekinteni, mint a félrevezetettek, kihasználtak, fiatláságuktól megfosztottak csoportjára, akik maguk is a nemzetiszocializmus áldozatai voltak.”⁵

Német szociálpszichológusok hívták fel a figyelmet arra is, hogy az áldozatok és leszármazottaik máig tartó szenvedésével való szembesülés⁶ és az így kiváltott büntudat nem feltétlenül növeli az irántuk érzett rokonszenvet, inkább okává válhat bizonyos „másodlagos” ellenszenvnek.⁷ „A németek sose fogják megbocsátani a zsidóknak Auschwitzot” – idézik ezzel kapcsolatban egy izraeli pszichoanalitikus elhíresült kijelentését.

Kísérletükben az egyik csoport a zsidók auschwitzi szenvedéseiről szóló szöveget kapott, a másik csoport ezután a szöveg után még arról is olvasott, hogy az áldozatok és leszármazottaik a mai napig hordozzák a trauma következményeit. Azok a személyek, akik a második szöveget kapták, negatívabb attitűdöket mutattak a zsidók iránt egy antiszemitizmust mérő kérdőívben, mint egy korábbi tesztelés alkalmával, ha úgy tudták, hogy a kísérletvezető tisztában lehet valós attitűdjeikkel (úgynevezett hamis szondát alkalmaztak ennél a csoportnál), és pozitívabbakat, ha nem tartottak attól, hogy kiderülhetnek a valós attitűdjeik (kontrollcsoport). Aránylag sok kísérleti alany eredményeit kellett kihagyni a végső elemzésből azért, mert nem emlékeztek az áldozatok máig tartó szenvedésére utaló részletre, ami jól mutatja, hogy milyen erős pszichológiai gátak akadályozzák a büntudatot keltő információ befogadását.

A műtfeldolgozás felvállalt lelki és a máig fizetett jóvátétel anyagi terhe egyfajta „büszkeségre” adhat okot, és ily módon akár a német identitásba pozitív módon integrálhatóvá teheti, ha nem is a holokausztot magát, de a holokauszttal való szembenézést. Pszichológiailag ez lehet a magyarázat arra, hogy egyáltalán miként lehetséges a német emlékezetkultúrában tapasztalható magas fokú tudatosság egy ilyen súlyos büntudatot keltő eseménnyel kapcsolatban. Mindazonáltal a közelmúlthoz való viszony nem ugyanazt jelenti az egymást követő nemzedékek számára; minden generáció maga határozza meg viszo-

⁵ Id. mű 384.

⁶ A holokausztoktatás metodológiájával kapcsolatban is sokan figyelmeztetnek arra a veszélyre, hogy a tanulók „sokkolása” az áldozatok szenvedésének részletes ismertetésével és különösen a koncentrációs táborok felszabadításakor készült fotókkal, könnyen vezethet (pszichológiailag érthető módon) ahhoz, hogy a tanulók tudattalanul vagy tudatosan az áldozatban keressék a hibát – őket okolják –, hogy magyarázatot találjanak a történetekre. Lásd Ido Abram: Nevelés Auschwitz után – kisebb gyerekeknek is! In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokausztoktatás és autonómiára nevelés*, HAE, 2001. 155–160.

⁷ Roland Imhoff, Rainer Banse: Ongoing Victim Suffering Increases Prejudice: The Case of Secondary Antisemitism. In: *Psychological Science*, 2009. Vol. 20. 1443–1447.

nyát a múlthoz. Ami az egyik nemzedék számára magától értetődő büntudat és elvégzendő műtfeldolgozás volt, a következő vagy az arra következő generáció számára már feleslegesen felvállalt teher lehet.

A német műtfeldolgozásról (történetéről, nagyobb vitáiról, fordulópontjairól és paradox eredményeiről) szóló szakirodalom mára sok száz kötetre rúg, ami önmagában is jól jelzi, hogy ez a folyamat mennyire összefonódott a háború utáni Nyugat-Németország társadalmi fejlődésével és identitásával, és éppen ezért nem is „importálható” és „importálandó” egy az egyben. Azok az országok, amelyek az elmúlt fél évszázadban nem vállalták fel Nyugat-Németországhoz hasonlóan a műtfeldolgozással járó lelki és anyagi terheket, nem is találhatnak okot a „büszkeségre”, ami megkönnyíthetné számukra a szembesülést a saját holokausztműltjükkel. Ez lehet a magyarázat arra, hogy más országok miért nem siettek követni a német „példát”.

A német műtfeldolgozással párhuzamosan a holokauszt emlékezete előbb inkább elfojtott és rejtetten átadott traumaként, majd egyre inkább felvállalt kollektív közelmúltként magjává vált a holokauszt utáni zsidó identitásnak Izraelben és a diaszpórában egyaránt.⁸ Ugyanakkor az áldozatok leszármazottai esetében is jól látható különbségek vannak az egymást követő generációk holokauszthoz való viszonyában; a háború után született harmadik és negyedik generáció identitását már egyre kevésbé határozza meg a holokauszt kollektív traumája.⁹

A '70-es években kialakuló és a '90-es évek végére az egész nyugati világban intézményesülő holokausztmemória-kultúra, továbbá az először Amerikában majd Nyugat-Európában elterjedő holokausztoktatás a népi „tanulásaiknak” átadásával olyan fontos értékek megalapozását ígéri, mint például az emberi jogok tiszteletben tartása és védelme, az előítéletekre és a rasszizmus megnyilvánulásaira való érzékenység kialakítása, a passzivitás veszélyének felismertetése és az aktív állampolgárság eszményének átadása.¹⁰ A holokauszt az 1980-as évekre a nyugati értékrend negatív vonatkoztatási pontja lett, és így vált általában a demokratikus gondolkodás és viselkedés megalapozásá-

⁸ Lásd a holokauszt szerepéről a magyar zsidó identitásban Szántó T. Gábor *Az örökség* című, kiváló esszéjét. In: *Népszabadság*, 2005. május 2. <http://www.nol.hu/archivum/archiv-335916>

⁹ Chava Baruch: Zsidó tanárok és tanítványok szembesülése a holokauszttal. In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokausztoktatás és autonómiára nevelés*, HAE, 2001. 113–123.; Julia Chaitin: A holokauszt jelentősége a túlélők gyermekei és unokái számára. Uo. 123–141.

¹⁰ Lásd a holokauszt oktatásának, emlékeztetésének és kutatásának elősegítésére 1998-ban létrehozott, jelenleg huszonhét tagországgal rendelkező nemzetközi szervezet, a Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research ajánlásait: <http://www.holocausttaskforce.org/education/guidelines-for-teaching/why-teach-about-the-holocaust.html?lang=hu>

nak „eszközzé”.¹¹ Ezen értékek és attitűdök átadására számtalan emlékhely, kiállítás és tananyag áll rendelkezésre, tálcán kínálva a téma oktatásba való beemelésének lehetőségét.

Ugyanakkor – mint azt a holokauszt emlékeztetőhöz fűződő német viszony paradoxonai is jól mutatják – a holokauszt történetének integrálása a kollektív emlékeztetőbe pszichológiailag igen bonyolult folyamat. A műtfeldolgozásra irányuló etikai igény és a nem-emlékezésre irányuló pszichológiai igény dilemmája nem feloldhatatlan, de mivel elsősorban a kollektív emlékeztető, és nem a történetírás problémájáról van szó, inkább a pedagógusokra és pszichológusokra hárul a feladat, semmint a történészekre.

A csoport (nemzet) iránt elfogult kollektív emlékeztetőt gyakran állítják szembe az elvileg objektív történettudománnyal, és többek felhívták már a figyelmet arra, hogy a 19. században kialakuló nemzeti historiográfiából kinövő iskolai történelemoktatás – a saját nemzet iránti elfogultsága miatt – gyakran közelebb áll a kollektív emlékeztetőhöz, mint az objektív történettudományhoz.¹²

A közelmúlt történetével kapcsolatban különösen nehéz objektív történetírást várni, ahogy arra a holokauszthistoriográfia neves kutatója, Saul Friedlander¹³ is rámutatott: még túl erős a múlt egzisztenciális és ideológiai jelentősége a jelen számára. A nyilvános kollektív emlékeztetőt és az elfogulatlan történetírást egy kontinuum két végpontjaként írja le, és a kontinuum közepére helyezi a „történelemtudatosságot”, a kollektív emlékeztetőt és a történeti kutatás találkozását. A történeti kutatás ezen találkozási helyen küzd meg vagy simul össze harmonikusan a kollektív emlékeztetővel. Feltételezhetjük, hogy a holokauszthoz hasonló, a csoport számára büntudattal járó eseményekkel kapcsolatosan erre a találkozásra inkább konfrontáció, mint a harmonikus összetalálkozás lesz a jellemző.

Az elmúlt évtizedben az iskolai emléknapi bevezetésével megkezdődött a magyar holokauszt múlt integrálása az oktatásba,¹⁴ de a korábban – a német műtfeldolgozás kapcsán – említettek mellett még további akadályok is nehezítik azt, hogy a magyar holokauszt a kollektív emlékeztető részévé váljék.

¹¹ Frank van Vree: Auschwitz and the Origin of Contemporary Historical Culture. Memories of World War II in a European Perspective. In: Attila Pók, Jörn Rüsen, Jutta Scherrer (eds.): *European History: Challenge for a Common Future*. Eurostory Series, Shaping European History, Vol.3. Körber-Stiftung, Hamburg, 2002. 202–221.

¹² Peter Novick: *That Noble Dream. The "Objectivity Question" and the American Historical Profession*. Cambridge University Press, 1988.

¹³ Saul Friedlander: Introduction. In: *Memory, History, and the Extermination of the Jews of Europe*. Indiana University Press, 1993. vii–xiv.

¹⁴ Kovács Mónika: Holokausztoktatás és emlékezés. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, Budapest, 2005. 721–737.

Ezek közül talán a legfontosabb, hogy a holokauszt – és a másik oldalon a kommunista – múlt feldolgozásának szorgalmazása a napi politikai viták témájává és a politikai hovatartozás szimbólumává vált. Az emberek többsége pedig részben az észlelt konszenzus hiánya, részben a politikával szembeni bizalmatlanság miatt nem akar állást foglalni a közelmúlttal kapcsolatban.

A Nyugat-Németországban lezajlotthoz hasonló műltfeldolgozásról akkor beszélhetnénk, ha a korszak konkrét szereplőinek, akár a tanulók családtagjainak (az elkövetőknek, valamint a passzív vagy a történelemből hasznot húzó be nem avatkozóknak) a története részévé válna a családi és a kollektív emlékezetnek. Ez a fajta szembesítés és szembesülés azonban igen megkésett ennyi évvel a holokauszt után, hiszen a legtöbb szereplő már nem él, történetüket csak a következő generációk hiányos és pozitívan torzító emlékezete őrzi. A kutatások eredményei szerint pedig növekszik azoknak az aránya, akik a múlt lezárását szorgalmazzák.¹⁵

Az 2006-os, országos reprezentatív mintán végzett közvélemény-kutatásban arra a kérdésre, hogy milyen gyakran szokott családi vagy baráti körben a holokausztról beszélgetni, a megkérdezettek 68%-a válaszolta azt, hogy szinte soha, 20%-a pedig azt, hogy ritkán. Hasonló eredményt kaptunk, amikor arra kérdeztünk rá, hogy milyen gyakran szoktak a kommunista rendszer megpróbáltatásairól beszélni, ahol 63,5% volt a szinte soha és 21% a ritkán válasz.

Az, hogy a családokban nem téma a közelmúlt története, magyarázhatja azt az eredményt is, hogy a holokauszttal kapcsolatos ismereti kérdésekben a két legfiatalabb korcsoport (a 18–29 évesek) volt a legtájékozatlanabb, míg a szüleik generációja (40–69 évesek) tájékozottabb volt (az 50–59 évesek voltak a legtájékozottabbak).¹⁶ A 70 év felettiek, azaz a szemtanúk, a legfiatalabbakhoz hasonlóan, kevésbé voltak tájékozottak, mint saját gyermekeik generációja. A háború után születettek tehát rendelkeznek ugyan a holokausztról való tudással, de azt nem adják át a gyermekeiknek és unokáiknak. Mivel az „természetes” módon, a családi kommunikációban nem öröklődik át, ezért Magyarország

¹⁵ Kovács András 2003-as felmérése szerint a megkérdezetteknek még 46%-a utasította el azt az állítást, hogy „Ennyi évtizeddel a zsidóüldözések után már le kellene venni ezt a témát a napirendről”, 2006-ban már csak 42%-a (2003-ban 12% tért ki a válaszadás elől, míg 2006-ban 10%). A 2003-as vizsgálatról lásd Kovács András: *A kéznél lévő idegen. Antiszemita előítéletek a mai Magyarországon*. Polgart, Budapest, 2005. 225. A 2006-os felmérést az ELTE PPK megbízásból a Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet végezte el, a magyar holokauszt: multidiszciplináris kutatások és eredmények integrálása az oktatásba című, NKFP által támogatott kutatás részeként. (NKFP 5/043/2004)

¹⁶ A holokausztról való ismereteket a következő kérdésekkel mértük fel: meg tudta-e határozni, mit értünk holokauszton, helyesen becsülte-e a magyar holokausztáldozatok számát, náci koncentrációs táborok egyes helyszíneihez a zsidó népirtás tényét kapcsolja-e, meg tud-e nevezni a holokauszt történetével foglalkozó emlékhelyet/kiállítást Magyarországon.

is a hivatalos emlékezetre és az oktatásra marad a feladat, hogy a következő generációknak megtanítsák a közelmúlt emlékezetét.

Mindez nem jelenti azt, hogy a magyar holokauszt ne lenne integrálható a kollektív emlékezetbe az Assman által egyetemesnek nevezett szinten. A holokauszt reprezentációja elsősorban a játékfilmek révén mára globálisá vált, egy-egy sikeres – gyakran Amerikában készült – film meghatározza egész generációk holokausztképét.¹⁷

Ez az egyetemes reprezentáció egyrészt lehetővé teszi a gondolkodást a demokratikus alapértékekről a holokauszt kapcsán, és ennek révén átvehetővé teszi a nyugati holokausztoktatás céljait, másrészt sokkal kevésbé büntudatkelző (és így kevésbé fenyeget a pszichológiai ellenállás veszélyével), mint a család közelmúltjával való szembesülés.

Magyarországon – ahol olyan fontos szerepet tölt be a magyar zsidó identitásban a holokauszt emléke – különösen nagy jelentősége van annak is, hogy az áldozatok története integrálódjon a nemzeti csoport történetébe. Erre mindenképpen jó alkalom az iskolai emléknapi, amely megnyithatja az érdeklődést az elpusztított magyar zsidó élet és kultúra mint a magyar kultúra és történelem része iránt.¹⁸ Emlékezni és gyászolni akkor lehet, ha lehetővé tesszük a következő generációk számára, hogy megismerjék, hogy mi veszett el örökre, ha a hiánnyal szembesítjük őket.

Trencsényi Balázs: A románok múltjai

Ahhoz, hogy a magyar történelemkép alakulását kellő perspektívába helyezzük, érdemes regionális összehasonlításban is vizsgálni, hogy az elmúlt húsz évben mi minden történt. A román kontextus ebből a szempontból érdekes összehasonlítási alapot teremt a magyar folyamatok értelmezéséhez. Természetesen minden kelet-közép-európai nemzeti identitás, diskurzus, diskurzív hagyomány a nemzeti romantikák örököse. De az előtörténet is fontos, hiszen a romantikus nemzettematizációk nem a semmiből toppantak elő, hanem bizonyos fogalmi és intézményes keretekre épültek rá. Tehát, ha egy adott nemzeti projekt hivatkozhatott valamilyen állami kontinuitásra, akkor volt egy intézményrendszer, ami teremtett és továbbadott egy identitásnarratívát, míg ha csak egy politikai

¹⁷ Különösen érdekes lehet ebből a szempontból a *Becstelen brigantyk* című film, mert gyökereken szakít a korábbi holokausztábrázolásokkal, és ezzel valószínűleg teljesen új viszonyt alakít ki a legfiatalabb generációkban a holokauszthoz.

¹⁸ Például a Centropa Alapítvány által gyűjtött családtörténeti interjúk és fotók, valamint az ezekből készített filmek kiváló oktatási segédletek a magyar zsidó élet és kultúra bemutatására. Lásd: www.centropa.hu és www.centropastudent.org

értelemben marginalizált paraszti közösségre lehetett alapozni, akkor teljesen más típusú nemzetkép alakult ki.

A román identitásdiskurzus ilyen szempontból rendkívül érdekes, mert egyrészről van valamiféle államiség-hagyomány, de ugyanakkor a modern, a 19. században kialakuló nemzettudat az erdélyi románok identitáskonstrukciójára épült, ami kisebbségi helyzetben élő és állami intézményrendszerrel nem, csak kisszámú egyházi elittel rendelkező csoport volt. A román nemzetébresztők alapvető problémája az volt, hogy a nyugat-európai kulturális térképen egyáltalán nem léteztek, és így politikai igényeiket képtelenek voltak a nemzetközi közvélemény előtt legitimálni. Ezért aztán minden erejükkel azon voltak, hogy a románságot a latin oikumené részeként helyezték el Európa szimbolikus geográfiai térképén. A görög katolikusok emellett az egyházi unió alapján fölválalhatták, hogy vallásilag is a latinitáshoz tartoznak. A 19. század fordulóján Rómába utazó görög katolikusok számára a román nyelv hasonlósága az olaszhoz empirikus bizonyítékát adta, hogy a románság ehhez a szupranacionális entitáshoz tartozik, amiben például az „elnyomó” magyarok és szászok nincsenek benne. Tehát föl lehetett értékelni egy olyan dolgot, amire addig csak barbárságként, negatívumként tekintettek.

Ez a latinista, Európa-centrikus és ugyanakkor kompenzatorikus-etnokulturalista erdélyi román diskurzus a 19. század derekára meghódította az egész román kulturális teret. Ez tipikus esete annak, amikor a kisebbségi határhelyzetben lévőknek a nemzeti identitása vetül rá az egész nemzet identitására. Kelet-Európában számtalan nagy nemzetépítő – Palackytól Atatürkig – ilyen, határpozícióból származó ember volt, aki a saját kombattáns identitáshelyzetét rávetítette az egész nemzeti közösségre. Mindezt a 19. század végén kezdte egy konzervatív-organicista értelmiségi szubkultúra, de ezzel együtt a politikai rendszer domináns nemzeti liberális ideológiája őrizte és újratermelte a nyugatos és etnokulturalista elemek sajátos kombinációját. Azt várnánk, hogy 1918–19-ben, amikor megszületik egy kvázi-birodalmi alapú román nemzetállam, a régi, etnocentrikus nyelvi nacionalizmus átfordul, és egy integratív, asszimiláló nacionalizmus nyer teret. A magyar sérelmi politika pozíciójából néha azt is szokás feltételezni, hogy ez így volt, de valójában éppen ellenkezőleg történt: a románoknál megmaradt az etnocentrikus diskurzus. Tehát úgy építettek multietnikus államot, hogy közben nem léptek ki a románság etnokulturális definíciójából. Innen erednek azok az érdekes, mostanában sokat kutatott fejlemények, hogy a '30-as évek végén, a '40-es évek elején egy „biopolitikai” irányú nacionalizmus épül ki, amely elsősorban olyan csoportok, mint a zsidók, a székelyek, illetve a csángók románságának a meghatározására szolgált. Vagyis már nemcsak az a kérdés, hogy a csángók románok-e azáltal, hogy románul (is) beszélnek, hanem a fajkutatók megpróbálták

bebizonyítani azt is, hogy a szó szoros értelmében vérségileg (domináns vércsoportjuk szerint) románok.

Vagyis a két világháború között nem alakult ki az állampolgári nacionalizmus, hanem megmaradt etnokulturálisnak, sőt a '30-as, '40-es években tovább radikalizálódott. Volt ugyan egy nagyon rövid pillanat 1923-ban, amikor a Párizs környéki békék által kikényszerített kisebbségvédelmi rendelkezéseket igyekeztek beépíteni Nagy-Románia új alkotmányába. Ekkor ezek a kérdések bekerültek a köztudatba, és a parlamentben erről legalább vitatkoztak, de aztán végül az a konszenzus alakult ki, hogy román az, aki román kultúrájú, román nyelvű, a többiekkel meg nem tudjuk, hogy mit lehetne kezdeni; előbb-utóbb valahogy csak elnyeli őket a föld.

Fontos még, hogy míg a 19. században az erdélyi görög katolikus hagyományra épült a történeti diskurzus, addig a két világháború között már egyértelműen az ortodoxiára épül a történelemkép – ami mindig is többségi volt, de az értelmiségi elit szempontjából, legalábbis Erdélyben, nem volt meghatározó. Kialakul tehát egy érdekes, máig erős hatású ortodoxista nacionalizmus, ami sokban a magyar „keresztény nemzeti” diskurzushoz is hasonlítható, de annál sokkal erősebb, sokkal homogenizálóbb, és ugyanakkor a vallási elem sokkal fundamentalistább. A Vaszgárda ideológiája is nagyjából erre épül, persze az olaszoktól és a németektől átvett totalitáriánus szimbolikával fűszerezve. Ebben a történelemképben a román mint választott nemzet, mint mártír nemzet jelenik meg, amely az új – totalitárius – ember megteremtésére törekedve univerzális küldetéssel bír.

A 20. század második felében azután a történet csavarodik még egyet, hiszen ennek az ideológiának bizonyos elemei (és képviselői is) fokozatosan beépültek a kommunista kultúrpolitika fővonalába. De ezt megelőzően, közvetlenül 1945 után még van egy nagyon furcsa közjáték. Nem igazán köztudott, de regionális összehasonlításban jól látható, hogy a magyar sztálinizmusnak erősek a nacionalista elemei. Révai kultúrpolitikája erőteljesen beépítette a nemzeti kommunizmus elemeit, amihez képest a kádárizmus „antinacionalista” ideológia volt. A románoknál ez pont fordítva van. Itt 1945 után a sztálinizmus egy ideig inkább antinacionalista volt. A sztálinista román történelempolitika irányítója, Mihai Roller, e sokban Molnár Erikre hajazó figura, gyakorlatilag átszabta az egész történelemtanítást, mégpedig nagyon brutálisan antinacionalista alapon. Ennek része volt az is, hogy visszament a 19. század végi pozitivistá historiográfiájának a latinításkultuszt bíráló és a szláv kapcsolatokat kiemelő tradíciójához, amely például kimutatta, hogy hiába neolatin a román nyelv, az államigazgatás az egyházi szlávot használta egészen a 17. századig, és a szláv kulturális hatás sokkal erősebb volt, mint a latin. Ezt a 19. század végén állapították meg a szaktörténészek; akkor

ennek nem volt politikai jelentősége, ám 1945-től mindez nagyon aktuálissá vált a Szovjetunióhoz való viszony szempontjából. Ezt az új történelemképet a '40-es évek végén ráoktrojálták a társadalomra, amely persze mélységesen utálta, hiszen együtt járt a társadalom totalitarizálásával és a szellemi elit megvezetésével. Iszonyúan megalázták még a mérsékelt nacionalista értelmiséget is. Aminek aztán az a következménye, hogy amikor Sztálin halála után megnyílik a változás lehetősége, akkor mindenki úgy érzi, hogy vissza kell térni ahhoz a hagyományhoz, amit megszakítottak. Roller 1958-ban öngyilkos lesz, és az '50-es évek végére a román kommunista elit, mivel meg akarja úszni a desztalinizációt, egyre inkább igyekszik lokális ideológiai referenciákat beépíteni a saját legitimációjába. Gyakorlatilag az történik, hogy azokat az embereket, akiket 1946-tól kirugdostak és megaláztak, fokozatosan visszaemelik – már akik túléltek a megpróbáltatásokat. Ez a generáció az 1930-as években képződött ki, és sokuk a nemzeti fudamentalista-ortodoxista diskurzus hatása alá került, bár ezt elég szofisztikált társadalomtörténeti metodológiával is össze tudták kapcsolni. Ugyanúgy, mint nálunk Mályusz Elemér, aki a népiségtörténetben nagyon erős etnocentrikus – és nyíltan antiszemita – történelemképet alkotott Szekfűvel szemben, de másrésről metodológiailag sokkal modernebb, mint Szekfű, hisz beemeli a történeti antropológiát, szociológiát és a demográfiát. Míg Mályusz nem tudott visszakerülni a tudományszervezés fővonalaiba, a román közegben a '60-as évek közepén ennek a csoportnak a kezébe kerül a történeti, néprajzi, társadalomtudományos kutatási intézményrendszer nem elhanyagolható része. Ők a történelem „nacionalizációját” desztalinizációként élték meg, és talán maguk se mind vették észre, hogy ideológiájukkal éppen egy „resztalinizáció” szekerét tolták.

Aki a '60-as évektől szembe akart menni ezzel a „nemzeti kommunista” diskurzussal, az abban a furcsa helyzetben találta magát, hogy maga is kénytelen volt valamiféle nacionalista pozícióból érvelni. Ennek legérdekesebb példája a Katherine Verdery által elemzett David Prodan munkássága, aki a '70-es, '80-as években szembeszállt a Ceaușescu-féle történelemátértelmezéssel, például megpróbálta megakadályozni, hogy a Horia- és Cloșca-parasztfelkelést a francia forradalmat megelőlegező történelmi eseményként kanonizálja a román történetírás. Noha a konfliktusban személyes elemek is közrejátszottak, hiszen Prodan a '40-es évek elejétől fogva szívből utálta Ștefan Pascut, a nemzeti kommunista történeti narratíva fő erdélyi képviselőjét, Prodan fő érve mégis módszertani: a normális, elfogulatlan történetírás szembeállítása az ideológiai alapú tényhamisítással. A '90-es években ugyanez a Prodan az *Erdély örök román föld* című pamflettel maga is a román nacionalista kampány részévé válik. Mindez nem teljes ellentmondás, hiszen volt bizonyos kontinuitás a gondolkodásában: a '30-as években szocializálódott Prodan

a kommunizmust nem tekintette nemzetinek azzal együtt, hogy a román kommunizmus nemzeti alapú próbált lenni, és ehhez képest egy normálisabb nemzeti tradíció szemszögéből érvelt, ugyanakkor ez a pozíció is bőven hordozott látens sovíniszta elemeket.

1989 után a két világháború közötti szellemi áramlatok váltak az antikomunista vagy posztkommunista ideológiai irányzatok legfontosabb vonatkoztatási pontjává, hiszen ezek jelentették azt a nem-Marxista, alternatív tradíciót, amihez vissza lehetett nyúlni. Ugyanakkor a '90-es években olyan mértékben volt népszerűtlen a román értelmiség körében a posztkommunista politika, hogy aki azzal szembe akart menni, kénytelen volt valamilyen értelemben egy antinacionalista pozíciót is elfogadni. Ebből meg lehet érteni, hogy a '90-es években a román társadalom miért indult el, minden elképesztő ideológiai tehertétel ellenére, mégiscsak egy kiegyensúlyozottabb történelemkép irányába.

A következőkben két történész példáján kívánom bemutatni e folyamatot. Magyarországról nézve a '80-as években az volt a várakozás, hogy mivel az erdélyi románok maguk is bizonyos centralizációs elnyomás áldozatai voltak, így ha lehetőségük nyílik rá, akkor egyfajta transzszilvanista alapon majd igyekeznek toleránsabb történelmi önképet kialakítani. 1989 után azonban nem egészen így történt, hiszen inkább a bukaresti történészek, akik a nyugati networkökben benne voltak, igyekeztek kikezdeni ezt a homogenizáló diskurzust. Lucian Boia nevét kell kiemelni (magyarul is több minden olvasható tőle), aki dekonstruktivista, narrativista pozícióból próbálta meg aláásni az etnonacionalista történelemképet. Boia a modern francia historiográfiával közeli kapcsolatban dolgozott, és a '90-es évek fordulóján a földönkívüliek vagy éppen a világvége reprezentációjának történetéről is írt könyvet. Tehát olyan történészről van szó, aki számára a kulcskérdés az imagináció narratívateremtő képessége. Boia ennek megfelelően abból a pozícióból érvelt, hogy minden történeti elbeszélés mitikus, és ezért nem tényleírásként kell kezelni, hanem meg kell vizsgálni azokat a narratív konvenciókat és struktúrákat, amikre fölépül. Ha innen nézzük, akkor a román nacionalista diskurzus egyfajta szekuláris valláspótlék. Persze mindezt nemcsak a románra értette.

A másik vonulat viszont már egy erdélyi hagyományhoz kapcsolódik. Legismertebb képviselőjének, Sorin Mitu kolozsvári történésznek szintén hozzáférhetőek egyes tanulmányai magyarul. Ő azt vizsgálta, hogy a 19. században az erdélyi román nemzeti identitás milyen ellenségképeken és sztereotípiákon keresztül fogalmazta meg magát. Azt mutatta be, hogyan vetítette rá a román nemzetépítő elit saját magát az összes többi nemzetiségre, akivel kapcsolatban volt olyan módon, hogy „jobbak vagyunk, mint ők, de rosszabbak, mint am azok, ám bizonyos értelemben épp olyanok, mint emezek”. Az egész arra épül, hogy kell találni magunknak egy olyan pozíciót, ahol valakihez képest fölfelé

akarunk kapaszkodni, és valakiket le akarunk nyomni. Mitu kimutatta, hogy ez tulajdonképpen állandó körforgás, tehát minden identitással lehet azonosulni, de minden identitással úgy azonosulunk, hogy közben el is próbálunk tőle szakadni. Mitu nevéhez fűződik még egy érdekes kísérlet, egy multikulturalista történelemkönyv létrehozása is, aminek aztán nagy társadalmi botrány lett a hozadéka. Romániában a '90-es évek második felében a Demokratikus Konvenció kormánya az egykori kolozsvári rektor, Andrei Marga oktatási miniszter alatt liberalizálta a tankönyvkiadást, és elindult a nagy verseny a különböző kiadók között. A Mitu által vezetett kolozsváriakra épülő történészcsapat készített egy olyan történelemkönyvet, amelynek az első oldalán az olvasható, hogy nincs olyan, hogy stabil nemzeti identitás, csak konstrukciók vannak, hiszen mindenki tulajdonképpen több etnikai háttérből jön, tehát a nemzeti történetírás maga is problematikus vállalkozás. Ebből a perspektívából azonban egy konfliktusos történetet, mondjuk, a bécsi döntést nehéz elmondani, hogy most így is van, meg úgy is van: ha román történelemkönyv, akkor mégiscsak úgy kell elmondani, hogy a magyarok „elvették tőlünk” Észak-Erdélyt. Mivel itt a multikulturalitást igen nehéz érvényesíteni, a szerzők igyekeztek a hasonló, konfliktusos pontokat, amennyire lehet, kikerülni. Nagy botrány lett, a médiában porig alázták a szerzőket, akik aztán alig mertek utcára menni. A társadalmi felháborodás mellett a történésztársadalom nagy része is rájuk támadt egészen addig, amíg ki nem derült, hogy úgy elszabadult a pokol, hogy a közemberek már a történészszakmát általában kezdték felelőssé tenni. Ettől aztán a hivatalos nacionalista irányú történészek is megijedtek, és elkezdtek azt mondani, hogy hát azért az nem jó, hogy a történettudomány autoritását mint olyat kérdőjelezzik meg.

A történelemtankönyv-botrányhoz érdekes adalék egy román kolléganőm története. Marosvásárhelyi, vegyes családból származó, de román identitású lány, aki tud valamennyire magyarul, elment gyakorlótanárként egy marosvásárhelyi magyar gimnáziumba történelmet tanítani, ahol épp arról kellett dönteni, hogy melyik tankönyvet használják. Szavazni kellett, és a magyar történelemtanárok megszavazták, hogy nem a Mitu-féle dekonstruktivista, hanem a leginkább román nacionalista tankönyvet fogják majd használni. A román lány teljesen „eldobta magát”, hogy megbolondultatok, hát ti vagytok a kisebbség, hát nektek kellene a multikulturalista tankönyvet használni! Kiderült, hogy a magyar tanároknak is sokkal egyszerűbb volt olyan pozícióba helyezni magukat, hogy van egy román igazság, meg van egy magyar igazság, és majd a gyerekek eldöntik, hogy ők melyik mellett vannak (feltételezzük, ugye, hogy mint jó magyarok, a magyar igazság mellett), mint egy olyan történelemtankönyvet tanítani, amiben az van, hogy nincs fix nemzeti identitás, hanem mindenkinek különböző identitásszeletei vannak. A kisebbség újratermelte a homogén történelemszemléletet.

Ha az elmúlt évtizedet nézzük, a nemzetiidentitás-kutatás mellett még egy kérdésben lépett hatalmasat előre a román historiográfia: ez pedig a kommunizmus megítélése, monografizálása. Persze mindez egy politikai meccsnek volt a része, hiszen Băsescu a kommunizmus megbélyegzésével igyekezett a posztkommunistákat távol tartani a hatalomtól, de ezzel együtt elindítottak egy olyan történeti vizsgálatot, aminek a végeredménye a több száz oldalas, könyvként is megjelentetett Tismăneanu-jelentés. Az Amerikában élő román politológus-történész által vezetett kutatócsoport rendkívül alapos elemzést készített, sok, eddig ismeretlen anyagot felhasználva. Belekerült a kisebbségek kérdése, az egyházi kollaboráció, hogy milyen mértékben volt becsatornázva az ortodox egyház a Securitate-hoz stb. Ezzel elég komoly vitát indítottak el, aminek persze nagy része, mondom, politikai indíttatású volt, de közben például a fiatal magyarországi és erdélyi magyar történészek hangja bekerült a román politikai diskurzusba, mivelhogy mindeddig példátlan módon magyarok – Bárdi Nándor köre – írták a magyarokról szóló fejezetet.

A román társadalom identitásának vizsgálatakor fontos aspektus – amely a magyar kontextustól nagyon eltér – az európai integrációhoz való pozitív viszony. A románokat pont abban a pillanatban kapta el az EU-integráció, amikor fölfelé ment a gazdaság, és ez nagyon erős legitimációt teremtett az egész európai projektnek, különösen a mobilis fiatalok részéről. Például addig körülményes volt utazni, ám abban a pillanatban, hogy bekerültek az integrációs folyamatba, már nem alázták meg őket úton-útfélen az útlevelük miatt, meg nem a vasúti kocsinak az alján kapaszkodva utaztak a munkavállalók, hanem másodosztályú hálókocsiban. A hallatlan mérvű munkaerő-migráció, a kulturális sokféleség élménye egy sokáig bezárt társadalomban pedig legitimációt teremtett a multikulti diskurzusnak is. Magyarországon éppen ezzel szemben lázadnak a fiatalok, akik egy radikális jobboldali világképben keresnek fogódzót. Romániában a fiatal értelmiségi generáció igyekezett teljesen európainak lenni, már a gimnázium végén nyugati egyetemekre pályáznak, a legtöbben elfogadnak egyfajta liberális minimumot, és igyekeznek a nemzeti problematikától távol tartani magukat. Bukarestben mindig az volt a benyomásom, hogy a fiatal román kollégákat egyáltalán nem érdekli a nemzeti narratíva, de ugyanakkor rendkívül keveset tudnak saját társadalmuk multietnikus komponenseiről és gyökereiről. Legtöbbször fejrázás a válasz, ha valakit megkérdezek, hogy járt-e életében, mondjuk, a Székelyföldön. Sokszor még Nagyszebenig sem mentek el. Tehát az élményszint nagyon sokszor hiányzik, amiből ezek az emberek tudatosítani tudnák a maguk számára azt, hogy a romániai társadalom egyáltalán nem homogén. Bukarestből úgy látszik az egész kérdés, mint ahogy Budapestről, mondjuk, a magyarországi szlovákokról szokás beszélni. Az senkit nem mozgat meg Pesten, hogy magyar szélsőségesek

itt-ott lefestettek egy szlovák utcátáblát: úgy érezzük, hogy ettől még a Békés megyei szlovákok identitását nem fenyegeti különösebb veszély. Bukarestből a magyarok kérdése nagyon sokszor éppen így látszik, és Budapestről nehéz elhinni, hogy az nem azért van, mert direkt nem akarnak róluk tudni, hanem van egy centrum–periféria helyzet, és ezt elég nehéz áttörni még olyan embereknél is, akiknél semmiféle nacionalista előítélet nincs. Egy kolozsvári barátom mesélte, hogy vasárnap el akart menni templomba, és már nem ért volna oda gyalog a misére, beült egy taxiba, és mondta, hogy hát akkor hajtson a templomhoz, mire kérdezi a – faluról betelepült román – taxis, hogy melyik templomhoz vigye. A barátom mondja, hogy a katolikushoz. Nézett egy nagyot a taxis, hogy itt csak ortodox templom van... És ez nem azért volt, mert a magyarokat direkt nem szereti (ráadásul Kolozsváron vannak román görög katolikusok is szép számmal), hanem mert nem villant meg az agyában az a lámpa, hogy ez egy plurális közeg.

Ezzel a társadalommal szemben a „leckéztetés” nyilvánvalóan nem jó megoldás. Tehát, ha egy magyar értelmiségi elmegy Romániába, nem érdemes azzal kezdeni a beszélgetést, hogy nézzék meg, milyen a magyarok helyzete. Egy román értelmiséggel – hogyha előtte már sok minden mást megbeszélünk a világról, akkor – ezeket is elő lehet és kell szedni, és ezekről is lehet beszélni, de vigyázni kell, hogy milyen pozícióból beszélünk. Hogyha az ember leckéztető pozícióból beszél, akkor nagyon hamar előjönnek hasonlóan traumatikus ellenreakciók. Eközben, ha sikerül más szinten tartani a beszélgetést, akkor egészen máshogyan lehet kommunikálni, és persze sokszor az is kiderül hogy a színromán beszélgetőpartner egyik nagymamája éppenséggel magyar, szász, örmény, zsidó, görög, török, szerb, orosz vagy éppen lipován volt.

Összefoglalva, az a benyomásom, hogy elindult egy pluralizálódási folyamat a román társadalmi köztudatban, ami minden teherterheléssel és problémájával együtt 1989 után sokszor a magyar társadalomnál sikeresebben tudott adaptálódni az új helyzethez. Mert olyan erős ellenséggéppel, a nemzeti kommunista fantommal kellett megküzdeni, ami Magyarországon nem létezett. Magyarországon a ’80-as évek történéseinek identitása az volt, hogy mi a tiszta tényyszerűség céhes letéteményesei vagyunk, nem kell interpretáció, csak szakszerű forrásfeltárás. Ezzel a fajta attitűddel az információforrások (pl. internet) pluralitásának korában, amikor kiderült, hogy nincsen megkérdőjelezhetetlen autoritás, semmit sem tudunk kezdeni. A románok ilyen értelemben a későn jövők előnyeivel rendelkeznek: a reformista történészek sokkal inkább szembe kerültek azzal, hogy nincsen egyértelmű hierarchia, hanem több történeti narratíva létezik egymás mellett. Az viszont persze itt is kérdés, hogy ha az európai integrációs projektről ki fog derülni – mint ahogy most már eléggé

kiderült –, hogy bizonyos dolgokat nem tud kezelni, akkor az új generáció nem fog-e ezzel szemben egy nemzeti ortodox valláspótlék irányába elcsúszni. Mert ennek is vannak jelei az egyetemisták között; elég sokan tapogatóznak ebbe az irányba ma is. Ezzel együtt a nemzetközi felsőoktatási rendszerbe bekerült nagyszámú román diák komoly modernizációs potenciált jelent, és az elkövetkező évtizedekben elvileg megvan a lehetőség a magyar és a román történeti tudat közelítésére nemcsak szaktudományos, hanem szélesebb társadalmi szinten is (például éppen a történelemtanárok közötti kommunikáció keretei között). Ehhez persze sok minden kell: lelkes önkéntesek, politikai akarat, infrastruktúra. Ha mindez elmarad, akkor viszont számolnunk kell azzal, hogy a virulens identitásnarratívák hosszú lappangási idő után is nagy pusztítást tudnak okozni egy legyengült társadalmi szervezetben...

Rövid bibliográfia (hozzáférhető magyar és angol nyelvű alapirodalom)

Boia, Lucian: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kriterion, Bukarest, 1999, András János fordítása

Borsi-Kálmán Béla: *Kockázatos viszonyok: Írások a román irodalom, művelődéstörténet és nemzeti önszemlélet tárgyköréből*. Jelenkor, Pécs, 1997

Iordachi, Constantin – Trencsényi Balázs: „A román történetírás kihívásai” – tematikus blokk, *Replika* 41–42, November 2000. 165–265.

Miskolczy Ambrus: *Eszmék és téveszmék. Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről*. Bereményi Könyvkiadó, Budapest, 1994

Mitu, Sorin: *National Identity of Romanians in Transylvania*. Central European University Press, Budapest, 2000

Pászka Imre (szerk.): *Román eszmetörténet, 1866–1945. Önismeret és modernizáció a román gondolkodásban*. Aetas–Századvég, Budapest, 1994

Péter László: *Historians and the History of Transylvania*. East European Monographs, Boulder, 1992

Tismăneanu, Vladimir: *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism*. University of California Press, Berkeley, 2003

I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada. 1697–1792*. Pro-Print, Csíkszereda, 1998

Trencsényi Balázs: Lucian Boia és a román történeti mítoszok. In: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum, Budapest, 2007. 374–395.

Verdery, Katherine: *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*. University of California Press, Berkeley, 1991

Volovici, Leon: *Nationalist ideology and anti-Semitism: the case of Romanian intellectuals in the 1930's*. Pergamon Press, Oxford, 1991

VITA

Laurenszky Ernő: A tapasztalatom az, hogy az állampolgári nevelésnek az oktatás csak egy tényezője. Hatékonyabb az önkéntes közösségben a demokratikus döntéshozatal és végrehajtás gyakorlása. Ez gyakorlóterep, élményeket ad, másrészt lehetőség van a kreativitás és aktivitás fejlesztésére. Egy önként vállalt ifjúsági szervezetben választ a gyerek vezetőt, választ tematikát, választ társakat. Egy rendőr nyilatkozta a '60-as évek második felében hogy a galerik tagjai között alig lehetett találni egyesületi sportolót, művészeti csoporttagot vagy ifjúsági szervezet aktivistáját. És ez ma is így van. A rendszerváltás után sajnos az állam az ifjúsági szervezetek támogatásából is kivonult.

Jakab György: A történelemtanítás legfontosabb funkciója egy vallásos funkció. Az identitás és a közösséghez való tartozás érzésének megerősítése. Az avatási szertartás egyik nagyon fontos része, hogy az ősök beavatják a fiatalokat az adott törzs szent történetébe és szent titkába. A történelemoktatás első kérdése arról szólna, hogy mi az a közösség, amit itt alkotunk, amit a jövőben működtetni akarunk. Fontosnak tartom kimunkálni azokat az új mítoszokat, amiket a közösség számára kell adni. A történettudomány és a történelemoktatás feladatai nem feltétlenül esnek egybe. Hiszen az egyik esetben egy valóban értékmentes, sok szempontú elemzésről lenne szó, a másik esetben pedig egy csomó pedagógiai funkciót is el kell látni.

Miklósi László: Amióta csinálják ezeket a népszerűségi top 10 történelmi listákat, az első és verhetetlen mindig Mátyás király. Soha, senki meg nem kérdezte, hogy miért. Feleségemet, aki tanító, azzal szoktam ugratni, hogy túl jól végzik a munkájukat: amit ők a gyermekekbe plántálnak, azt mi nyolc év történelemtanításával sem tudjuk megváltoztatni. Tragikusnak tartom, hogy a 20. századi magyar történelemből egyetlenegy olyan szereplő nincs, aki a top 10-be be tudott volna kerülni.

Békés Anna: Az MTA Régészeti Intézetének van egy tudományközi szerződése a Szegedi Tudományegyetem genetika tanszékével. Abban reménykedem, hogy a természettudomány módszerei segítenek lebontani a magyar őstörténetről azt a sok politikai „mindenfélét”, ami rárakódott. Jared Diamond azt mondja, hogy az emberiség genetikai fejlődésében van egy olyan tényező, ami az állattól megkülönbözteti: hogy a reprodukciós kora után is tovább él. Erre azért van szükség, hogy átadják az utódoknak mindazokat a történeti tapasztalatokat, amikre szükség van a továbbéléshez. Magyarán az öregembert, öregasszonyt arra tartjuk, hogy a történelemről meséljen. Tehát az a nagypapa és nagymama, aki nem ül oda az unoka ágya szélére, és nem mesél a közelmúltról, az nem érdemli meg, hogy embernek nevezzük. *(Általános derűltség.)* Történelemtanárként rendszeresen szembesülök azzal, hogy az amerikai fil-

mek, a szerepjátékok és társasjátékok a bipoláris, jókra és rosszakra felosztott világképet erősítik a gyerekekben. Sok ilyen játék van, például az 1848/49-es szabadságharc nevű online társasjáték, melyben például meg lehet nyerni az egyébként vesztes csatákat. *(Nevetés.)* Nem kellene-e legalább tudnunk ezekről a dolgokról?

Megszületett egy történelemkönyv, amely ugyanazoknak az eseménysoroknak a palesztin és izraeli szemszögű bemutatását tartalmazza. A könyvet sem a palesztin hatóság, sem az izraeli minisztérium nem támogatja. Néha attól tartok, nem sok esélye van, hogy vevőre találna egy erdélyi magyar–román vagy egy magyar–magyar zsidó párhuzamos történelemkönyv, az, hogy ugyanarról a dologról beszéljünk erről vagy arról az oldalról.

Valuch Tibor: A háború után meg kellett élni a végleges kismemzetté válást, ennek az elfogadása komoly nemzeti-nemzettudati reformációt jelentett. El kellett fogadni a szovjet megszállást, ehhez valamilyen viszonyrendszert kellett kialakítani. Miközben persze volt egy kurucos hivatalos történelemszemlélet az '50-es években, ami fölértékelte a magyar múltból mindazt, ami „haladó hagyomány” volt, aközben ebbe a nemzeti jelképek átalakítása, szovjet mintájú katonai egyenruha, címer belefért. Kovács Mónika előadásában és másoknál is előjött, hogy nem emlékeznek az idők sem például a holokausztra. Persze hogy nem emlékeznek, mert nem akartak róla beszélni. Pontosan azért, mert a háború után sem volt érdemi szembenézés ezekkel a kérdésekkel. A másik az '56-hoz való viszonyulás és ennek az elfojtása. Aztán a következő ilyen probléma a vallásos identitás háttérbe szorulása, amiben persze szerepe van egy európai elvilágiasodási folyamatnak is, és Magyarországon is csak a '60-as évek közepétől kezdett el fölgyorsulni. De ez megint egyfajta helykereső problémát vet föl. Aztán a magántudatokat és a magánemlékeket mindig át kellett alakítani a túlélés érdekében, ami szerintem megint nagyon fontos értékzavar. Mindezeknek a kérdéseknek az újraértékelését a rendszerváltás húsz évvel ezelőtt szabadabbá tette, de érdemi vita nem volt. Nem tudunk mit kezdeni húsz éve az ügynökkérdéssel. Így szerintem nem kell nagyon csodálkozni azon, hogy ilyen történelmi tudathiányok vannak. Elsőéves egyetemistákkal rendszeresen iratok történelmi szintfelmérő tesztet, és az, hogy Szálasi kommunista vezető volt, vagy Rákosi Mátyás a nyilas párt első embere, teljesen szokványosnak vehető válasz. 60 fős csoportból 60% elégtelent ír, tehát nem írja meg a 35%-át a tesztnek.

Kovács Mónika: Voltam egy általános iskolában a héten, egy magyarórán. Az egész terem ki volt dekorálva Nagy-Magyarország-térképekkel, ezen ábrázolva, hogy hol éltek a különböző költők. Hatodikos gyerekek voltak, ebbe a magyarterembe fognak járni minimum négy éven keresztül, utána nagyon nehéz lesz majd tizenkettedikben elkezdni árnyaltan mesélni arról, hogy mi

vezetett Trianonhoz. Vagyis a történelemtanárok kritikai szemléletét nemcsak az internettel szemben kéne alkalmazni, hanem avval is, hogy mi folyik még az iskolában, mi folyik a többi órán. A posztkommunista országokban a család rengeteg mindent ráhagy az iskolára, pontosan azért, mert erre van szocializálva. És hát persze, akkor idejön a média kérdése, hogy tényleg vannak Schindler-lista-generációk, akiknek nem kell különösebben bemutatni a holokausztot, beteretlék őket, és ott látták mi az. Tehát nyilván vannak véletlenek, amiket lehet, hogy lehet használni, de nem biztos, hogy a véletlenre kell hagyni, hanem érdemes ezen gondolkodni. Lehet, hogy fontos lenne olyan tananyagokat kidolgozni, amik például az internet felhasználását tanítják. Hogy egyáltalán hogyan keresek, mit keresek. Ha már megnéztem tíz ilyen mítoszt, akkor lehet, hogy a tizenegyedikre már képes vagyok felfogni, hogy hoppá, hát ez is mítosz volt, mert ez is olyan forrásból származott, ami nem megalapozott.

Trencsényi Balázs: A közös történelemtankönyv modellje a francia–német könyv. Csakhogy a francia–német történelem nagyjából lefedi az európai kánont. Egy magyar–román vagy egy magyar–szlovák tankönyv nem tudom, hogy milyen európai kánont fedne le. Tehát én csak úgy tudom elképzelni, hogyha valamilyen regionális tankönyvet csinálnánk, és még akkor is kérdés, hogy az hogyan kvadrálna a köztörténeti, európai vagy globális történethez. Bevezetnék a budapesti gimnáziumokban a magyar–szlovák közös tankönyvet? Melyik tanár tudná ezt használni? Komoly problémák vannak ezzel. Az internetről: egy dán történész mesélte, hogy csináltak egy normális dán holokauszt-történeti website-ot, és állami pénzből fölvettek embereket, akik hónapokon keresztül klikkelték az ő website-jukat, mert ettől ők jelentek meg a Google-on, ha valaki beírta, hogy „Holocaust Danmark”. Japánban a számítógépes játékok hatására az ottani gyerekeknek állítólag több mint 50%-a hiszi azt, hogy megnyerték a második világháborút. És a japán történészek nem nagyon mernek a köztévében megszólalni. Erre valahogyan föl kell készülni.

Lőrinc László: Szerintem a nagy nemzetek múltfeldolgozása sem megoldottabb, mint a mienk, például szembenézni a gyarmati korszakkal.

Jakab György: A német–francia megegyezés arról szól, hogy két szomszéd megpróbálja a közös jövőkép kedvéért félretenni a múltat. A szlovák–magyar könyv esetében viszont ez olyan, mint egy nagyon rossz házasság utáni válás, amikor még osztozkodunk, hogy például Petőfi kihez tartozik. Gyakorlatilag két, egymást teljesen kizáró narratíva egymás mellé helyezésével készül most ez a könyv, és ennek így a pedagógiai haszna a nullához közelít.

Stefány Judit: Össze kéne szedni, hogy milyen elemeket lehetne a magyar történelemből felsorolni, hogy jó érzés legyen magyarnak lenni.

N. Kósa Judit: Az igazi baj a kommunikációnak az a módja, ami manapság az interneten folyik. Azzal, hogy a dolog rendkívül könnyen interaktív és pro-

vokálja a véleménynyilvánítást, jelentős része névtelen, nincsen mögötte való személyiség, nincsen olyan élettörténet, emberi történet, család, személyes történet, amivel vitatkozni lehet, amire hivatkozni lehet, így az a fajta nemzeti téboly, amit itt kerületünk már egy darab ideje, egészen korlátlan módon és befolyásolhatatlanul tud megnyilvánulni. A *Népszabadság* momentán két embert alkalmaz arra, hogy folyamatosan irtsa a cigányozó, zsidózó, minősíthetetlen hozzászólásokat, amelyek a mi cikkeinkre érkeznek a nap 24 órájában, és merőben nem a vitatkozás vágyával.

Lőrinc László: Nagy baj ez a névtelenség, de tudni kell, hogy névvel szereplő, ismert emberek tévéműsorai, cikkei adnak tápot ennek. A boszorkányhisztériát is ismert értelmiségiek indították a középkorban.

Hosszú Gyula: Nagyon fontos, hogy az interneten fogyasztható anyagokat tudjunk kínálni. Egy-másfél év múlva jelenhetnének meg az első életképes anyagok. Akik tankönyvírással foglalkoznak, azoknak nem volt energiája, figyelme még az utóbbi években sem erre. Ha valaki – vagy az EU, vagy a leendő kormány – valamilyen nagy pénzzel nem áll egy ilyen dolog mellé, akkor ez nagyon lassú és keserves munka lesz, mert az ilyen fejlesztés rengeteg pénzbe kerül. De hogy el kéne indítani most, ebben a pillanatban, abban teljesen bizonyos vagyok.

Néhány héttel ezelőtt volt egy beszélgetés, ami arról szólt, hogy a holokauszt-tagadást büntetni kell-e vagy nem. Tiszteletét tette a híres blogger, Tomcat. Ez a nagyon értelmes és tájékozott fiatalember kérdéseket tesz fel, és válaszokat szeretne a kérdéseire. Elolvas egy csomó könyvet a holokausztról, jó könyveket is, és maradnak kérdései. Hol talál erre választ? Azon túl, hogy ott Karsai László megválaszolja neki, és felajánlja, hogy még találkozókra is hajlandó ezek után is, sőt. Hol van a holokauszt múzeumban is, hol van olyan anyag, amire, ha valaki akar, tanárként, netán diákként odakattint, és nem tudja otthagyni?

A szlovák–magyar tankönyv ügyében én hitetlen vagyok. Viszont meg lehetne írni egy olyan könyvet, és megcsinálni hozzá egy internetes anyagot, ami arról szól, hogy szlovákok Magyarországon és magyarok Szlovákiában. Megírni az együttélést, ami nagyon sokszor nagyon szerves együttműködés.

Lőrinc László: Ennek az egész programnak van egy olyan terve, hogy a végén alkotunk egy olyasmit, mint a Városi legendák honlap, ahol a legendák és cáfolataik, a gyakran ismételt diákkérdések és az arra adható válaszok megjelenének.

Örkény Antal: Ez egy alattvaló társadalommá vált. Mikor a meleget bántják, csak 1500 ember megy ki mellettük tüntetni. Egy normális országban kimegy 30 ezer ember. Én azért üdvözlöm az internetet, mert ugyan a fiatalok sem mennek ki tüntetni, de az interneten viszont aktívak. És szerintem ezt egy társadalomnak ki kéne használni. Felmentem múltkor a gyerekeim iskolájának a honlapjára, hát elképesztőnek tartom. Pedig ez egy elit magyar általános

iskola. A vizuális és intellektuális unalom jellemzi, ezzel egy iskola nem lesz partnere a gyerekeknek. A gyerekek meg elmennek a Facebookra. A másik kérdés a siker. Ha Magyarország teljesítményét belehelyezzük egy nemzetközi térbe, akkor szerintem mindenki önmaga is rájöhet, hogy esetleg siker az, amit eddig nem érzett sikernek. Szerintem a magyar történelmet lehet sikernek érzékelni, hogyha összehasonlítjuk. Van, amiben sikeres volt. Tényleg nem nyertünk háborút. Ugyanakkor meg nagyon sok a teljesítmény. Magyarországon nincs a teljesítménynek semmi értéke és semmi elismerése. Ez a rendszerváltás legnagyobb értékvesztése. Ha minden ember elkezd sikert keresni vagy önmagát sikeresebbnek érzékeli, akkor az valahogy összeadódik egy kollektív sikerrel is, illetve ez egy elégedett világ építéséhez vezethet. Ez a „magamat vizsgálom, önmagammal vitatkozom, önmagam narratíváit csócsálom éjjel-nappal”, szerintem zsakutca.

A történelemtanításban két dologgal nem értek egyet. Amikor egyetemre jártam, megkérdeztem a történelemtanítás módszertana című tárgy tanárnőjétől, hogy miért van az, hogy egy év csúszás van az irodalom és a történelem között. Azt mondta, hogy mert ez így jó. *(Nevetés.)* Most nem tudom, hogy megváltoztatták-e, szerintem nem változtatták meg. A másik problémám, amivel, azt hiszem, már nem leszek ilyen népszerű, hogy a kronologikussággal sem értek egyet. Ez a fejlődéstudományból fakad, hogy szépen megyünk az őskortól, és megérkezünk napjainkig; ez különben jó apropó ahhoz, hogy el se éri napjainkig, mert nincs rá idő.

Kopcsik István: Föl lehet kelteni a gyerekek érdeklődését. Kell hozzá motivált tanár, kell hozzá a közös felfedezés igénye. Amit meg én hozzáteszek és harminc éve csinállok, hogy el kell vinni oda térben és időben, ahol az események történnek. Ez lehet, hogy a falu határa, a kis mocsár, de lehet akármi-csoda, lehet az auschwitz-i haláltábor is, bármi. Egyszerűen kézzelfogható élményhez kell juttatni a gyereket, és a tanárral közösen kell fölfedezni. A másik, amit ehhez tennék hozzá, a tolerancia. Csináltunk hét évig egy „esély határok nélkül” programot, térítésmentesen, ennek keretében a legtehetségesebb gyerekek jöhettek ide külföldről. Hát, bizony a gyerekeinknek hamarabb volt kapcsolata az arabokkal, igazi ortodox zsidókkal, kínaiakkal, mint a székely lőfőgyerekének a székely szérús gyerekével. És volt olyan székely, akinek mi tanítottuk meg a székely himnuszt. Három évbe került, mire a két székely gyerek három faluval arrébról egymással igazán beszélő viszonyba került, és nem megalázta a másikat. Sok régi, rossz reflex van bennünk, és ezt megint csak élő kapcsolatban lehet szerintem feleleveníteni. Teljesen újszerű szemlélet és tartalom kell. Helyre kell tenni a természet és az ember viszonyát, olyan természetudományt és társadalomtudományt kell tanítani, amelyben az ember egyben van a természettel. Csak komplex módon lehet. Ha kimegy a diák egy vár alá,

akkor a folyótól kezdve mindenről ott kell tanulnia, akkor, abban a pillanatban. Ne egy évvel arrébb tanulja a magyar történelmet, irodalmat, néprajzot. Nem kell nyolc éven keresztül kétszer, háromszor, egyetemen meg negyedszer áttanulni ugyanazt magasabb szinten. Húsz éve beszél erről a magyar módszertan meg a kutatás. Ehhez természetesen kell egy politikai konszenzus. Minden normális országban (pl. Portugália, Görögország, Spanyolország) le tudott ülni a rendszerváltó politikai elit, és megszabta azt a nyolc-tíz pontot, amiből nem mozdulnak ki tíz évig. Öt év múlva, tíz év múlva úgy lesz belőle valami. A másik kérdés a tanárképzés. Akkor lesz az igazi katasztrófa, amikor találkozik ez az internetes negyedművelt diákság a hamis mítoszvilágot tanítani akaró, újonnan kijött tanárral. Ez ellen kéne tenni.

Miklósi László: Bizonyos dolgok mellett nem mehetünk el szó nélkül az órán, a folyósón, az iskolában. Például laza kis félmondatok, beszélások, kis, félhangos cigányozások, zsidózások, románózások, szlovákozások és így tovább. Meg kell tanítani a nethasználatot és a forráskritikát, ez is a dolgunk, és kérdés, hogy mennyire tesszük. Az egyik megoldás az lenne, hogy mi is internetes anyagokat készítsünk. Ennek lehet egyik módszere az, hogy öntevékenyen ki-ki készít háziilag, a végén összegyűjtjük, és lehet egy profi megoldás is.

Békés Anna: Egy rossz hírem Hosszú Gyulának: van fejlesztett internetes tananyag. Olyan rossz, amilyen rossz csak lehet. Elsősorban az informatikai háttere: kényelmetlen használni. Ezzel szemben például van millió tantárgyfüggetlen feladatlap-szerkesztő program. Kiválaszthatom a feladattípust: egyelemű választás, többelemű választás, nyílt végű kérdés és egyebek, és ebből össze tudom rakni a saját tárgyamnak a feladatlapját pedagógiai oldalról. Tartalmi szempontból nyilván nekem kell megtölteni, de ezek például nagyon kényelmes, nagyon jól használható felületek, és magyarul is hozzáférhetők.

Trencsényi Borbála: Az Egyletnek csupán annyi a feladata, hogy itt egymás között jól érezze magát az, aki eljött, vagy pedig fölkérték-e valamiféle akcióterv kidolgozására, vagy hogyha nem kérték fel, szándékozik-e valami ilyesmit benyújtani a megbízónak, illetve a megbízó utódjának?

Miklósi László: Szándékozunk javaslatokat tenni a folytatásra. Igyekszünk a javaslatokat összeszedni, néhány el is hangzott már.

Trencsényi Borbála: A most megbeszélt problémákat ne egyszerűen szakmai belügynek tekintsétek. Kevés, hogy ki-ki teszi a maga iskolájában a dolgát. Nem lehet-e a politika felé valami nyomatékos figyelmeztetést vagy jelentést küldeni, hogy veszélyben a haza? Vagy nem lehet-e a pályázatok kiírói felé valami olyasmit megfogalmazni, hogy ilyen meg ilyen pályázatot volna érdemes kiírni a gyakorló tanároknak ilyen meg ilyen tananyagfejlesztésre? A magyar állam nem tudna fizetni egy-két történelemtanárt, aki veszi a fáradságot, és a bornírt meg goromba mondatokra tényszerűen válaszol?

Lőrinc László: Több mint egy éve tervezünk valami olyasmit, amit Bori mond és ami ebben a programban testesül meg. Különben Balázs említette, hogy jelentkezett például egy milliomos valamikor azzal, hogy támogatna ilyesmit. Vagyis több embernek jutott eszébe, hogy oda kéne tartani a kezét a cunami elé. A program végén ezzel kapcsolatban ajánlásokat is szeretnénk megfogalmazni tanároknak, pályázatok kiíróinak.

Repárszky Ildikó: Tényleg azt gondolom, persze, hogy kellene ilyen oktatási anyagok, de rengetegről tudunk csak így most, hirtelenjében mi is, meg csináltunk is sok-sok évvel ezelőtt anyagokat, pont a TTE-vel együtt, melyek eltűntek, nem tudjuk, hol vannak, hogy ki használja őket, valószínűleg senki. N. Kósa Judit is emlegette az interneten megjelenő mocskolódo szövegeket, és Miklósi Laci, kérded, hogy miért nem válaszolunk rájuk. Ezt nem lehet bírni! Sem intellektuálisan, sem időben, sem érzelmileg.

Stefány Judit: Amikor azt mondtam, hogy pozitív mítoszok kellene, akkor olyasmire gondoltam, mint például annak hangsúlyozása: nincs annál nagyobb csoda, mint hogy egyáltalán vagyunk. Róna-Tas András mondja valahol, tán a Mindentudás Egyetemén, hogy azért maradtak meg a sztyeppenépek között a magyarok, mert nagyon tudtak integrálni. Jó lenne, ha ez valahogyan átkerülne a magyar köztudatba. Hogy sok mindenből építkezett az a kultúra, amit utána magyar kultúrának nevezünk. Hogyha be tudna épülni a történeti gondolkodásunkba az, hogy ugyan nincsenek győztes háborúink, de ami előrevitte a magyar történelmet, az mindig a kompromisszumkeresés vagy annak megtalálása. Szóba került a Facebook. Biztosan látjátok ti is, hogy a diákjaitok naponta elmebetegbebbnél elmebetegbebb kérdőíveket töltenek ki a Facebookon, és válaszolnak a „melyik rajzfilmhős lennél” típusú kérdésekre. Hogyha vennénk a fáradságot, hogy ösztönözzük: ugyanilyen típusú történeti kérdőíveket rakjanak fel a Facebookra, és ugyanilyen stílusban megfogalmazott szövegeket komoly dolgokról is, akkor lehet, hogy előbbre lehetne lépni.

Jakab György: Amíg a békéscsabai szlovák gimnáziumban szlovák nyelven azt olvassák, hogy őseink a Kárpát-medencébe Árpád vezetésével érkeztek be, addig nagyon nehéz bármit tenni, akár állami szinten, akár a történelemtanároknak.

Szántó Judit: Egy iskola honlapja sok mindenre jó. Olyanfajta tartalmakat is föl lehet tenni, hogy a mi iskolánk tanulói ezek alapján tájékozódjanak bizonyos kérdésekben. Legyen az akár holokaust, legyen az akár a kommunizmus áldozatai vagy bármi. Az emléknapokról azt hallottuk, hogy azok egyáltalában – a szociológiai felmérés szerint – semmilyen nyomot nem hagynak. Ezek talán sokkal jobb eszközök a gyerekek történelmi tudásának a fejlesztésére, mint esetleg a történelemóra, hogyha nem az történik, hogy kiáll öt gyerek, és közöl valamit az ötszázzal, hanem, hogy ötszáz gyerek csinál valamit, amiből összejön valami. Ezt mi évek óta csináljuk. Továbbá rá lehet kényszeríteni

a szülőket, nagyszülőket arra, hogy meséljenek. Mi most már több témában megtettük, 1956 kapcsán ötszáz gyerek készített interjút. A rendszerváltás kapcsán is a gyerekek meginterjúvolták a családjukat, illetve a kommunizmus áldozatai kapcsán a Rákosi-rendszerről. Sztorikat kell velük gyűjtenni, és akkor húszéves fiúk azzal jönnek be az iskolába, hogy de jó feladat volt ez, mert végre beszéltem a nagypapával. A nagypapa meg azt mondta, hogy őt ötven éve senki nem kérdezte, és milyen jó, hogy végre valaki megkérdezte. Szóval szerintem nem biztos, hogy mindig nagyot kell gondolni és internetes fejlesztésekben gondolkodni. Kőbányán például kezdeményezték, hogy az általános iskolai tanárok foglalkozzanak helytörténettel. Egy helytörténész, a Pataky igazgatóhelyettese körbevitte a tanárokat, tanítókat Kőbánya nevezetességein, és kiderült, hogy a töménytelen mennyiségű lepra között micsoda fantasztikus dolgok és gyönyörűségek bújnak meg.

Lőrinc László: Mindezek a problémák, melyek most áradásszerűen jönnek elő, jelen voltak évtizedek óta. Szűcs Jenőnek egy sor olyan írása van, melyet mintha ide írt volna hozzászólásként.

KÖZKEDVELT MÍTOSZOK

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET

Klima László: Etruszk–magyar nyelvrokonság

Az etruszk–magyar nyelvrokonság korábban felmerült ötletéhez nyúlt vissza napjainkban Mario Alinei. A szerző az etruszk feliratok neves kutatója. Ezt a nyelvet a Kr. e. 8–1. század között beszélték, a feliratos kövek tanúsága szerint főként a mai Közép-Olaszország területén. Az etruszk még mindig nem teljesen világos szerkezetű nyelv, feltehetőleg agglutináló („ragozó”) típusú lehetett, miként a világ különböző tájain sok más nyelv – köztük a magyar is.

Az etruszk–magyar nyelvrokonság ötletének komolyságát a tekintélyes szerző garantálhatná. Csakhogy Alinei, az etruszkológia kimagasló kutatója a finnugrisztikát és a hungarológiát csak a tudománynépszerűsítő kézikönyvekből és az alapvető tudnivalókat tartalmazó összefoglalásokból ismeri. A szerző egész életében csak írott forrásokból próbált rekonstruálni egy nyelvet, és talán emiatt eddig még nem értette meg a történeti nyelvészet módszerét. Ez a módszer a ma is beszélt nyelvekből rekonstruálja a közös alapnyelvet (pl. a mai finnugor nyelvekből a finnugor alapnyelvet) – és ez a lényeg: a hangtani tanulságokból (szabályos hangmegfelelések) kiindulva. Az *Ősi kapocs. A magyar–etruszk nyelvrokonság* című könyvében és a bírálóinak írt válaszcikkeiben megmosolyogtató tévedéseket követ el. Néhány példa:

1. Művét a honfoglaláskori *gyula* méltóságnév és az etruszk *zila* szó rokonításával kezdi. Önmagában már az is abszurdum, hogy egy török eredetű magyar szót (jövevényszót) vet össze egy etruszk szóval, de ezt később egy erőltetett vándorláselmélettel megpróbálja megmagyarázni (lásd lejjebb). Még meghökkentőbb viszont, hogy a magyar betűk hangértékével sincsen tisztában: úgy véli, hogy a *gyula* szóban a *g* betű után kettős magánhangzó (diftongus) áll, amelyet az *y* és az *u* betű jelöl.

2. Nem érti a magyar nyelv magánhangzó-illeszkedésének rendszerét (a toldalék magánhangzója hangrendileg illeszkedik a tő magánhangzójához, lásd pl. *-ban/-ben*, *-hoz/-hez/-höz*). Már csak emiatt is hibás az etruszk *tezan* szó egybevetése a magyar *tesz* ige egyes szám 3. személyű, felszólító módú alakjával (mert az nem „*tegyan*”, hanem *tegyen*). Ezt a hibát Alinei többször is elköveti.

3. Alinei az etruszk mondatok, szókapcsolatok magyarból való megfejtése során figyelmen kívül hagyja a magyar nyelv alapszórendjét (SOV= alany–

tárgy-állítmány). Az etruszk *apa nacna* („apa nagy” = „nagyapa”) semmiképpen nem lehet magyarul, mert a nagyapát a magyar séma szerint fordított szórenddel kell mondani (és egy etruszk sírfeliratra felvésni).

Ezeket a példákat (és még másokat is) Danilo Gheno gyűjtötte össze; bírálata rövidesen megjelenik. Gheno mellett még Csepregi Márta és Dusnoki Gergely írt Mario Alinei *Ősi kapocs* című könyvének nyelvészeti tévedéseiről.

Most nézzük az etruszk–magyar nyelvrokonság történeti hátterét.

Alinei első tétele, hogy az etruszkok a Kárpát-medencéből vándoroltak Itáliába. Olasz régészekre hivatkozva azt írja, hogy az etruszkokat megelőző villanovai és ósvillanovai régészeti kultúra az etruszkok elődjének tekinthető, és bennük világosan felismerhető a közép-európai urnamezők kultúrájának hatása. Később Hugh Henckent idézi, aki az etruszkokat a Kárpát-medencéből eredezteti. E régészeti kérdésről itt nem szükséges állást foglalnunk, csak Alinei azon állításáról, hogy ekkor, vagyis a középső bronzkorban etruszk–magyar bevándorlás történt Itáliába. Honnan tudja, hogy az Itáliába vándorló népesség magyarul beszélt? Mikor vált ki a magyar nyelv a finnugor, majd ugor nyelvi egységből Alinei szerint? (Merthogy ő egyébként a finnugor nyelvrokonságot nem tagadja.) A finnugor nyelvek kutatói szerint a magyar nyelv ekkor még nem önállósult.

Alinei azt írja, hogy e korban a vándorló etruszk–magyarok már olyan társadalmi szinten álltak, hogy voltak közöttük *kendének* és *gyulának* nevezett vezetőik is. Ha ez igaz, akkor mely időszakban kerültek ezek a török jövevéyszavak a magyar nyelvbe Alinei szerint? Nos, úgy gondolja, hogy a finnugor ősnépesség a Kárpát-medencéből költözött Északkelet-Európába. Tehát elődeink előbb elmentek északra, ahol otthagyták rokonaikat, hogy azokból később más finnugor népek alakuljanak. Az Északkelet-Európába tett kirándulás után a Kr. e. 4–3. évezredben visszatértek a Kárpát-medencébe, útközben egyesülve a török eredetű etruszkokkal, hogy aztán rövidesen elmehessenek Itáliába. A magyarok összevissza vándoroltatása során nem kapunk választ arra a kérdésre sem, hogy az őskor óta a Kárpát-medencében élő magyarok hogyan veszítették el nyelvüket, hogy részesei lehessenek az finnugor nyelvi egységnek, majd az egység felbomlása után miként szerezték vissza újra ősi magyar nyelvüket. Vagy az már egy másik magyar nyelv volt? Vagy el sem veszítették, és nem is létezett finnugor nyelvi egység? Alinei tényleg komolyan gondolja, hogy „*a magyarok honfoglalásának középkori dátuma ... égbekiáltó és tarthatatlan ellentmondások hordozója*” (*Ősi kapocs*, 441.)? Hazudnának a 9. század végi honfoglalásról író források? Csupa megoldatlan probléma...

Mario Alinei járatlanságát a történeti nyelvészetben és a régészetben művének magyar fordítója sem tudta korrigálni. A fordítás figyelmen kívül hagyja a történeti nyelvészet és régészet magyar nyelvű szakszókincset.

Irodalom

Alinei, Mario: *Etrusco: una forma arcaica di ungherese*. Il Mulino, Bologna, 2003

Alinei, Mario: *Ősi kapocs. A magyar–etruszk nyelvrokonság*. Allprint Kiadó, Budapest, 2005

Csepregi Márta: *Ősi kapocs. A magyar–etruszk nyelvrokonság. Finnugor Világ* 10/3 (2005), 37–38.

Dusnoki Gergely: Mario Alinei: *Ősi kapocs. A magyar–etruszk nyelvrokonság. Folia Uralica Debreceniensia* 12, 2005. 174–176. <http://mek.oszk.hu/03300/03363/index.phtml>

Dusnoki Gergely: Mario Alinei: *Ősi kapocs. A magyar–etruszk nyelvrokonság. Ponto Baltica* 11, 2005. 140–142.

Dusnoki Gergely: Mario Alinei: *Ősi kapocs. A magyar–etruszk nyelvrokonság. Alessandria* 1, 2007., 236–239.

Gheno, Danilo: Mario Alinei: *Etrusco: una forma arcaica di ungherese. Archivio Glottologico Italiano* 89/2, 2004. 217–232.

Gheno, Danilo: *A magyar lenne a mai etruszk? (Mario Alinei könyvéről). Magyar Nyelv* 100, 2004. 490–498.

Klima László: *A finnugor nyelvrokonságról történészeknek*. <http://finnugor.elte.hu/tortenelem/fgrnyelvrokfgtrort/1fejnyelvroktort.htm>

Klima László: Parthus–magyar rokonság, Jézus magyar volt

A parthus nép az ókori Perzsia területén élt. Nevét a Szeleukida Birodalom egyik tartománya, Parthia után kapta. Ezt a területet a parthusok Kr. e. 247-ben szállták meg. Katonai sikereiket lovas íjász harcmódoruknak köszönheték (megfutamodást színleltek, hátrafelé nyilaztak stb. ugyanúgy, mint ezer évvel később a honfoglaló és kalandozó magyarok). A Szeleukidákat háttérbe szorítva építették ki saját birodalmukat, amely a mai Irán és Mezopotámia területén helyezkedett el. A parthus birodalmat az Arsakida dinasztia irányította, és a Kr. u. 3. század elejéig állt fenn.

A parthus–magyar rokonság ötlete Jerney Jánostól származik. Jerney a Don–Dnyeper vidékén járt az ősmagyarok nyomait keresve, de Iránba nem jutott el. Utazásának története, parthus–magyar elmélete itt olvasható: Jerney János: *Keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett* (1851).

Jerney János ötletét Badiny-Jós Ferenc, egykori magyar katonatiszt újította fel, aki 1946-ban emigrált Argentínába. Itt eleinte a sumer–magyar rokonsággal foglalkozott, pl. az esztergomi várkapolna oroszlanos díszének sumer kapcsolatait vizsgálta (mintha az oroszlan nem lenne a világ minden részén uralkodói szimbólum...), majd 1971-ben eljutott a parthus–magyar rokonsá-

gig. Tudományos ámokfutását tovább folytatva „fedezte fel” Jézus magyar gyökereit. Közben önálló egyházat is alapított. Már majdnem kilencvenéves volt, mikor visszatelepült Magyarországra, ahol tanítani kezdett a miskolci Nagy Lajos Király Magánegyetemen. 1996-tól könyveit is kiadták Magyarországon. Tanításai oly rohamosan fertőzték a meghasonlott magyar társadalmat, hogy végül 2009-ben a katolikus egyház körlevélben is föllépett ellene.

Badiny-Jós saját állítása szerint a manicheus vallási tanokból és az ujjur hitvilágból rekonstruálta Jézus „eredeti evangéliumát” (*Jézus király, a pártus herceg*. Budapest, 1998. 243–245.), majd egy sumer szöveget a magyar nyelvből megfejtve megalkotta a magyarok őstörténetét. Ezután következett annak megállapítása, hogy Mária, Jézus anyja parthus hercegnő volt. Elméletéhez történeti forrásokat magyarázott félre, Betlehem város nevét közben több nyelvből is megfejtette. Így jutott el odáig, hogy Jézus parthus volt, vagyis szegről-végről magyar. Mellesleg a parthus népnévben a magyar *párt* szót is felfedezte, melynek során csak azt felejtette el, hogy a parthus e nép külső elnevezése, a görögök és a rómaiak a pami népet emlegették e néven, amúgy pedig a párt jövevényszó a magyarban.

Jézus magyarságának fölfedezője már az eddigiek alapján is zavaros gondolkodású fantasztának tekinthető. Pedig vannak még további meghökkentő ötletei: szerinte a zsidó–szabadkőműves összeesküvés elindítója Pál apostol volt, s ezen összeesküvés végső célja, hogy Habsburg Ottót tegyék a világkormány vezetőjévé. Nehéz lehetett ezt így együtt kitalálni.

Irodalom

Badiny-Jós Ferenc: *Kaldeától Ister-gamig, I–III*. Budapest, 1997

Badiny-Jós Ferenc: *Jézus király, a pártus herceg*. Budapest, 1998

Grül Tibor: A pártus herceg rokonsága. In: *Hetek*, 2000. 07. 29. http://www.hetek.hu/hit_es_ertekek/200007/a_partus_herceg_rokonsaga

Jelenits István: Minden lehetséges. Az is, hogy Jézus pártus hercegnek született? In: *Új Ember*. 2000. augusztus 20–27. (<http://ujember.katolikus.hu/Archivum/000820/1201.html>), szeptember 3. (<http://ujember.katolikus.hu/Archivum/000903/0701.html>), szeptember 10. (<http://ujember.katolikus.hu/Archivum/000910/0601.html>)

A 2009. év eseményeiről (az idézett írások nemcsak Jézus magyarságát cáfolják, hanem általában az abszurd őstörténeti nézetek ellen lépnek fel):

<http://hetivalasz.hu/itthon/hungaria-helyett-finngaria-24507/>

<http://hetivalasz.hu/itthon/a-taltosok-mar-a-spajzban-vannak-24626/>

<http://hetivalasz.hu/kultura/menekules-az-ostortenetbe-24835/>

<http://hetivalasz.hu/itthon/akademikus-vita-24837/>

http://renhinek.blogspot.com/2009_10_02_archive.html

http://renhinek.blogspot.com/2009_10_30_archive.html

Klima László: Sumer–magyar nyelvrokonság

A 19. század második felében a humán tudományok kutatói különös figyelmet fordítottak a nyelvek történetére. A népek, nemzetek történetére vonatkozó adatokat vártak a nyelvek tanulmányozásától. E korszakban alakult ki a történeti nyelvtudomány máig alkalmazott megközelítési módja, módszereinek tárháza. A nyelvek eredetét tanulmányozva ekkor számos olyan ötlet, lehetőség merült föl, amelyet a későbbi vizsgálatok során elvetettek.

Selig Cassel 1848-ban megjelent művében a magyarokat a hunok leszármazottainak tartotta. W. Schott a szíami (tajvani) nyelvet a héberrel és a magyarral hozta kapcsolatba. Max Müller elkülönítette a turáni nyelvek csoportját, amelynek északi ágába a tunguz, mongol, tatár, finnugor nyelveket sorolta. R. Caldwell 1856-ban az indiai dravida nyelvet a finnugor nyelvekkel rokonította. A mezopotámiai ékírásos feliratokat tanulmányozó kutatók körében pedig felbukkant az a feltételezés, hogy az ékírások nyelve ugor (finnugor) vagy turáni. Az újonnan felfedezett nyelvet J. Oppert 1869-ben sumernek nevezi el.

A sumer–magyar nyelvrokonság ötlete tehát nem magyar találmány. Magyarországon nem is keltett különösebb feltűnést, mivel a 19. század végének kutatói elmerültek a magyar nyelv török vagy finnugor eredetéről folytatott vitában. A 20. század elejének kőszá hazai írásai után a „sumer–magyarológia” igazán a második világháborút követően, az 1945-ös első hullámmal távozó emigránsok körében bontakozott ki Dél-Amerikában és Kanadában. Bobula Ida, Badiny-Jós Ferenc és társaik művei a szocializmus konszolidáltabb, kádári évei alatt mind könnyebben jutottak be Magyarországra. A rendszerellenes értelmiség néhány tagja számára úgy tűnt, hogy elhallgatnak előle valamit, elhallgatják az igazságot a magyarság eredetéről. Ezért mind több híve lett a sumer–magyar nyelvrokonságnak. Elsősorban a reálértelmiség (mérnökök, orvosok) körében vált népszerűvé. A rendszerváltás után újabb, külföldi és hazai magyar követői lettek ennek a teljességgel tudománytalan nézetnek. A sumer–magyar nyelvrokonság elméletének azonban vannak új vetélytársai is, melyek közül talán a legabszurdabb a magyarok idegen bolygóról való származtatása.

A sumer–magyar nyelvrokonság tudományos cáfolatát először Komoróczy Géza írta meg. *Sumer és magyar?* című könyve alapján a sumer–magyar nyelvhasználat hibái, tévedései a következő csoportokba rendezhetők:

1. Az ékírással ránk maradt sumer feliratok egykori hangképe nehezen rekonstruálható, a kiolvasásuk tudományos közmegegyezésen alapul. Ez nem hátráltatja a sumer nyelv tanulmányozását, ugyanakkor a tudomány jelenlegi szintje lehetetlenné teszi a szabályos hangmegfeleléseken alapuló nyelvi kap-

csolatok feltárását a sumer és más nyelvek, így a magyar között is. Ezt a tényt a sumer–magyarológusok figyelmen kívül hagyják.

2. A sumer–magyarológusok sajnálatos nyelvészeti képzetlenségük miatt sem alkalmazzák a történeti nyelvészet módszereit, olykor azonban tudatosan vetik el őket. Egységes módszer nélkül azonban bármilyen nyelv rokonítható bármilyen másik nyelvvel.

3. A sumer–magyarológusok nem létező feliratokra, nem létező tudományos művekre hivatkoznak. Ez olykor tudatos ferdítés – lásd a pulikutyára utaló, koholt feliratot és bibliográfiai hivatkozásokat –, máskor butaságból eredő tévedés, mint például az Ocserki nevű, nem létező orosz tudósra (a szó jelentése: vázlat, tanulmány) való hivatkozás (Komoróczy Géza: *Sumer és magyar?* Budapest, 1976. 90–95.).

A rendszerváltás után a sumer–magyarológia aktív művelője maradt a hazatért Badiny-Jós Ferenc, akinek nézetei tovább is fejlődtek a parthus–magyar rokonság irányába, sőt Jézust is magyar származásúnak tartotta. Nézetei oly mértékben terjedtek, hogy az egyházak fellépését is kiváltották.

Az újabb tudósok (Marác László, Tóth Alfréd stb.) műveiben a már felsorolt típushibák találhatók meg, ugyanakkor minden újabb kutatóra jellemző, hogy a finnugor nyelvrokonságot az idegen elnyomó nemzetek által a magyarokra erőltetett ideológiaként mutatják be.

Az újabb dilettáns nyelvhasznító tevékenységét újabb tudományos vitákban bírálták. A finnugor nyelvrokonság ellen vitázókra a tudományos érvek azonban nem hatnak: műveikben nem követik a tudományos érvelés szabályait, s nem értik meg az ellenérveket sem.

A sumer–magyarológusok elleni tudományos fellépés eddig a nyelvi összetétel bírálatában merült ki. Történelemtanárok számára azonban a sumer–magyar nyelvrokonság történeti kidolgozatlansága is nyilvánvaló. Ha ugyanis elfogadnánk e két nyelv rokonságát, akkor sem tudnánk ezt a jelenséget történeti környezetbe helyezni. Az elmélet hívei úgy vélik, hogy a magyarok már évezredek óta a Kárpát-medencében élnek. Ezt vajon hogyan képzelik? Hogyan gondolják ezt a feltételezést az ellenkező értelmű írott és tárgyi emlékek adataival összhangba hozni? Az elmélet bizonyításához át kellene írni az elmúlt ötezer év történelmét. Kitalált őskor...

Irodalom

Sumer–magyarológusok művei

Bobula Ida: *Kétezer magyar név sumir eredete*. Montreal, 1970

Bobula Ida: *A szumér–magyar rokonság*. Buenos Aires, 1982

Marác László, Tóth Alfréd és még más, dilettáns nyelvhasznító művei itt tanulmányozhatók: www.federatio.org/mikes_bibl.html

A sumer–magyarológia bírálata

Hegedűs József: *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokon-
ságáról*. Budapest, 2003

Honti László: Mítoszok a magyar nyelv eredete körül. In: *Nyelvtudományi Közlemények*
101, 2004. 137–151. <http://www.nytud.hu/nyk/101/index.html>

Honti László: Anyanyelvünk őstörténete – nemzeti tudatunk. *Folia Uralica*
Debreceniensia 13, 2006. 167–175. <http://mek.oszk.hu/04400/04434/index.phtml>

Komoróczy Géza: *Sumer és magyar?* Budapest, 1976

Rédei Károly: *Őstörténetünk kérdései*. Budapest, 1998, 2003 <http://finnugor.elte.hu/fgralap/mnyfalanyagok/dilettansajanlottirodalom.htm> (részletek a műből)

Fodor István: A hun–magyar rokonság elmélete

A belső-ázsiai eredetű hunok nyugat felé vándoroltak, a Krisztus születése körüli időben a földrajzi értelemben vett Európa keleti határának közelében éltek már egyes csoportjaik, az Aral–Kaszpi vidékén, későbbben pedig az Alsó–Volga–Kubán–Azovi-tenger térségében. Közép-Európa keleti határvidékére a 4. század utolsó harmadában érkeztek. 376-ban a Dnyeszter mellett döntő vereséget mértek a germán vizigótokra. A Kárpát-medencébe a 420-as években tették át székhelyüket, mégpedig annak délkeleti részébe, valószínűleg a Tisza–Maros–Temes vidékére. Legnagyobb uralkodójuk Attila nagykirály volt, aki 445 és 453 között viselte e címet. Számos nagy hadjáratot vezetett a római birodalom két része ellen. Halála után azonban, 454-ben germán alattvalói (a szkírek, gepidák s más népelemek) felláztak hun uraik ellen, s a Belgrádtól nem messze lévő, Nedao nevű folyónál döntő vereséget mértek rájuk. A hunok keletre menekültek, hatalmas birodalmuk népessége szétszóródott.

Az első magyar lovascsapatok minden bizonnyal 862-ben vonultak át a Duna–Tisza völgyén, amikor itt már híre-hamva sem volt a híres Attila népének. De nem találkozhatott e két nép korábban, keleten sem: a hunok jóval délebbre vertek tanyát az Európa s Ázsia határvidékén elterülő sztyeppéken, mint a mi őseink. Sem a történeti, sem a régészeti adatok nem valószínűsítik tehát, hogy e két népesség valaha, akár rövid ideig is, együtt élt volna s köztük bármiféle rokonság alakulhatott volna ki.

A középkorban mégis széles körben elterjedt az a felfogás, hogy a hunok és magyarok rokonok, sőt ugyanaz a nép. E felfogás első megnyilvánulása a 11. században érhető tetten a történeti forrásokban.

András királyunk (1046–1060) már idejekorán, 1057-ben megkoronáztatta fiát, a még gyermek Salamont, hogy ezzel is megnehezítse Béla herceg trónra kerülését. Halála után azonban mégis Béla szerezte meg a trónt. András

özvegye, Anasztázia – a kijevi nagyfejedelem, Bölcs Jaroszláv lánya – nyugatra menekült, s IV. Henrik német király segítségét kérte. 1063-ban Henrik akcióba is lépett: erős sereggel kísérté vissza az országba Salamont és híveit, majd Székesfehérváron újból megkoronáztatta a gyermek uralkodót. (Ekkor azonban Béla már nem élt: az összeomlott dömösi trónszék temette maga alá.) Anasztázia a királyi kincstárból gazdagon megajándékozta a német előkelőket. Néhány évvel később, 1071-ben, Lambert hersfeldi szerzetes arról írt, hogy a magyar királyné a német sereg vezérének, Nordheimi Ottónak ajándékozta Attila hun király kardját, amely számos szerencsétlenséget okozott német földön, s ezt a fegyvert a magyarok Attila kora óta kincstárjukban őrizték. (Ez a fegyver, az egykori német-római koronázási kard ma is megvan, a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzik, csak hogy nem kard, hanem íves pengéjű szablya, amely kijevi vagy magyar fejedelmi műhelyben készülhetett.) Ebből a mesés történetből arra következtethetnénk, hogy a magyar uralkodói családban élt az Attilától való származás emléke, s talán az egész magyarságnak is lehetett hun származástudata.

1200 körül írott gesztájában Anonymus szintén Attilától származtatja a magyar uralkodódinasztiát. A magyarságot általában azonban nem. Csupán a székelekről jegyzi meg, hogy Attila népe voltak. A nyugati iskolázottságú magyar krónikás művével nyilvánvalóan az Árpádok jogosultságát kívánta igazolni Pannónia földjére, s egyúttal méltó ősapát is talált az Árpádok számára. A székeleket minden bizonnyal azért igyekezett Attilával összefüggésbe hozni, hogy Attila és Árpád népe közt is valamiféle kapcsolatot teremtsen.

A következő jeles gesztáíró, Kézai Simon, 1282–1295 között írt krónikájában már módszeresen felépített „hun történetet” találunk. Kézai szerint a hunok és magyarok azonosak, az Árpád-féle honfoglalás tulajdonképpen a hunok „második bejövetele”. A krónikaíró művében megadja a magyar társadalom tagozódásának magyarázatát is. (Tudniillik ekkoriban alakult ki Magyarországon az egységes nemesi és jobbágyi réteg.) Előadása szerint a honfoglalás idején azok a hunok, akik a hadba hívó jelre (a véres kardra) egybegyűltek s vitézül megállták helyüket a csatamezőn, alkották később a kiváltságos nemességet, azok pedig, akik megbújtak vagy gyáván megfutottak, ugyanúgy a jogfosztott jobbágyi rétegbe kerültek, mint a harcban legyőzött helyi népesség.

A forráskritika egyértelmű megállapítása szerint a „hun történet” a nyugati irodalmi hagyományokból vette eredetét, s onnan plántálódott át magyar földre. Ugyanúgy nincs tehát köze az állítólagos magyar „hun hagyományhoz”, mint az Attila kardjáról szóló nyugati legendának. A magyaroknak a hunokkal (s a szkítákkal) való azonosítása alapvetően azon az európai szemléleten alapult, hogy minden, keletről jövő nép szkíta, hun vagy avar, akiket Isten küldött a bűnös európaiak megbüntetésére. A hunokkal kapcsolatban ezt erősíthet-

te a magyarok nyugaton elterjedt Hungarus neve is, amelynek első szótagja megegyezik a hun népnévvel. Jóllehet ez nem a hunok, hanem a bolgár-török *onogurok* nevével áll összefüggésben, akikkel őseink valóban hosszú ideig éltek szoros szomszédságban keleten. Ugyanez mondható el a magyar eredetmondában (az ún. csodaszarvasmondában) szereplő Hunor nevééről is. Ez az eredetmonda-típus számos más keleti népnél is előfordul, Jordanes szerint a hunoknak is ilyen eredetmondájuk volt. Ez azonban szintén nem igazol rokonságot, hiszen az ilyen, totemisztikus eredetű mondák bizonyíthatóan éltek már a szkíta korban is, a Kr. e. 4. században.

Kézai története átkerült későbbi krónikáinkba, így széles körben ismertté vált. Különösen fontos, hogy a társadalmi rétegek kialakulását Werbőczy István is így indokolta híres *Hármaskönyvében*, amelyet minden magyar nemes ismert. Így vált a hun származáselmélet a nemesi történelemszemlélet alappillérvé. A középkorban Anonymus és Kézai krónikája ismeretlenül lapangott, a köztudatban Árpád helyét Attila foglalta el, s a hun-magyar azonosság iránt nem merültek fel kétségek. A két első, ránk maradt magyar krónikát csak a 18. században (1746-ban, illetve 1781-ben) nyomtatták ki.

Ugyancsak a 18. század végén kezd beigazolódni tudományos alapokon, hogy a magyar nyelv se nem rokontalan, se nem a hun rokona, hanem az ún. finnugor nyelvek családjába tartozik. A 19. század végén végleg eldőlt a nyelvi vita a finnugor és a török tábor között, az előbbieket teljes győzelmével. Ez egyben a hun-magyar azonosság teóriáját is lerombolta, bár sokakban – érzelmi okokból – ez makacsul tovább élt. Leginkább a székelyekben, ahol a néptanítók plántálták bele az újabb nemzedékekbe származásuk tévtanát a híres Csaba királyfiról. (Attila ilyen nevű utódjáról egyetlen korabeli forrás sem tud.)

Az első világháború és Trianon után Hóman Bálint, nyelvi adatokra építve pedig Gombocz Zoltán igyekszik újból életet lehelni a régi teóriába, úgy vélvén, hogy ezzel elősegítik a magyarság nemzeti öntudatát. Ma már ezt az elgondolást kizárólag az amatőr „őstörténészek” melengetik tovább, mit sem törődve a történeti forrásokkal, tényekkel, hetet-havat összehordva régészeti leletekről, állítólagos írott forrásokról, génvizsgálati eredményekről és eyebeokról.

Irodalom

Bóna István: Valóság és mitikus torzkép: Attila. *Rubikon*, IV. évf. 30. sz. (1993/6) 4–22.

Fodor István: *A bécsi szablya és a prágai kard*. Szeged, 2000

Gombocz Zoltán: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. *Nyelvtudományi Közlemények* 45 (1917–1920), 46 (1923–1927).

Hóman Bálint: *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. Budapest, 1925. (Reprint: Máriabesnyő–Gödöllő, 2003)

Kordé Zoltán: Hun-magyar azonosság. In: Kristó Gyula (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Budapest, 1994, 274–275.

Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest 1983, 313–329.

Róna-Tas András: Nyelvtörténet és őstörténet. In: Kincses Nagy Éva (szerk.): *Őstörténet és nemzeti tudat (1919–1931)*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 1.) Szeged 1991, 65–71.

Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. (Tanulmányok.) Budapest, 1974, 413–555.

Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 3.) Szeged, 1992

Klima László: Finnugor nyelvrokonság

A finnugor nyelvrokonság tényeit időről időre összefoglalják és tudomány-népszerűsítő kötetekben is közléteszik a finnugor nyelvészet kutatói. Így az alapvető dolgokat itt nincs értelme összefoglalni, elég csak a könnyen elérhető művekre hivatkozni. Az alapvető tudnivalók egy rövid bekezdésben elférnek:

Nyelvrokonságot a nyelvek szerkezeti hasonlóságaira alapozva lehet feltételezni (a magyar nyelv finnugor jelenségeit lásd a szakirodalomban).

Különböző nyelvek hasonló hangalakú szavai általában nem jelentenek nyelvrokonságot.

A hasonló hangalakú szavak akkor utalhatnak nyelvrokonságra, ha eltéréseik rendszerbe foglalhatók, ún. szabályos hangmegfelelések állapíthatók meg közöttük. E szabályok létezését példák sorával kell bizonyítani (pl. a finn *k* hangnak szó elején, mély magánhangzó előtt a magyar megfelelője *h*: *koti*~*ház*, *kala*~*hal*, *kolme*~*három* stb.). Ha a rokonítani kívánt nyelvek ősi kultúrrétegbe tartozó szavai között szabályos hangmegfelelések állapíthatók meg, akkor érdemes e nyelvek szerkezetét is összehasonlítani.

A magyar nyelvben kb. 650 finnugor eredetű szó van. E szavak és továbbképzett alakjaik előfordulása a beszélt nyelvben kb. 80(!)%-os arányú.*

Irodalom

Bereczki Gábor: Az uráli nyelvcsalád. In: *Nyelvrokonaink*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2000. 193–198.

Csepregi Márta: Kérdések a nyelvrokonságról. In: *Finnugor kalauz*. Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1998, 2001. 9–26.

* A nyelvrokonság nem okvetlenül jelent vérségi rokonságot. A mai magyarok genetikailag közelebb állnak a körülöttük élő népekhez, mint a finnekhez. Ugyanakkor az MTA Szegedi Biológiai Központjának Genetikai Intézete és Régészeti Intézetének közös kutatása kimutatta az uráli rokonság jegyeit a honfoglaláskori temetők gazdag sírjaiban talált csontokban. Lásd erről: <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=16325>. A szerk.

Hajdú Péter: A rokonság nyelvi háttere. In: *Uráli népek*. Corvina Kiadó, Budapest, 1975. 11–43.

Zsirai Miklós: *Finnugor rokonságunk*. Budapest, 1937 (reprint: Trezor Kiadó, 1994)
Oktatási segédanyag az interneten az ELTE Finnugor Tanszéke által oktatott, *A magyar nyelv finnugor alapjai* című tantárgyhoz (Bereczki Gábor ugyanazon nevű tankönyvének kivonata): <http://finnugor.elte.hu/fgralap/>

A Rénhírek című finnugor blog (<http://renhirek.blogspot.com/>) nyelvészeti bejegyzéseit is érdemes elolvasni, pl. a szabályos hangmegfelelésekről ezt:

<http://renhirek.blogspot.com/2010/02/szabalyos-hangmegfelelesekrol.html>

Fodor István: Idegen hatalmak kényszerítették-e ránk a „finnugor elméletet”?

A magyar nyelv finnugor rokonságát tagadók kedvenc vesszőparipája, hogy a „finnugor elméletet” az osztrákok és a szovjetek kényszerítették ránk, mégpedig azzal a céllal, hogy „elvegyék igazi múltunkat”, tönkretegyék nemzeti öntudatunkat. Ezt még megtoldják azzal, hogy ennek a „finnugor tévtannak” a kiagyalói és terjesztői is idegenek voltak, mint Budenz és Hunfalvy, merthogy ez utóbbi férfiú eredeti neve Hunsdorfer volt. Szerintük igazolható tény, hogy mindketten a gonosz osztrák császár bértollnokai voltak. Kap még tőlük bőven más is, például Trefort Ágoston, aki állítólag e metely legagresszívabb terjesztője volt. A figyelmes olvasó azonban e „tudósok” műveinek böngészésekor arra is rájöhet, hogy állításaik igazolására soha nem jelölik meg forrásaikat, például nem találjuk meg az állítólagos oklevelek levéltári jelzeteit.

Lássuk hát rövidre fogva, mi is lehet az igazság ebben a kérdésben!

Az érdeklődők számára közismert tény, hogy a tudományos nyelvhasználat a 18. században bontogatta szárnyait. Ekkor merült fel igen sok tudósban a gondolat, hogy az Európa közepén beszélt furcsa magyar nyelv alighanem a finn és a hozzá hasonló nyelvekkel rokon. Ennek beigazolásában oroszán-részük volt maguknak a magyaroknak is. 1770-ben, Koppenhágában, majd egy évvel később Nagyszombatban jelent meg a jezsuita szerzetes, Sajnovics János (1733–1785) „*Demonstratio...*” kezdetű, latin nyelvű munkája, amelyben a magyar és lapp nyelv rokonsága mellett hoz fel érveket. 1799-ben másik jeles hazánkfi, a kolozsvári orvos, Gyarmathi Sámuel (1751–1830) Göttingenben jelenteti meg „*Affinitas...*” kezdetű művét, amelyben a magyarnak a finn típusú nyelvekkel való rokonságát bizonyítja. A hazai összehasonlító finnugor nyelvészet következő nagy korszaka a 19. század második felére tehető, s ezt az időszakot Hunfalvy Pál (1810–1891) és Budenz József (1836–1892) neve fémjelzi.

Elsősorban az utóbbi igazolta be a konkrét nyelvi anyag alapján a magyar nyelv rokonságát a finnugor nyelvekkel s védte meg álláspontját a közvélemény színe előtt játszódoó, ún. ugor–török háborúban a sok nyelvet tudó, ám nyelvésznek gyengécske Vámbéry Árminnal szemben.

Később még sokan, itthon és külföldön egyaránt megvizsgálták e rokonság kérdését, s ma már nincs komoly szakember (már aki nem csak saját magát tartja annak), aki azt ne ismerné el. Ezért fogalmazott nemrég igen határozottan a kiváló nyelvész, Bereczki Gábor: *„A finnugor nyelvek rokonságát ugyanazzal a módszerrel bizonyították be, mint az indoeurópaiakét... A tudományos világ el is fogadta, több mint félszáz egyetemen külön szaktárgyként vagy a magyar stúdiumok részeként ezt így is tanítják, ellenkezőjére nem tudok példát.”* Ám, ha valaki nem így gondolja, bizonyítsa be az ellenkezőjét, de valós érvekkel.

Nézzük most meg, valóban elvetemült, magyarfaló ügynökök voltak-e a finnugor összehasonlító nyelvtudomány említett nagyhatású művelői!

Hunfalvy Pál valóban német eredetű (cipszer) családból származott. A felvidéki, szepességi Nagyszalókon született, apja Hunsdorfer János, földműves volt. Hogy mennyire volt magyar érzelmű, azt mindennél jobban tanúsítja, hogy az 1849-es trónfosztó debreceni országgyűlés jegyzője volt.

A jeles nyelvész, Budenz József valóban Németországból jött hazánkba, de kiválóan megtanult magyarul, erősen ragaszkodott választott népéhez és hazájához, amit külsőségekben is kifejezésre juttatott: mindig magyaros öltözékben járt. Sokkal lényegesebb azonban, amit a magyar nyelv történetének és rokonságának kutatása terén tett, hiszen munkássága máig ható érvényű. 1868-ban lett a pesti egyetemen az összehasonlító altajisztika magántanára, majd ugyanebben a tárgykörben lett 1872-ben nyilvános rendes tanár. (Valójában azonban finnugor kutatásokat végzett; akkor még sokan vélték úgy, hogy az altáji – török, mongol, mandzsu-tunguz – nyelvek rokonságban állnak a finnugor nyelvekkel.)

Ugyancsak a tények tökéletes elferdítése azon állítás is, hogy a „finnugor elméletet” az osztrákok, majd az oroszok kényszerítették ránk. Amikor ugyanis Bugát Pál, a híres orvos-akadémikus az 1863/64-es tanévben azzal a kéréssel fordult a Helytartósági Tanácshoz, hogy a pesti egyetemen létesítsenek finnugor tanszéket, kérését elutasították. Lehet, hogy mégsem erőltették annyira az osztrákok a finnugrisztikát? Ugyancsak tévedés azt hinni, hogy az orosz-szovjet politika is a „finnugor elmélet”-ben látta Magyarország behódoltatásának legfőbb eszközét. Hiszen akkor miért üldözték a halálba legkiválóbb finnugor nyelvészüket, D. Bubrihot, s miért küldték egy évtizedre haláltáborba a kiváló zürjén tudóst és költőt, V. Litkint? Továbbá: miért nem engedtek, vagy ha igen, miért csak óriási hercehurca után magyar vagy finn kutatókat a finnugorok lakta szovjet területekre?

Irodalom

- Bereczki Gábor: Tévtanok, rögeszmék a magyar őstörténet kutatásában. In: Honti László (szerk.): *A nyelvrokonságról*. Budapest, 2010. 31–44.
- Domokos Péter: *Szkítiától Lappóniáig*. 2. kiad. Budapest, 1998
- Domokos Péter – Paládi Kovács Attila: *Hunfalvy Pál*. (A múlt magyar tudósai.) Budapest, 1986
- Hajdú Péter: A magyar-ugor vs altáji összehasonlító az uráli nyelvészetig (via finn-ugor). In: Domokos Péter – Csepregi Márta (szerk.): *125 éves a budapesti Finnugor Tanszék*. (Uralisztikai Tanulmányok, 9). Budapest, 1998. 56–62.
- Hunfalvy Pál: *Napló 1848–1849*. (Magyar ritkaságok.) Budapest, 1986
- Lakó György: *Budenz József*. (A múlt magyar tudósai.) Budapest, 1980
- Pusztay János: *Az „ugor–török háború” után*. (Gyorsuló idő.) Budapest, 1977
- Rédei Károly: *Őstörténetünk kérdései (A nyelvészeti dilettantizmus kritikája)*. 2. kiad. Budapest, 2003

Klima László: „A finnek már nem is tanítják”

A címben megfogalmazott állítás a finnugor nyelvrokonsággal, a finnugor őstörténettel kapcsolatban olvasható internetes fórumokon, finnugorelles publikációkban. A tudományos gondolkodás módszereit nem ismerő, ám tetszetős elméleteket gyártó amatőr érdeklődők szokás szerint megint félreértettek valamit. Talán félre is akarták érteni...¹ A finnek ugyanis tanítják a finnugor nyelvrokonságról és az egykori finnugor alapnyelvről és őshazáról felállított tudományos tételeket.

A finn nemzet kialakulása a 19. században egy időben zajlott a rokonnyelvek körének meghatározásával, ezért a finnugor nyelvrokonság mélyen beépült a finn nemzeti tudatba. Ennek máig ható bizonyossága, hogy a finnek sokkal nagyobb érdeklődéssel fordulnak nyelvrokonságuk felé, és sokkal jobban támogatják őket kulturális és gazdasági törekvéseikben, mint a magyarok. A finn helyzet hazai félreértése abból eredhet, hogy az elmúlt két évtizedben a finnugor őstörténet-kutatás is új utakat keresésére indult.

Finnországban nagy érdeklődést keltett az antropológia új módszerével (DNS-vizsgálat) végzett kutatás eredménye, amely szerint a finnek Skandinávia népeivel állnak rokonságban, nem pedig a finnugorokkal. Tudományos vita zajlott arról, honnan jöttek a finnek mai lakóhelyükre. Az új antropológiai

¹ Egy személyes példa: egy alkalommal ezekkel a szavakkal kezdtem előadásomat: „Ezen a konferencián egymás között vagyunk, bevallhatjuk nyugodtan, hogy ez a finnugor rokonság nekünk gyanús.” A környezetéből kiragadott mondat azóta is úgy kering az interneten, mintha én a finnugor nyelvrokonság tagadója lennék.

eredményekkel egy időben új nyelvészeti teória is született arról, hogy a finnek Nyugat-Európa felől vándoroltak be mai lakóhelyükre. A régészek is hozzászóltak a vitához, amellet sorakoztatva fel érveket, hogy a finnek elődei a mai Dánia irányából, a Skandináv-félszigetet körbejárva, észak felől népesítették be Finnországot 10–12 ezer évvel ezelőtt.

A vita eredményeként a komplex őstörténet-kutatás módszere teret nyert Finnországban. Az új eredmények és felvetések megfelelő kritika után a helyükre kerültek. Pontokba szedve:

1. Az antropológiai eredmények csak történetileg vizsgálhatók. A 20–21. századi finn népesség génállománya nem cáfolhatja és nem is igazolhatja a finnugor nyelvrokonság tényét. Régészeti feltárások csontanyagának elemzésével azonban lehet segíteni az őstörténeti kutatásokat (a nyelvészetieket viszont nem).

2. A Nyugat-Európába helyezett finnugor őshaza nyelvészeti alapú hipotézisét a tudomány nem fogadta el.

3. Ugyanakkor nyomós régészeti érvek szólnak a történeti nyelvészet által feltételezett Urál–nyugat-szibériai finnugor őshaza ellen. Valószínűleg az őshaza nemcsak erre a területre korlátozódott. Nyugati irányban elérhetett a Baltikumig.

4. A finn őstörténet kutatói a finnugor alapnyelv felbomlásánál (a Kr. e. 4–3. évezrednél) korábbi korszak kutatásába is belekezdtek. Ez a korszak nyelvészetileg nem vizsgálható. A régészeti és antropológiai adatok pedig nem adnak felvilágosítást a vizsgált ősi kultúrák nyelvéről. Tehát a Kalevi Wiik által összefoglalt nézetrendszer a finnugorok őstörténetéről, esetleges nyugat-európai eredetéről túlnyomórészt spekulatív, tudományos érvekkel nem igazolható.

Az új nézeteket képviselő kutatók egyes műveire a társtudományok felületes ismerete, pontatlan idézése jellemző. Emiatt jogosan érte bírálat e műveket. Kalevi Wiik könyve, mely összefoglalóan ismerteti a vitát kiváltó, egyes elemeiben tudománytalan új finn őstörténeti irányzatot, sajnos magyar fordításában is számos tévedést tartalmaz (pl. régészeti kultúrák hibás nevei stb.).

Irodalom

Kiss Antal: Kalevi Wiik: Az európai népek őstörténete. *Folia Uralica Debreceniensia* 15 (2008) 232–235. <http://mek.oszk.hu/07000/07092/index.phtml>

Wiik, Kalevi: *Az európai népek őstörténete*. Budapest, 2008

Klima László: Finnugor őshaza – ami biztos, ami nem

Az őshazakutatásba a 18. század végén a nyelvtudomány is bekapcsolódott. Sajnovics János úgy vélte, hogy a magyarok, lappok, finnek egy közös ősnép leszármazottai. Ezután a 19. században kialakuló történeti nyelvészet számára az lett a fő kérdés: hol beszélték a nyelvcsaládok ősnyelveit, vagyis hol volt egy nyelvcsalád népeinek őshazája. Ezt a helyet a rokonnyelvek közös eredetű szavai alapján keresték. Az 1880-as években az oroszországi Th. Köppen a méhészet szavai és egyes fajok nevei alapján a Volga és a Káma találkozásához helyezte a finnugor őshazát. Ezután több más elképzelés is született, amelyek szintén a nyelvészeti paleontológia módszerével, más-más helyekre képzeltek a finnugor őshazát. E módszer lényege, hogy a nyelvcsalád közös eredetű szavai között keressük a földrajzi meghatározásra alkalmas állat- és növényneveket.

Zsirai Miklós 1937-ben, a *Finnugor rokonságunk* című könyvében már felhívta a figyelmet arra, hogy ez a módszer érzéketlen az időszakos éghajlati változások iránt: a közös eredetű állat- és növénynevek különböző korszakokban más-más területek élővilágát jellemezhetik.

A történeti nyelvészet nem a magyar, hanem a finnugor őshaza helyét próbálta, próbálja meghatározni.

A nyelvészeti paleontológiát a virágporminták (pollenek) elemzéséből levonható éghajlat-történeti következtetésekkel együtt először László Gyula alkalmazta (*Őstörténetünk legkorábbi szakaszai*. Budapest, 1961). Téves következtetéseit nyelvészek bírálták. A kialakult vita tisztázta a felek álláspontját. A vitától inspirálva Hajdú Péter új őshazaelméletet dolgozott ki, amely szerint az uráli (finnugor+szamojéd) ősnépesség hazája túlnyomórészt Nyugat-Szibériában volt, de az őshaza az Urál északi részén átnyúlt Európába, a Pecsora folyó mellette. Ez a nyelvészeti őshazakereső módszer csúcsteljesítménye volt.

A nyelvészek a vitában leszögezték, hogy nyelvi módszerrel csak az alapnyelv felbomlásának idejére lehet következtetni, ez kb. a Kr. e. 6–4. évezred. Ebből következik, hogy az őshaza korábban akár máshol is lehetett.

A finnugor alapnyelv kialakulásáról, létezésének időtartamáról nyelvészeti úton nem lehet információkhoz jutni. A nyelvészeti paleontológia módszerével megállapított őshaza csak az őshaza felbomlásának korszakához rendel hozzá egy lehetséges helyszínt, egy lehetséges földrajzi környezetet. Az őshazában élt kisebb közösségek rokonsági-kulturális kapcsolatairól a nyelvi adatok nem tájékoztatnak.

László Gyula említett művében viszont az őshaza felbomlásánál korábbi periódusok iránt érdeklődött. Megpróbált régészeti és antropológiai adatokra

támaszkodni. Műve korszakváltó jelentőségű. Megjelenése óta a finnugor őstörténet kutatásában a régészeté lett a vezető szerep.

Hajdú Péter nyelvészeti paleontológián alapuló elmélete óta újabb pollen-térképeket publikáltak. Ezek nyomán Veres Péter úgy vélte, hogy a finnugor őshaza inkább az Urál hegység délebbi részén lehetett.

Az őshazakutatás az utóbbi évtizedben elfordult a nyelvészeti paleontológia módszerétől, és kevesebbet emlegetik az Urál–nyugat-szibériai őshaza elméletét is. Előtérbe került a finnugor ősnépesség kialakulásának problémája. E kérdés megválaszolása leginkább régészeti-antropológiai módszerekkel kísérrelhető meg, habár vannak próbálkozások a nyelvészet bevonására is.

Jelenleg az tűnik a legvalószínűbb véleménynek, hogy az átmeneti kőkor végén, az újkőkor elején a finnugor alapnépesség az egész erdősávot lakta a Baltikumtól Nyugat-Szibériáig. (Noha ennek mikéntje vitatott. A kérdés az, hogyan jöhetett létre nagyjából egységes nyelv ilyen hatalmas területen, ahol a földrajzi körülmények elszigetelik egymástól a kisebb etnikai csoportokat. Még az sincs kizárva, hogy egy megfelelő történeti modell kidolgozásával a kutatók többsége visszatér a kisebb területen létezett őshaza feltételezéséhez.)

Az alapnyelv felbomlását megelőző korszakot az utolsó eljegesedés végétől vizsgálják a kutatók. E kutatási irány az indoeurópaiak őstörténetének hasonló jellegű vizsgálata nyomán bontakozott ki. Ezen a téren nagyon élénk tudományos vita folyik. Úgy tűnik, hogy az őstörténet komplex vizsgálata meghaladja egy kutató lehetőségeit. Szakmájukban elismert kutatók (pl. nyelvészek, régészek) más tudományok területére áttévedve nem képesek átlátni annak rendszerét, hagyományait. Felületes, pontatlan műveiket, melyekben komplex, interdiszciplináris elemzéssel kísérleteznek, jogosan illeti kritika.

Irodalom

Fodor István: *Őstörténet és honfoglalás. Magyarország története/1.* Kossuth Kiadó, Budapest, 2009

Fodor István: Történelmünk kezdetei. *Vasi Szemle*, 2010/1.

Wiik, Kalevi: *Az európai népek őstörténete.* Budapest, 2008 (az utolsó bekezdésben megfogalmazott bírálat erre a műre vonatkozik)

Őstörténeti tanulmányok és szakirodalom a finnugor történeti honlapon:

<http://finnugor.elte.hu/tortenelem/ostortenet/ostortenetindex.htm>

Klima László finnugor őstörténeti tanulmányai az ELTE Finnugor Tanszékének honlapján: <http://klimala.web.elte.hu/uralostortenet.htm>

Klima László: Magyar őshaza – ami biztos, ami nem

Őshazát keresni – népünknek, magunknak – olyan természetes emberi igény, mint családunk őseit, gyökereit kutatni. A legendák homályába vesző őshaza lelki szükséglet mindannyiunk számára. Ha megtaláljuk, talán csökken honvágyunk, kínzó helykeresésünk az érthetetlen világban, s a múltba menekülés az időt is megállíthatjuk.

Minden őshazakutatónak meg kell fogalmaznia magában érdeklődésének indító okait, hogy érzelmektől mentesen közelíthessen tudományos elemzése tárgyához. Ha nem merül el önmagában, a múltat sem ismerheti meg. Tudós felfedező helyett csak eltévedt turista lesz az őstörténet erdejében.

A magyar őshaza kutatásában történeti, régészeti, antropológiai és nyelvészeti adatok használhatók fel.

A magyar őstörténet első kutatói a krónikaírók voltak. Anonymus tudomása szerint a hét vezér vezette magyarság **Szkítiából** jött, s az **Etil** folyót tömlőkön átúsztatva indult új hazájába. Kézai Simon Szkítiát *Dentü-mogyernek* nevezi, és az Etil másik nevét is tudja: ez a Don folyó.

A honfoglalás után fél évszázaddal a magyar vendégeitől hallott történetet lejegyző Bíborbanszületett Konstantin, bizánci császár megőrizte számunkra a magyar vándorlás állomásainak nevét: **Levédiát** és **Etelközt**. Azt is a császártól tudjuk, hogy a magyarság leszakadt csoportjai Perzsia vidékére mentek lakni.

A távoli rokonokkal megszakadt kapcsolatot az 1230-as években újítyák fel a Kárpát-medencei magyarok. Julianus megtalálja őket, melynek bizonyossága, hogy magyarul beszélve megértik egymást. A helyszín Baskíria. Julianus nemcsak a keleti magyarok hírével érkezik haza, hanem a fenyegető tatár támadásról is hírt hoz, ezért információi Európa-szerte érdeklődést keltenek a királyi-fejedelmi udvarokban és egyházi központokban. Így köztudott lesz az is, hogy a magyarok Baskíriából származnak.

Az 1970-es években ennek régészeti bizonyítékait is megtalálták: a Volga és a Káma találkozásának közelében, Bolsije Tigani falu mellett (a mai Tatársztán területén, Baskíria nyugati végein) olyan ősmagyar temetőt tártak fel, melybe a 895-ös magyar honfoglalás után is temetkeztek.

A 16. században az Oroszországban járt diplomátáktól, kereskedőktől érkezett a hír, hogy a moszkvai udvar jogot formál Magyarország területére, mivel a Kárpát-medencei ugorok (magyarok) az általuk meghódított Urál vidéki jugorokkal azonosak. Az ugor és jugor népnév hasonlósága talán az onogur népnévből való közös eredettel magyarázható, de az is lehet, hogy véletlen egybeesés eredménye, s a jugor népnév a Jugra folyó nevéből ered. A moszkvai fejedelmi udvarban vagy valamely krónikaíró műhelyben megszületett ugor–jugor azonosítás jelentősége számunkra abban áll, hogy a jugorok a vogulokkal,

vagyis a legközelebbi nyelvrokonainkkal azonosak. A nyelvrokonságról persze akkoriban még nem tudtak, de az európai geográfusok által készített térképeken ezután Jugria is szerepel, olykor a magyarok őshazájaként megjelölve.

A Volga és a Káma találkozásánál megtalált ősmagyar temetőtől Baskíria felé vezetnek a régészeti nyomok. E témaköréről Fodor István könyvei tájékoztatnak. Időről időre megjelenő áttekintései tartalmazzák a legújabb szakirodalmat, ismertetik a legújabb régészeti leleteket.

A mai Baskíria területén a Kr. u. 5. század közepe táján jelenik meg egy Nyugat-Szibéria felől érkező népesség. Hagyatéka a **kusnarenkovói** régészeti kultúra. Ez a leletegyüttes átmenetet képvisel a nyugat-szibériai **szargatkai** kultúra leletei és Bolsije Tigani temetőjének emlékanyaga között. Az átmenet a temetkezési rítusban (a részleges lovas temetkezés megjelenése, amely a honfoglaló magyarokra is jellemző volt) és a kerámiaedények formájában, díszítésében is megfigyelhető.

A történeti forrásokban Magna Hungariának nevezett területet, mely nagyjából a mai Baskíriával azonosítható (de valószínűleg nyugati és déli irányban nagyobb kiterjedésű volt) nem tarthatjuk a magyarok őshazájának. A nyelvészek a magyar nyelv kialakulását korábbra teszik, mint a Kr. u. 6. század, amikor Baskíriában megjelent az említett nyugat-szibériai bevándorló csoport. A magyarság kialakulásának területét kutatva e csoport korábbi lakóhelyét kell megkeresnünk.

A Baskíria felé feltehetőleg türk nyomásra elindult népesség valószínűleg Nyugat-Szibéria déli régióiból, az Isim és Tobol folyók vidékéről indult el. Ez a terület nevezhető a magyarság őshazájának. A Kr. e. 1. évezred közepén itt formálódó etnikai egység emléke a szargatkai régészeti kultúra. A Kr. e. 2. évezredben kezdődött éghajlatváltozások miatt szétszakadt ugor (obi-ugor+magyar) népességből ekkor és itt formálódik az ősmagยarság. Etnikai különválása együtt jár a nomád állattartásra való áttérésével. E gazdálkodási forma a szárazabb éghajlati viszonyok miatt egyszerre alakult ki a különféle származású és nyelvű sztyeppe népeknél.

A magyar őshaza területének meghatározásában legfontosabb szerepe a régészetnek volt. E terület és korszak eseményeit tárgyaló történeti források nincsenek. A magyar őshaza konkrét helyének meghatározását befolyásoló nyelvészeti adatok nem ismertek. Újabb információk csak a régészettől és az antropológiától (DNS-vizsgálatok) várhatók.

Irodalom

Fodor István: *Őstörténet és honfoglalás. Magyarország története/1.* Kossuth Kiadó. Budapest, 2009. (Lásd a végén az Ajánlott irodalom című válogatást!)

Fodor István: Történelmünk kezdetei. *Vasi Szemle*, 2010/1.

Fodor István: A turul

Amikor Anonymus elbeszéli Ügyek fiának, Álmosnak a születését, nevének eredetét így magyarázza: *„Azonban isteni, csodás eset következtében nevezték el Álmosnak, mert teherben lévő anyjának álmában isteni látomás jelent meg turulmadár képében, és mintegy reá szállva teherbe ejtette őt. Egyszersmind úgy tetszett neki, hogy méhéből forrás fakad, és ágyékából dicső királyok származnak, ámde nem saját földjükön sokasodnak el.”*

A kitűnő Pais Dezső veretes fordításából azonban nem derül ki, hogy Anonymus nem használja magát a *turul* szót, hanem azt írja, hogy „madár alakjában” (*in forma asturis*). E szó először Kézainak az 1280-as években keletkezett gesztájában fordul elő, amikor arról ír, hogy a hun-magyaroknak egészen Géza fejedelem koráig a fején koronát viselő madár volt a címerállatuk, amelyet magyarul *turul*nak neveztek (*que hungarice turul dicitur*).

Nyilvánvaló, hogy Anonymus az Árpád nemzetség ősi, totemisztikus jellegű eredetmondáját beszéli el, amelyben az ősök állat alakban jelennek meg. (Eredeti formájában – ami az obi-ugoroknál maradt fenn – ilyen volt a magyar nép eredetmítosza, a csodaszarvasmonda is, ahol a szarvast két rozsomák üldözte.)

Sok vitát váltott ki, hogy milyen fajta madár is lehetett a magyar uralkodó nemzetség mondai ősapja, a turul. A nyelvészek közt már régóta egyetértés van a szó eredetét illetően. E madárnév a régi török nyelvekből származik, s valamilyen sashoz, héjához vagy sólyomhoz hasonló, ragadozó szárnyast jelent. A kiváló ornitológus, Vönöczki Shenk Jakab is nagy tanulmányt szentelt e kérdésnek, s végül arra jutott, hogy e szóval őseink a havasi sólymot, a ke-recsensólyom közeli rokonát illették. Eredményét a régészek – főként László Gyula – egyetértéssel fogadták.

Vönöczki Shenk munkájának megjelenése után láttak napvilágot azok a honfoglalás kori régészeti leletek, amelyeken az egykori mesterek sashoz hasonlatos ragadozó madarakat jelenítettek meg. Előbb Horváth Tibor a karosi temetőben lelt két, kisméretű ezüst övveretet, amelyek kiterjesztett szárnyú madár alakját mintázták, majd 1956-ban, Rakamazon egy gazdag nő sírjából került elő a híres, aranyozott ezüst varkocsdíszító korongpár, amely máig legszebb 10. századi ötvöstárgyaink egyike. A lapos korongokon növényi indákkal átszőtt, horgas csőrű, kiterjesztett szárnyú madár alakja látható, amely karmaiban egy-egy fiókat tart. Már a leletet elsőként közlétevő Csallány Dezső is a turulmondával hozta kapcsolatba e jelenetet. Mások a nagyszentmiklósi kincs korszájával vagy a vogul teremtszövegével hasonlították a madár alakját, mindmáig azonban az első feltevés látszik a legvalószínűbbnek. Alighanem igaza volt ugyanis Kézainak: az Árpádok címerállata minden bizonnyal a tu-

rul lehetett, s feltehető, hogy a rakamazi sírban nyugvó, előkelő hölgy a fejedelmi családból származhatott. Hasonló ragadozó madarat láthatunk a zempléni vezérsír két korongján is.

Bár e honfoglalás kori leletek valóban szemléletesek, ám mégsem valóság-hű ábrázolások. A növényi elemekkel elegyített állatalakok nem reális, hanem mesebeli lényeket jelenítenek meg, amelyek őseink hite szerint szerencsét, boldogulást hoztak e tárgyak viselőinek, megóvták őket a gonosz erőktől. Nehéz tehát megfejtünk, hogy sólyomfajtat, héját vagy sast lássunk e mesés figurákban. Magam úgy vélem, hogy nem is elsősorban az ornitológiai elemzések vezethetnek bennünket helyes nyomra, hanem a keleti népek máig megőrződött ősi hitvilága.

L. Ja. Sternberg orosz kutató magvas tanulmányt szentelt a szibériai népek saskultuszának. E népek hite szerint a sas – mint költöző madár – hozza el a fényt, a tavaszt, a föld melegét. Rendkívüli erőt tulajdonítanak neki, úgy hiszik, szárnya egyetlen csapásával más madarak százait képes megölni. Hitük szerint egy nagy fa csúcsán ül, amelynek felső ágai az égbe nyúlnak. Ez nem más, mint a világi rétegeket egybefűző világfa vagy életfa. A sas innen hozza le a fák ágain lévő lelkeket s ruházza fel velük a különleges földi halandó újszülötteket, a leendő sámánokat és a dicső jövő előtt álló nemzetségfőket, fejedelmeket, vitézi tettekre képes hősöket.

A fentiek értelmében magam úgy vélem: az uralkodói nemzetségfőt nemző turul aligha lehet más, mint a mondabéli sas, még akkor is, ha a valós állat jellemzői nem ismerhetők fel maradéktalanul az említett ábrázolásokon.

A turul (sas) tehát az első magyar uralkodódinasztia totemőse, keletről hozott alakja az ősi magyar mondáknak. Történelmünk legnagyobb uralkodójára emlékeztet bennünket ma is. Már ha helyesen emlékezünk, s nem torzítjuk el alakját késői, ordas eszmékkel.

Irodalom

Dienes István: *A honfoglaló magyarok*. Budapest, 1972

Fodor István: A sas szerepe a honfoglaló magyarság hitvilágában. In: Fülöp Éva Mária – Kissné Cseh Julianna (szerk.): *Magyarok térben és időben*. (Tudományos Füzetek, 11.) Tata 1999, 141–161.

László Gyula: *Hunor és Magyar nyomában*. Budapest, 1967

Shenk Jakab: Magyar solymászmadarnevek, I. *Aquila* 42–46 (1935–1938) 207–346.

Fodor István: A rovásírás

A rovásírás olyan írásfajta, amelyet szilárd anyagra – kőre, fára, fémre, kerámiára – visznek fel. Az anyagba bevésik vagy bekarcolják az írásjeleket, amelyek a sajátos technika miatt egyenes vonalak kombinációiból állnak. Európában ez az írásmód régóta ismeretes. Az első csoportja az ún. skandináv rúnairás, amelynek főként kőbe vésett emlékei maradtak fenn a 3–9. századból. Ezt az írásfajtát alkalmazták a Kárpát-medencében is a longobárdok a 6–7. században. A kereszténység terjedésével a latin írásbeliség szorította ki a használatból.

A rovásírás másik nagy elterjedési területe Belső-Ázsia (Mongólia, a Jenyiszej, Altáj, Kirgízia, Kazahsztán, Kelet-Turkesztán területe) volt. Ezt összefoglaló néven türk rovásírásnak nevezzük, mivel az 552-ben létrejött türk birodalomban, majd később az ujugurok is használták. Sémi eredetű írás, amely – ma még nem eléggé tisztázott körülmények között – az ókori Perzsián keresztül jutott el a belső-ázsiai török népekhez. Az itteni első emlékei jóval korábbiak a türk kornál, hiszen a délkelet-kazahsztáni, Kr. e. 4. századi, híres Isszik kurgánban lelt csészén már ilyen jellegű felirat van. (Megfejtetlen.) A türkök ezen az írásrendszeren sokat változtattak, nyelvük sajátosságaihoz igazították (megreformálták), egységesítették, és lényegében állami írásbeliségként vezették be birodalmukban. Ezt a rovásírást a 19. század végén sikerült megfejteni.

A rovásírásoknak azonban van olyan csoportja is, amely nagyjából a skandináv és a türk íráscsoport között helyezkedik el, és kelet-európai típusú rovásírásnak nevezik. (E megnevezés eléggé pontatlan, mert ilyenfajta rovásfeliratok a keleti területeken is előfordulnak, egészen Tuváig.) Ez az íráscsoport több változatra oszlik, de mindegyik jellemzője, hogy egyelőre még nem sikerült megfejteni. Számunkra mégis ez a legérdekesebb a rovásírások közül, hiszen ennek emlékei kerültek elő a Kárpát-medencében. Ismerjük a híres nagyszentmiklósi kincs edényein s számos avar sírból napvilágot látott tárgyon, a leghosszabb közülük egy 8. századi, Szarvason előkerült, csont tűtartón látható. Biztos megfejtése egyiknek sincs, de a kutatók úgy vélik, hogy e két fontos felirat egy írásfajtaához tartozik.

Igen lényeges művelődéstörténeti jelentősége van annak, hogy honfoglalás kori magyar sírból is ismerünk rovásfeliratot. Kalocsa mellett tárták fel azt a sírt, amelyben egy 10. századi magyar harcos nyugodott, aki mellé a sírba tették feláldozott hátaslovának maradványait, nyergét és nyíltegezét. A csontból készült tegezszájon 12 rovásjel és két elválasztó jel látható. Sajnos ez a felirat is a még megfejtetlen íráscsoportozáshoz tartozik, mégpedig annak kazáriai változatához. Azt azonban e rövid betűsor is ékesen bizonyítja, hogy honfoglalóink keletről írásbeliséget is hoztak magukkal. Ezt igazolja egyébként két, honfoglalás előtti török jövevényszavunk is – az *ír* és a *betű* – amelyek szintén a kazár birodal-

lomban kerülhettek nyelvünkbe. Csak reménykedhetünk abban, hogy a 10. századi sírokból újabb feliratok kerülnek majd elő, bár ennek nem nagy a valószínűsége, hiszen azokat túlnyomórészt fára, pálcákra rótták, a szerves anyag pedig a sírban végleg elenyészik.

Ezen írásfajta külön csoportját alkotja a jól ismert székely rovásírás, amelynek létéről már Kézai Simon is tudósít az 1280-as években írott gesztájában. Ez a híradás átkerült a későbbi krónikákba is. Legkorábbi, templomok köveibe vésett emlékeit korábban csak a 15. századból ismertük (Homoródkarácsonyfalva, Székelyderzs), az újabb emlékek azonban arra mutatnak, hogy e feliratok régiségének határa egészen a 13. századig kitolható. Erdélyen kívül csak egy helyen került elő – szintén a templom kövébe vésett s ugyancsak 15. századi – rovásfelirat, a felvidéki Felsőszemeréden. Ennek az írásnak több ábécéje is van, leg híresebb a 15. századi nikolsburgi. Az írás betűi közé négy szláv közvetítéssel jutott, a görög ábécéből. A magyar nyelvű székely rovásírás is jobbról balra halad, ami sémi eredetét igazolja.

Sajnos egyelőre tisztázhatatlan, hogy ez az írásfajta milyen kapcsolatban volt az avar vagy a honfoglalás kori magyar írással. A fentiek értelmében azonban igen valószínűnek tartható, hogy 10. századi előzményekre megy vissza. A rovásírás különösen népszerűvé vált Erdélyben a humanizmus korában, s a székelyek még a 17. században is használták.

Irodalom

Benkő Elek: A siménfalvi rovás emlék és köre. In: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond 80. születésnapjára*. Kolozsvár, 1996, 55–64.

Dienes István: Honfoglalás kori rovásfelirat a Kalocsa környéki Homokmégy-Halom temetőjében. *Folia Archaeologica* 43 (1994). 167–180.

Róna-Tas András: Rovásírások. Székely rovásírás. In: Kristó Gyula (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Budapest, 1994. 581–582, 625–626.

Sándor Klára (szerk.): Rovásírás a Kárpát-medencében. (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 4.) Szeged, 1992

Vásáry István: A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete. *Keletkutatás*, 1974. 159–171.

Vasilev, D. D.: Kísérlet a Kalocsa környéki rovásfelirat megfejtésére az eurázsiai párhuzamok tükrében. *Folia Archaeologica* 43 (1994). 181–191.

Vasi'lev, D. D.: The Eurasian areal aspect of old Turkic written culture. *Acta Orientalia Hung.* 58 (2005) 523–530.

dr. Fazekas Csaba: Trianon mítoszai – részletek*

Az alábbiakban a Trianonnal kapcsolatos „mítoszok” egy részét kívánjuk csokorba gyűjteni, értelemszerűen a teljesség igénye nélkül, inkább csak tézisszerűen, nem azért, hogy megválaszoljuk a „gyakran ismételt kérdéseket”, sokkal inkább, hogy kiindulópontokat adjunk egy lehetséges, múlttal való kiegyezésmodellhez. A Trianon-legendák aprólékos elemzésével nem foglalkozhatunk, részben az említett szempont miatt, részben pedig azért, mert körültekintően feltárta már a történetírás.¹ Vagyis nem arra kívánunk kitérni, milyen szerepet játszottak egyes elemek a Trianon-legendárium kialakulásában, melynek bizonyos alappal bíró, felnagyított, illetve teljesen délibábos elemei is újra és újra megfogalmazódnak. (Például a békeszerződés súlyosságának összefüggése Clemenceau-nak a magyar menyéhez fűződő viszonyával, az Ipoly és a Ronyva hajózható folyókként való feltüntetése, Apponyi beszédének hatása, a román titkosszolgálat által „mozgósított” nők befolyása stb.) Inkább azokat a kérdéseket próbáljuk csokorba gyűjteni, amelyek valóban komoly történelmi töprengések kiindulópontjaiként, a történelemtanításban, illetve az egyre inkább historizáló érveket felvonultató közéleti diskurzus során megfogalmazódnak.

A legnagyobb büntetés?

A Trianonnal kapcsolatos diskurzus visszatérő eleme, hogy Magyarországot érte a legsúlyosabb (nyilván az igazságtalansággal összefüggő) büntetés, arányait tekintve „tőlünk” (vö. **Kié a trianoni béke?**) vették el a legtöbb területet. Mindez számszerűen is vitatható, hiszen az első világháborúban vesztes országok közül például Törökország területi veszteségei is kiemelkedően súlyosak voltak, és az eltérő adottságú (területű, népesség-összetételű stb.) országok összehasonlítása nem egyszerű feladat. De talán nem is ez a legfontosabb, hiszen

* A tanulmány teljes szövege elolvasható a <http://www.tte.hu/egyezzunkki/> honlapon.

¹ A könyvtárnyi Trianon-szakirodalom historiográfiai áttekintése nem lehetett feladatunk, dolgozatunkhoz átfogó (illetve „pars pro toto”) jelleggel használtuk Ablonczy Balázs tanulmányait: Trianon-legendák. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Osiris, Budapest, 2002. 132–161.; ill.: Trianon-problémák. In: *Kommentár*, 2007. 4. sz. [Online: www.kommentar.info – 2010. február.]; valamint Romsics Ignác monográfiáját: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, 2001; továbbá a Zeidler Miklós által szerkesztett nagyszabású forrásgyűjteményt: *Trianon. Nemzet és emlékezet*. Budapest, 2003.

például a maradék Ausztriának is át kellett élni a nagyhatalomból kis állammá válás traumáját. Sokkal lényegesebb, hogy a „legnagyobb büntetés” mítosza ki-egészíti a Trianonnal kapcsolatos érzelmvilágot. Sokkal inkább arra kellene irányítani a figyelmünket, hogy függetlenül a „veszteséglistán” elfoglalt helyezéstől, a történelmi Magyarország felbomlása teljesen új körülmények közé állította a térséget, benne a (most már határon túliakkal is számolni kénytelen) magyarságot.

Ki a felelős?

A leggyakrabban felmerülő, a kérdés feltevői által minduntalan megválaszolni próbált kérdés. A magyar történelmi emlékezet kisebb súlyú kudarcok, megpróbáltatások esetén is hajlamos azonnal „felelősöket”, rosszabb esetben „bűnbakokat” keresni. Trianon traumája olyan sokkoló volt a diktátumot aláírni kénytelen Magyarország számára, hogy a feldolgozásához mindenképp találni kellett egy vagy több felelőst, akinek a nyakába lehet varrni a történeteket, egyúttal igazolva azt is, hogy nem „mi” követtük el a Trianonhoz vezető lépést vagy lépéseket.

A felelős/bűnbak keresés önmagában elhibázott magatartás, függetlenül attól, hogy mennyi az igazságtartalma a felelősök megjelölésének. A trianoni békének ugyanis elsősorban okai voltak, a felelőskeresés inkább csak az önigazolás kielégítésére alkalmas. Az okok feltárása és megnevezése fontos történeti feladat. A felelőskeresés inkább a politikai mezőben értelmezhető, hiszen a megnevezett bűnbakkal szemben pozicionálja a beszélőt.

Nézzünk meg néhány, leggyakrabban nevesített „felelőst”.

A dualizmus kori magyar nemzetiségi politika felelőssége

Az összes bűnbakképző mechanizmus közül ennek van a legtöbb kapcsolata a valósággal, a kérdés tehát körültekintően tisztázandó. A magyar nemzetiségi politikát két szélsőséges és egy, a kettő közötti nézőpontból minősítették már felelősnek Trianonért: szélső jobboldalon gyakran tartották túl engedékenynek ezt a nemzetiségi politikát, keményebb fellépést, magyarosítást szorgalmaztak. Ma már ritkán fogalmazódik meg az 1960–70-es években még hivatalos körökben elterjedt, önmarcangoló nézet, mely szinte kizárólag a „magyar uralkodó osztály” nacionalizmusa, türelmetlensége nyakába varrta az első világháborús szerepvállalást és az ország felosztását. A kettő között található nézőpont viszont felvethető és végiggondolandó. Kétségtelen ugyanis, hogy az első világháborús vereség következménye mindenképpen a területi veszteség lett volna, de jogos az az észrevétel, hogy a dualizmus kori magyar állam türelmetlen volt a nemzetiségek iránt, az „egy politikai nemzet” koncepciója pedig az 1890-es

évektől az egyre korszerűtlenebb politikai berendezkedés keretei között a nemzetiségekkel szembeni türelmetlen intézkedésekkel (Lex Apponyi stb.) párosult. Abban az országban, ahol a lakosság mintegy fele már nem magyar ajkú volt, előbb-utóbb elkerülhetetlenné vált a – területi és kulturális – autonómiák valamiféle föderatív rendszerének végiggondolása. A magyar politikai elit a történelmi Magyarország eszméjét csak a magyarság vezető szerepének fenntartásával tudta párosítani. Kérdés persze, hogy egy türelmesebb, a nemzetiségek kulturális és politikai jogait jobban respektáló politika mérsékelte volna-e a háborús vereség nyomán az ország területi veszteségeit, az viszont bizonyos, hogy Trianonban nemcsak a határon túlra került magyarságot csatolták el (a mi figyelmünk érthetően erre fókuszálódik), hanem románok, szlovákok, szerbek stb. tömegeit is. A nemzetiségek az első világháború előtt még kevésbé gondolkoztak a Monarchiából való kiválás alternatíváján, ezt (önálló nemzet-államok kialakítását, a határon túli „anyaországgal” való egyesülést) egy magukénak már nem érzett birodalomért való háborúskodás felerősítette. A dualizmuskori nemzetiségi politika felelőssége távolról sem kizárólagos, és pontosan illeszkedik a megreformálatlanul maradt ’67-es rendszer századforduló utáni problémáiba, arról nem is beszélve, hogy hasonló nagyságrendű nemzetiségi kérdéssel egyik európai államnak sem kellett megbirkóznia.

Tisza István felelőssége

Ritkábban vetődik fel, mint az alább következőké, pedig a gondolat logikus: Tisza emblematisz figurája lett a hadba lépésnek (Ady szavaival: ő lett a „gyújtogató, csóvás ember”), amellyel szemben ugyan voltak kifogásai, de az esetleges katonai győzelemtől a dualizmus (és benne Magyarország akkori) pozícióinak megerősítését remélte. Egész Európa háborús mámorban úszott, a várható következményekre csak kevesen figyelmeztettek. Tisza és kormánya összességében aligha tudta volna elérni a háborúból való kimaradást, felelőssége inkább (vö. **A dualizmuskori magyar nemzetiségi politika felelőssége**) a dualizmus rendszerének bebetonozási kísérletében ragadható meg. A német szövetséggel a Monarchia s benne Magyarország sorsa a háború kimenetelének kiszolgáltatottja lett. Ha össze kell hasonlítani az 1918 októbere előtti és utáni kormányok felelősségét Trianonért, az előbbi bizonyosan súlyosabb, még ha árnyalt megközelítéssel, a kényszerpályák feltérképezése folytán meggyőződhetünk arról, hogy nem kizárólagos ez a felelősség. Tisza miniszterelnökként kifejtett tevékenységét az sem helyezheti más megvilágításba, hogy az őszirózsás forradalom idején merénylet áldozata lett. Bár az utóbbi elem alkalmas személyének mitizálására, korábbi politikai pályafutásának megítélését azonban nem befolyásolja.

Az őszirózsás forradalom és vezetői, Károlyi, Jászi felelőssége

Talán a leggyakoribb bűnbaknak Károlyit szokták kikiáltani (politikailag elfogult vélemények keretében), mondván, hogy „lefegyverezte” az országot, kiszolgáltatta a környező országok étvágyának, vakon bízott az antantban stb. Az 1918. október 31-én hatalomra kerülő Károlyi Mihály és kormánya a rendelkezésére álló néhány hónapban aligha lett volna abban a helyzetben, hogy fegyveres erővel sikeresen őrizze meg a történelmi Magyarország integritását vagy legalább annak nagyobb részét. (A helyi ellenállási mozgalmak – pl. Balassagyarmat esetében – lokális jellegűek maradtak.) Igaz, hogy Linder Béla november 9-én „nem akart több katonát látni”, azonban tegyük hozzá, hogy a háborútól megcsömörlő és szétszéledő katonák egy éppen szétesett birodalom katonái voltak. Károlyi diplomáciai úton elért amennyit tudott, más kérdés, hogy a neki tett ígéreteket az antant nem tartotta be – de vélhetően más magyar kormányzat is ugyanerre a sorsra jutott volna. Károlyi tragédiája, hogy modernizációs erőfeszítéseit (demokratikus köztársaság, szabadságjogok garantálása stb.) a legrosszabb időszakban fejtette ki, a külpolitikai körülmények folytán esélye sem volt a sikerre. Felvethető viszont a kérdés, hogy ha nem kerül hatalomra a Tanácsköztársaság, egy demokratikus, köztársasági kormány mennyit tudott volna elérni a határok módosításában – ez persze pusztá spekuláció, de feltételezhető, hogy kisebb sikereket elérhetett volna. A Vix-jegyzékkel azonban az antant azt igazolta, hogy csak az ultimátumok nyelvén tárgyal a magyarokkal, romba döntve ezzel Károlyi kísérletét, kiszolgáltatva személyét a két világháború közötti időszak, illetve a későbbi jobboldal bűnbakkeresésének. (Pedig adott esetben még a fegyveres honvédelem eszközétől sem zárkozott el.)

A Tanácsköztársaság felelőssége, illetve „pozitívumai”

Az a vélekedés bizonyosan túlzás, hogy a kommunista diktatúráért érte kivételesen súlyos megtorlás Magyarországot. 1919. március 21. előtt már megszűletett a döntés a történelmi Magyarország feldarabolásáról, Kun Bélának uralma ezt annyiban befolyásolta, hogy Magyarország nem jelenhetett meg a békekonferencián érdekei érvényesítésére. Paradox módon épp a jobboldali, revizionista nézetek szokták megemlíteni a Vörös Hadsereg ellentámadását, amely függetlenül attól, hogy nem a magyarság védelmét, hanem a proletárdiktatúra rendszerének védelmét és expanziós kísérletét jelentette, sikeresen ellenállt a kisantantnak – mindez azt is sugallja, hogy meg lehetett volna tisztítani a megszállt területeket. Ne feledjük azonban, hogy a Vörös Hadsereg sikerei nagyon is viszonylagosak voltak, továbbá tartós területszerzésre hosszabb távon kevésbé lettek volna alkalmasak.

A „gyakran ismételt kérdések” persze gyakran újabbakkal is kiegészülnek. Gyakori ismételtetésük mellett a történész, illetve a történelem iránt érdeklődők részéről a válaszok ismételtetése (vagyis a történelmi múlt tényszerű felidézése) legalább ennyire fontos feladatnak látszik.

Lőrinc László: Trianon és a zsidók

Az utóbbi időben reneszánszát éli az a '20-as évekből eredő vád, hogy Trianonról a „zsidók” tehetnek. Ez tulajdonképpen több állításból áll össze. Az első, hogy a zsidók nem magyarok, sőt, különálló, a keresztény magyarokkal szemben álló társadalmat alkottak. Erre épül aztán az a vád, hogy a zsidók ezért nem is vették ki részüket a világháború nemzeti élet-halál harcából. E konstrukció további szerves eleme, hogy a világháború végén, a döntő pillanatban zsidók voltak hatalmon (1918/1919), és e hatalmat – szándékosan, közönyösségből vagy tehetetlenkedésből – a magyar önvédelem szétzilálására használták fel, illetve hogy (mindebből következően) számukra közömbös a trianoni döntés, netán éppen haszonélvezői annak.

Az állítássorozat társadalom-lélektanilag teljesen érthető: ahogy a közép-korban a nagyobb járványokért szívesen tették felelőssé a zsidókat, éppúgy tűnt megfelelő traumafeldolgozási megoldásnak a trianoni bűnbakteremtés. Történelmileg azonban az állítássorozat minden eleme hibás.

„A zsidók nem magyarok, sőt velük szemben álltak”

Ami az alapállítást, a zsidók magyarelles szembenállását illeti, elmondható, hogy 19. századi asszimilációjuk ugyan nem volt teljesen befejezett, a gyanakvás és elzárkózás mindkét oldalon végig jelen volt, mégis jelentős sikereket is felmutatott. Már a reformkor és a szabadságharc gazdasági életében fontos szerepe volt zsidó pénzembereknek a Lánchíd, a vasút, a Kossuth-bankók finanszírozásában. A zsidó (származású) civilek és honvédek szabadságharcban játszott szerepét jutalmazta aztán a magyar országgyűlés az emancipáció 1849-es kimondásával, és ezt „honorálta” később Haynau e rendelkezés eltörlésével, ezer zsidó honvéd császári seregbe sorozásával, illetve az izraelita közösségekre külön kivetett hadisarccal, amit azzal indokolt, hogy ők „érzelmeik és gonosz cselekvésmódjuk által az ottani forradalmat, mely az ő közreműködésük nélkül soha nem nyerhetett volna olyan kiterjedést, előmozdították”.¹ A zsidó (származásúak) némelyikének jelentős szerepe volt a későbbi nemzeti politikában is, Falk Miksa például a döblingi Széchenyi István majd a kiegyező Deák

¹ Lásd Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2001. 55.

Ferenc bizalmasa, munkatársa, Deák-párti képviselő, Erzsébet királyné magyar nyelvtanára volt, Kónyi Manó gyorsíró pedig Deák beszédeit írta le és rendezte sajtó alá. Neves dualizmuskori, hungarikumokat gyártó vállalatok (Richter Gedeon, Chinoin, Tungsram, hatvani cukorgyár, Zwack, Herz és Pick szalámi-gyárak stb.) alapítói, meghatározó menedzserei között is ott találjuk őket.

Hasonlóan fontos volt a hazai zsidók szerepe a kultúrában, tudományban. Az orvoslásban – például a tbc elleni harcban – jeleskedett a két Korányi gróf (Sándort Németh László nevezte a legnagyobb magyar belgyógyásznak), a magyar történelem egyik legjelesebb 19. századi feltárója volt Marczali Henrik, Vámbéry Ármin pedig több útján kereste Ázsiában a magyarok rokonait (ő még – tévesen – a török nyelvrokonságban hitt). A magyar nyelvű szépirodalom megújításában játszott szerepet a századfordulón a naturalista dráma hazai meghonosítója, Bródy Sándor, továbbá a külföldön (is) legnépszerűbb magyar drámaíró, *A Pál utcai fiúk* Molnár Ferenc, vagy az első nyugatos nemzedék számos tagja (Osváth Ernő, Ignótus, Karinthy Frigyes, Szép Ernő, Füst Milán) és mecénása (Hatvany Lajos), hogy csak a legnevesebbeket említsük. A zenében jeleskedett Petőfi barátja, Rózsavölgyi Márk (a „csárdás atya”), vagy a világhírű Reményi Ede hegedűművész, akit Jókai is megörökített; Görgey Artúr tábori muzsikusa volt, később külföldi koncertkörútján ő gyűjtötte össze a Duna-parti Petőfi-szobor anyagi fedezetét. A leghíresebb magyar operának, Bartók Béla *Kékcsakáll*jának szövegkönyvét éppúgy Balázs Béla írta, akárcsak a *Fából faragott királyfi* történetét. A népszerűbb, könnyű műfajok művelői között is számos híresség volt izraelita (származású), így a *János vitéz* daljáték szövegírója (Heltai Jenő), a *Csárdáskirálynő*t szerző, világhírű Kálmán Imre vagy a *Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország* kezdetű betétdal szerzői, akárcsak a világszerte legismertebb magyar „sláger”, a *Szomorú vasárnap* komponistája – és vég nélkül folytathatnánk. (Az utóbbi két mű a világháború után született ugyan, de szerzőik korábban is tevékenykedtek, akárcsak a magyar film kezdeteinél fontos szerepet játszó zsidó eredetű színészek: Kabos Gyula, Gózon Gyula stb.). A magyar kabaré megteremtője Nagy Endre volt, majd méltó örököse lett Nóti Károly (*Hyppolit a lakáj*, *Lepsénynél még megvolt* stb.), Salamon Béla és Rejtő Jenő. A magyar nemzet hírnevét szolgálták a zsidó származású olimpiikonok, mindjárt az első olimpián Hajós Alfréd. Ady Endre számos versében és cikkében írt rokonszenvvel a zsidók hazai szerepéről (pl. *Korribori*, *A bélyeges sereg* stb.). A magyar kultúrában szerepet játszó zsidókat külön könyvbe gyűjtötte Reményi Gyenes István, sok meglepetést okozva a nagy nevek között böngészőknek.² Mikor az internetet elárasztják az antiszemiták a – múltban valóban gyászos szerepet játszó – zsidó származású kommunisták emlegetésé-

² Reményi Gyenes István: *Ismerjük őket?* Ex Libris, Budapest, 1995

vel, akkor nem megkerülhető, hogy a magyar művelődéstörténetből kiiktathatatlanok közül is néhányat nevesítsünk.

Nemcsak a magyar kultúrában szervesült zsidók (zsidó származásúak) és nem zsidók teljesítménye, hanem a közemberek mindennapi együttműködése is eleven volt. (Sok szó esik barátságaikról, szerelmeikről Kaffka Margit *Állomások* vagy Lesznai Anna *Kezdetben volt a kert* című regényében.) Nem véletlen, hogy a 19. század végi osztrák nacionalisták a magyarokat mint zsidóbarátokat is gyűlölték. A magyar nyitottság egyik fontos – és Trianon szempontjából sem lényegtelen – oka az volt, hogy a nemzetiségi területeken a zsidók a magyar nemzetiség számarányát növelték, mivel többségükben magyarul beszéltek, magyar érzelműek voltak. Már ezért is nyilvánvaló, hogy a trianoni döntésben nem lehettek érdekeltek. (Jellemző egy 1941-ben, diákok számára kiadott magyar útikönyv következtetése, miszerint Váradon 1910-ben katolikus, református, evangélikus és izraelita, **vagyis** magyar összesen 57 ezer élt, míg ha a görögkeletieket és görög katolikusokat „mind romának vesszük, ami pedig túlzás”, akkor is csak 8 ezer román. Tehát az izraelitákat még a zsidótörvények korában sem volt túlzás magyaroknak számítani – a románokkal szemben.)

„A zsidók kivonták magukat a háborúból”

Ami a világháborús részvételt illeti, a kérdést minden oldalról körüljárva taglalja Gyurgyák fent említette könyve³. A zsidó felekezetűek kisebb vérvesztesége (22 ezrelék, vagyis kb. tízezer zsidó háborús halott) éppúgy társadalomtörténeti és nem mentalitásbeli okokkal magyarázható (alig voltak zsidók a nagy vérveszteséget szenvedő, gyalogságot adó agrárnépességben), mint a katolikusok (42 ezrelék) vagy görögkeletiek (22 ezrelék) kisebb vérvesztesége az evangélikusokéhoz (46 ezrelék) képest. Gyurgyák felhívja a figyelmet, hogy Károly király, illetve József főherceg is hangsúlyozta a zsidó katonák „hősiesség”-ét, „bámulatos elszántságukat”, mely „minden dicséreten felül áll”⁴, ahogy Tisza István miniszterelnök is a háború alatt a zsidók védelmére kelt a vádaskodókkal szemben⁵. Másfelől a hadikölcsönök jegyzésében kiemelkedő szerepük volt, aminek szintén társadalomtörténeti magyarázata van. A zsidók „háterszági bujkálásáról” szóló legendát gyakran olyan újságírók és egyháziak kapták föl és erősítették fel, akik maguk tényleg nem harcoltak kint a fronton.

³ Gyurgyák, id. mű 88–98.

⁴ Gyurgyák, id. mű 95.

⁵ Gyurgyák, id. mű 96.

„A zsidók uralták Magyarországot 1918/1919-ben”

Ami az 1918/1919-es forradalmi kormányzatokat illeti, az valóban igaz, hogy az őszirózsás forradalom vezetésében a zsidó származásúak felülreprezentáltak voltak, a tanácsköztársaság vezetői között meg egyenesen többséget alkottak (60%). Azonban ez utóbbi sem értelmezhető zsidó uralomnak a nem zsidók felett és ellenében. A kommunista diktatúra államideológiája, a materializmus, az izraelita felekezet ellen éppúgy fellépett, mint a keresztények ellen. Gazdaságpolitikájuk az államosítás, ez a zsidó nagy-, közép és kisvállalkozókat éppúgy sújtotta, mint a nem zsidókat. A nem kommunista eszmeiségű lapok betiltása a liberális és konzervatív zsidó sajtóvállalkozók és újságírók ellen éppúgy irányult, mint a keresztények ellen, a terror áldozatai között pedig szép számmal voltak zsidó túsók és kivégzettek is.⁶ A kommunisták különben nem tartották magukat zsidónak, a felekezettel szemben ateisták, a tradíciókkal szemben forradalmárok és internacionalisták voltak. Ezzel szemben a magát zsidónak valló, izraelita magyar politikusok legismertebbike, Vázsonyi Vilmos és köre még az őszirózsás forradalommal sem vállalt közösséget (ellentétben a régi és leendő rendszer sok konzervatív politikusával). A kommunista berendezkedéssel pedig végképp szemben álltak, Vázsonyi a forradalmak idején emigrációba is vonult. Hogy a Károlyi–Berinkey-kormányok, illetve a Kun Béla-féle diktatúra mennyiben tehetők felelőssé Trianonért, arra ebben a kötetben többen is kitérnek (lásd Salamon Konrád, Zeidler Miklós és Fazekas Csaba írásait). Bár nézeteik eltérőek, abban nincs vita közöttük, hogy magának a történeti Magyarország felbomlásának felelőssége nem agghatható a forradalmi politikusok nyakába, legfeljebb a megvalósulás néhány kisebb részlete.

„A zsidóknak nem fájt Trianon”

A Trianon után az utódállamokba szorult zsidó magyarok ugyanúgy megszenvetdék a döntést, mint a nem zsidó magyarok. Nem véletlen, hogy Csehszlovákiában és Romániában is igyekeztek zsidó nemzeti kisebbségként feltüntetni a népszámláláskor a zsidókat, nehogy a magyarok számát gyarapítsák. Ennek ellenére a szlovákiai zsidók „nem is jelentéktelen, de azért kisebbségben maradt része **nyilvánosan is a magyar nemzetiség mellé állt, s ennél valamivel többen ... a választásokon a magyar pártokat támogatták**”.⁷ Az erdélyi zsidók esetében a helyzet még egyértelműbb volt, mivel számukra az elcsatolás kettős elnyomást hozott: magyarként elszenvetdék a románosítást (pl. 1923-tól a magyar tannyelvű oktatás betiltását az izraelita iskolákban is), zsidóként pedig a durva romániai antiszemitizmust, „lelkes” diákok, majd a Vasgárda pog-

⁶ Gyurgyák, id. mű 104.

⁷ Gyurgyák, id. mű 204.

romjait. Nem véletlen, hogy például a romániai Magyar Párt bihari és váradi Intéző Bizottságában Kecskeméti Lipót főrabbi mellett még vagy húsz zsidó tevékenykedett.⁸

⁸ Lásd még Gyurgyák János, id. mű 197–208.; Mózes Teréz: *Váradi zsidók*. Nagyvárad, 1995

Ungváry Krisztián: A második világháború mítoszai

A második világháborúban Magyarország volt a negyedik legnagyobb veszteséget elszenvedő ország Európában – abszolút értékben és arányaiban is. A világháború előzményei, az igazságtalan trianoni béke, a hamis revizionista jelszavak, valamint a világháborút követő kommunista diktatúra egyaránt táptalajt biztosított a legkülönbébb tévtanoknak, összeesküvés-elméleteknek. Különösen kedvezett ennek az, hogy az antifasizmust a kommunisták, az antikommunizmust pedig a fasiszták sajátították ki maguknak, holott egy demokratának egyaránt és egyenlő mértékben kell antifasisztának és antikommunistának lennie (ami még nem jelenti azt, hogy a két totális eszmerendszert is teljesen azonosnak kell tartania).

Magyarország 20 éve történt felszabadulása óta sajnálatos módon számos régi, már elfeledettnek hitt tévtan újra reneszánszát éli. Ezek bal- és jobboldalon is megtalálhatók. Tisztánlátásunkat segítheti, ha ezek közül megvizsgáljuk a legfontosabbakat. Az alábbi összeállításban 15, divatban lévő téveszmét gyűjtöttem össze, és röviden közlöm cáfolatukat. Figyelemre méltó, hogy ezek mindegyike legalább 65 éve született – ennek ellenére évtizedeken keresztül azt gondolhattuk róluk, hogy elfelejtették őket.

1. A területi revízió kérdése – Magyarország azokat a területeket kapta vissza, amelyek jártak neki

Az állítás nem igaz. A magyar revíziós politika kétarcú volt, mert a külföld felé elsősorban etnikai, belföldön viszont geopolitikai érvekkel támasztotta alá területi igényeit. A Felvidék 1938-ban történt visszacsatolása (első bécsi döntés) alapvetően etnikai elveket követett, és mint ilyen, megfelelt az „visszacsatolt” népesség akaratának. Kárpátalja 1939-es bekebelezése ennek az elvnek alapjaiban ellentmondott, mivel a lakosság több mint 96%-a nem volt magyar anyanyelvű. Az 1940-ben visszatért Észak-Erdély esetében (második bécsi döntés) az 1941-es magyar népszámlálás szerint is a lakoságnak csak 54%-a volt magyar nemzetiségű. Az 1941-ben bekebelezett Délvidék esetében a magyar nemzetiségűek aránya csupán 39%-ot tett ki. Annak ellenére, hogy Magyarország 1941-re soknemzetiségű országgá vált (a 14,1 millió lakos 21%-a nem volt magyar nemzetiségű), a nemzetiségeket ugyanúgy elnyomták, mint ahogyan korábban a szomszédos országok elnyomták a magyar nemzetiséget. Egyedüli és csak részleges kivételt a magyarországi német nemzetiség jelentett.

2. A hadba lépés kérdése – A revíziós célok kötelezték Magyarországot arra, hogy Németország mellett lépjen be a háborúba

Az állítás nem igaz. A német hadvezetés 1941 júniusában nem számolt Magyarország részvételével. A német diplomácia óvakodott attól, hogy bármilyen elvárásokat tolmacsoljon Magyarország felé, ami a hadba lépésre való presszióként értelmezhető. Ráadásul 1941 júniusa után Magyarországnak nem lehettek emberi jogi vagy etnikai érvekkel indokolható revíziós céljai, hiszen a magyar etnikum többsége visszatért az anyaországhoz, sőt az országnak több mint 3 millió nemzetiségi lakosa is volt.

Ennek ellenére a magyar belpolitikai továbbra is a „mindent vissza” elv alapján az „ezeréves határok” jogosságát hirdette, és ezzel indokolta a németek felé a túlteljesítő magatartást is.¹

3. A magyar hadviselés emberjogsértései – A magyar hadsereg humánusabban harcolt, mint a német Wehrmacht vagy az SS, kevésbé kegyetlenkedett a keleti fronton, sőt barátságosan bánt a helyi lakossággal

Az állítás nem igaz. A Wehrmachttal vagy az SS-el összehasonlítva a magyar megszálló alakulatok 1941–1942 folyamán a brjanszki erdőben semmivel sem voltak jobbak. Vérengzéseiket bizonyítják saját jelentéseik, amelyben felgyújtott falvakról és kiirtott (sic!) lakosságról számolnak be. A magyar megszállók ugyanúgy részt vettek hadifogolytáborok őrzésében, zsidók összegyűjtésében és vesztőhelyre kísérésében, a lakosság éheztetésében, „partizángyanúsak” kivégzésében, falvak felgyújtásában, a kollektív bűnösség elvének alkalmazásában, mint a német csapatok. Ennek nem ideológiai okai voltak, a katonák a kapott parancsokat hajtották végre. Ezért a fő felelősség a magyar politikai vezetést terheli, amelynek tudnia kellett, hogy mihez biztosít csapatokat.²

4. A magyarországi zsidópolitika – Magyarországra a Harmadik Birodalom erőltette rá a zsidótörvényeket

Az állítás nem igaz. 1942-ig nincs írásos nyom arról, hogy a Harmadik Birodalom bármilyen antiszemita intézkedést követelt volna Magyarországtól. Ezzel szemben viszont a magyarországi törvények és rendeletek szigorúban definiálták a „zsidó” fogalmát, mint Németországban, és kevesebb kivételt engedélyeztek. A nürnbergi törvények a negyedzsidókra semmilyen korlátozást sem tartalmaztak, a magyar törvények viszont igen. A nürnbergi törvények az el-

¹ A Szovjetunióval szembeni hadiállapot beállítását elemzi Dombrády Lóránd: *Werth Henrik. Akiről nem beszélünk*. Argumentum, Budapest, 2005

² A kérdésre lásd Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, 2004. 38–115.

fogadható kitérés időpontját 1935-ben szabták meg, a magyar törvények viszont 1919-ben. A nürnbergi törvények Hitlernek széles körben adtak lehetőséget arra, hogy bárkit „árjásítson”, és ő élt is ezzel a lehetőséggel, ezzel szemben Horthy csak a törvény alóli hatály alól mentesíthetett (igen korlátozott esetekben), de nem „árjásíthatott”. Ezeken túlmenően a magyar királyi honvédség bevezette a „zsidó vonatkozású” személy fogalmát azokkal kapcsolatban, akik ugyan nem estek a törvény hatálya alá, de pl. egy nagyszülőjük vagy házastársuk egy nagyszülője zsidó volt, és számukra további korlátozásokat állított fel, például kizárta őket a vezérkari testületből. Ezzel szemben Németországban fél- vagy negyedzsidó személyek a Wehrmachtban vagy az SS-ben a vezérkaron belül is futhattak be karriert.³

5. A magyar zsidóság deportálása – a deportálásokat a német fél kényszerítette rá Magyarországra

Az állítás nem pontos. Igaz, hogy a német megszállás előtt a mindenkori kormány, illetve Horthy Miklós nem kívánta a magyar zsidóság deportálását. Az is igaz viszont, hogy Horthy Miklós a megszállás után közölte, nem kívánja, hogy a zsidóellenes intézkedéseket neki előzetesen bemutassák, és csak 1944 júniusában, nemzetközi nyomás hatására tiltakozott a deportálások ellen. Emellett az is igaz, hogy a parlamentben a kormánypárton és az ellenzéken belül már korábban is nagy támogatottsága volt egy esetleges deportálási akciónak. Ezt bizonyítják az 1941-es, Kamenyec-Podolszkijba való deportálások is, amelyek ráadásul a németek tiltakozása ellenére történtek. A deportálásokkal kapcsolatos vagyontalanító intézkedéseket a magyar szélsőjobb már a német megszállás előtt kidolgozta. A kollaboráns Sztójay-kormányra nem kellett rákényszeríteni a deportálást, mivel e kormány tagjai maguk is a deportálás elkötelezett hívei voltak, és ehhez a parlamenten belül megfelelő támogatással is rendelkeztek. Kiemelendő, hogy ehhez a támogatáshoz nem volt szükségük a nyilaskeresztes pártra. Szálasi párttagjainak megtiltotta a deportálásokban való segédkezést, mivel szerinte Magyarországon kellene felállítani a koncentrációs táborokat, és a zsidók munkaerejét is Magyarországon kellene hasznosítani.⁴

6. Magyarország „felszabadítása” – Magyarországot a szovjet csapatok felszabadították

Az állítás mint vélemény igaz lehet, politikai értelemben azonban nem igaz. Nyilván sokan felszabadulásnak élték át a velük történeteket, különösen, ha az

³ A magyarországi zsidópolitikára lásd Randolph L. Braham: *A népirtás politikája I–II.* Belvárosi, Budapest, 1997; a társadalmi közhangulatra pedig (1989 utáni kitekintéssel) Karsai László (szerk.): *Kirekesztők. Antiszemita írások 1881–1992.* Aura, Budapest, 1992 és Karsai László (szerk.): *Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen.* Aura, Budapest, 1993

⁴ A kérdés szakirodalmát összefoglalja Karsai László: *Holokauszt.* Pannonica, Budapest, 2001

előző rendszer halálra szánta őket. Politikai értelemben viszont csak akkor beszélhetnénk felszabadításról, ha a szovjet hadseregnek a politikai szabadság helyreállítása lett volna a célja. Erről azonban szó sem volt. Márai Sándor találó megfogalmazása szerint az a hadsereg, amely a szabadsággal maga sem rendelkezik, másokat sem tud felszabadítani. A szovjet vezetés célja nem Európa felszabadítása, hanem saját nagyhatalmi politikai ambícióinak megvalósítása volt. Az utóbbi távlatilag az elfoglalt területeken a kommunizmus bevezetését jelentette.⁵ Magyarországot a szovjet csapatok csakugyan megszabadították a nyilas- és náciuralomtól, de felszabadítani nem tudták. A felszabadulás csak akkor következett be, amikor 44 évvel később összeomlott az általuk hatalomra juttatott rendszer.

7. Horthy Miklós szerepe a háború alatt – Horthy minden tőle telhetőt megtett, hogy kivezesse az országot a háborúból

Az állítás csak részben igaz. Horthy érdemeit jelentősen csökkenti, hogy a Szovjetunióval szemben Horthy kizárólagos döntése nyomán alakult ki a hadiállapot. A Nagy-Britanniával és az USA-val szimpatizáló kormányzó az USA-nak és Nagy-Britanniának küldött hadüzenettel már nem értett egyet. Az USA bekapcsolódása után, 1941 végére felismerte, hogy a világháborút nem a németek fogják megnyerni, és megkísérelte kivezetni az országot a háborúból. Bár a feladat, amelyre vállalkozott, a szövetségesek részbeni érdektelensége miatt szinte lehetetlennek bizonyult (a nyugati szövetségesek számára Magyarország szovjet érdekszférának minősült, és csak alárendelt szerepet kapott Csehszlovákia vagy Jugoszlávia érdekeivel szemben), Horthy súlyos politikai hibákat követett el. Felelős a Sztójay-kormány beiktatásáért és embertelen intézkedéseinek tolerálásáért. Felelős továbbá azért is, hogy 1944 szeptemberétől erélytelenül, elkésztően, rosszul szervezte meg a kiugrási kísérletet. Felelősségét csökkenti, hogy megbízhatatlan katonai vezetőkre kellett támaszkodnia (akiket a korábbi évek elhibázott politikája juttatott kulcsszerephez, amiért viszont ismét Horthy felelős). Felelősségét mérsékli továbbá viszonylag magas életkora (1944-ben 77 éves volt) és a családját ért tragédiák (lánya és idősebb fia halála) miatti bizonytalansága.⁶

⁵ A kérdésre lásd Romsics Ignác *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről* (Osiris, Budapest, 2002) című kötetében Ungváry Krisztián tanulmányát Magyarország szovjetizálásának kérdéseiről.

⁶ Horthyról több életrajz is napvilágot látott. Ezek közül Bencsik Gábor műve rendkívül apologetikus, a történelemhamisítást súroló módon mutatja be a kormányzót. Ezzel szemben megbízható összefoglalóként használható Thomas Sakmyster: *Admirális fehér lovon.* (Budapest, 2001, Helikon) című munkája.

8. *A nyilas mozgalom – A nyilas mozgalom egy rövid felíveléstől eltekintve csekély társadalmi bázissal rendelkezett és a német náciizmus kópiája volt*

Az állítás hamis. A nyilasok egyedi, magyar szellemi gyökerekkel rendelkeztek. A magyarországi szélsőjobb már 1919-ben létrejött, és az 1920-as évek elején jóval nagyobb befolyása volt Magyarországon, mint az akkor még jelentéktelen NSDAP-nak Németországban. Tagadhatatlan a nyilas és a náci ideológia közötti szoros rokonság, de téves, ha az egyiket a másikból kívánjuk levezetni. Mindkettő a modernítésra adott szélsőjobbos válaszkísérlet volt. Téves az az állítás is, amely szerint a nyilasok társadalmi bázisa csekély lett volna, mivel a magyar kormányoknak 1920-tól 1939-ig minden választás alkalmával a legkülönfélebb adminisztratív eszközöket kellett bevetni annak érdekében, hogy korlátozzák a szélsőjobb előretörését.⁷ Az 1944-es, a zsidókat a Dunába lövő nyilasok természetesen nem azonosak az 1941 előtti nyilasokkal, akik között számos értelmiségi is volt.

9. *A potsdami határozatokban a nagyhatalmak kötelezték Magyarországot a német nemzetiség kitelepítésére*

Nem igaz. Magyarországon a Nemzeti Parasztpárt és a Kisgazdapárt politikusai már 1945 áprilisában elkezdték a svábok kitelepítése melletti uszító propagandát.⁸ A potsdami határozatok szövegében nem kötelezés, hanem lehetőség szerepelt „az érintett kormányok kérésére”. Az itt elfogadott záródokumentum XIII. fejezete ugyanis a német lakosság szervezett áttelepítéséről rendelkezett. „A három kormány minden vonatkozásban megvizsgálva a kérdést elismeri, hogy a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német lakosságnak vagy egy részének Németországba történő áttelepítésére vonatkozóan intézkedést kell foganatosítani. Egyetértenek abban, hogy bármilyen áttelepítés történjék is, annak szervezeten és emberséges módon kell végbemennie.”⁹ A magyar kormány már 1945 májusában kérte a szövetségeseket arra, hogy félmillió német nemzetiségű állampolgárát kitelepíthesse – miközben az 1938-as határokon belül legfeljebb 350 ezer német nemzetiségű lakos élt. Erre válaszul a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) helyettes ve-

⁷ A kérdésre lásd Ungváry Krisztián: Kik azok a nyilasok? In: *Beszélő*, 2003. június, 58–68.

⁸ Ezeket kivonatban közli Johann Weidlein: *A magyarországi németiség küzdelme fennmaradásért. Dokumentáció 1930–1950*. Suevia Pannonica, Budapest, 1996

⁹ Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések, 1918–1945: A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződései*. 2. kiadás. Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983. A németek kitelepítésének legfrissebb feldolgozását Tóth Ágnes végezte el: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. BKMÖL, Kecskemét, 1993

zetője, Vlagyimir Petrovics Szviridov 1945. augusztus 9-én elrendelte félmillió német kitelepítését. Amikor a magyar kormány ezt követően arra hivatkozott, hogy a szovjet kormány kérésére szervezik meg a kitelepítést, Szviridov azonnal tiltakozott és utalt arra, hogy a kitelepítést a magyar kormány kérte. 1945. november 20-án a SZEB megismételte a félmillió német kitelepítéséről szóló határozatát. A „kollektív bűnösség” alapján történő kitelepítésről a magyar minisztertanácsban 1945. december 22-én szavaztak. Az érintettek az ügy tárgyalása során maguk is elismerték, hogy a németek kitelepítését eredetileg nem a SZEB, hanem a magyar kormány kezdeményezte. A 16 miniszterből kilencen (Nagy Imre, Gerő Ernő, Molnár Erik, Tombor Jenő, Rákosi Mátyás, Dobi István, id. Antall József, Bán Antal, Balla Antal) igennel, ketten (Ries István, Bárányos Károly) nemmel szavaztak, öten tartózkodtak. Az elfogadott határozat szerint mindenki kitelepítendő, aki magát az 1941-es népszámlálás alkalmával német anyanyelvűnek vagy német nemzetiségűnek vallotta, és a határozat maximum 10%-nyi kivételes mentesítést tett lehetővé.

10. Magyarország volt az „utolsó csatlós”

Az állítás nem igaz. Németország szövetségesei közül Horvátországban és Olaszországban a háború utolsó napjáig folytak harcok, mindkét országban végig működött fasiszta, illetve szélsőjobboldali kollaboráns kormány. A náci-barát szlovák és román emigráns kormány szintén a háború végéig hivatalban volt. Horvátországban és Szlovákiában ráadásul semmilyen, kormányoldalról szervezett kiugrási kísérletre nem került sor, szemben Magyarországgal, amelynek államfője és kormánya 1944. október 15-én fegyverszünetet kötött a Szovjetunióval.

11. A magyarok többsége fasiszta volt

Az állítás természetesen hamis. Semmilyen nemzetet nem lehet kollektív politikai jelzőkkel felruházni. Ráadásul Magyarországon a „fasizmus” (értve ez alatt a szélsőséges politikai ideológiákat) elsősorban 1941 előtt volt tömegesen népszerű, de nem az antiszemita, hanem a szocialista program miatt. Állítólag Rákosi Mátyás egyszer belső köre előtt arra panaszkodott, mennyire nehéz neki „kilencmillió fasisztával” együtt élnie. Ezt a kijelentést azonban hiteles forrás még nem bizonyította, és a Rákosi-kor propagandájában sem találunk ilyen vagy ehhez hasonló állítást. Ellenkezőleg, a magyar „dolgozó népről” azt állították, hogy rokonszenvezett a Szovjetunióval és szemben állt az őket kizsákmányoló, a németeket kiszolgáló „uralkodó osztállyal”. A kommunizmus részben társutas karriert befutó népi írók (Veres Péter, Németh László, Illyés Gyula stb.) azonban előszeretettel vádolták zsidónak tekintett mecénáikat azzal, hogy ők valójában „fasiszta nemzetnek” tartják a magyarságot.

12. Magyarországon adták le a legtöbb feljelentést a német megszállás során

Az állítás hamis. Magyarországon a német megszállás után ugyan igen jelentős mennyiségű feljelentés történt, de nincs adat arra, hogy ez felülmúlta volna azt, ami másutt is előfordult. A magyar feljelentések ráadásul nem a német szervekhez futottak be, hanem a magyar hatóságokhoz, és túlnyomó többségükben a zsidó vagyoni kiigénylésével kapcsolatos kérvényeket tartalmaztak.¹⁰

13. A legelső antiszemita törvényt Európában Magyarországon hozták

Az állítás nem igaz. A középkorban majdnem minden országban léteztek antiszemita törvények. Romániában a zsidóság egyenjogúsítása csak 1918 után és csak az antant hatalmak határozott követelésére történt meg. A *numerus clausus* törvény megfelelt a korszaknak, hasonló intézkedésekre más országokban már jóval korábban sor került. Oroszországban 1887-től, Romániában 1893-tól létezett *numerus clausus*, igaz, Oroszországban 1917-ben, Romániában formálisan 1920-ban ez megszűnt, de a zsidók diszkriminálása továbbra is létező gyakorlat volt. Lengyelországban 1922-től az egyetemi karok fele vagy teljesen elzárkózott zsidók felvételétől, vagy saját hatáskörben korlátozta azt.¹¹

14. Teleki Pált és Horthy Istvánt a németek gyilkolták meg¹²

Az állítás nem igaz. Teleki Pál saját maga több tanú előtt is elmondta, hogy öngyilkos akar lenni. Súlyos depresszióval küzdött. Németországnak ráadásul 1941 tavaszán nem volt feltétlenül szüksége arra, hogy Magyarország is részt vegyen Jugoszlávia megtámadásában, mivel Románián és Bulgárián keresztül is megfelelő felvonulási tereppel rendelkeztek. Az idegenkezűsége semmilyen bizonyíték sincs. Hasonló a helyzet Horthy István esetében, akinek egy köztudomásúan rossz konstrukcióval rendelkező vadászgéppel kellett repülnie. A legenda oka az a feltételezés, amely szerint Teleki életben maradása esetében a háború utáni békekonferencián „fenntartottak volna egy széklet neki”, illetve az a hipotézis, amely szerint a németek annyira tartottak volna Horthy Istvántól, hogy szándékosan meggyilkolták. Mindkét feltételezés nélküli a legcsekélyebb bizonyítékokat is.

¹⁰ Nagy jelentőségű szociális akció. Adalékok a zsidó vagyoni begyűjtéséhez és elosztásához Magyarországon, 1944-ben. In: *Évkönyv 2002. X. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet, Budapest, 2002. 287–321.

¹¹ Karády Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban*. Új Mandátum, Budapest, 2000. 187., 235., 378–379.

¹² A két személy halála kapcsán kialakult legendarendszert tárgyalja Romsics Ignác: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről* (Osiris, Budapest, 2002) című kötetében Ablonczy Bálint és Olasz Lajos tanulmánya.

15. A budai német–magyar védősereg Hitler parancsának megfelelően, „becsületből” tört ki az ostromgyűrűből

Az állítás hamis. Hitler a védőseregnek szigorúan megtiltotta a kitörést, bár a védők erre több alkalommal is kértek engedélyt. Az akcióra tehát Hitler parancsa ellenére került sor. A vezénylő német tábornok, Karl Pfeffer-Wildenbruch SS-Obergruppenführer nem azért döntött a kitörés mellett, mert a katonai becsület vagy a Hitlerhez való hűség ezt parancsolta neki, hanem azért, mert nem kívánt szovjet fogságba kerülni. Az első veszélyes szituációban azonban cserbenhagyta csapatait és megadta magát.¹³

¹³ A kérdésre lásd Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. 6. kiadás. Corvina, Budapest, 2006

FÜGGELÉK

MÓDSZERTANI ÍRÁSOK

Mendly Lajos: Legendák, tévtanok a történelemórán

Az élet nem az, amit az ember átélt, hanem az, amire visszaemlékszik, és az, ahogyan visszaemlékszik, amikor el akarja mesélni.

Kőrösi Zoltán gondolata (*Szerelemes évek – Gyávaság*) minden ember életére igaz lehet, és éppúgy vonatkozhat egy közösség, akár egy nemzet életére is. A múltból való kollektív tudás véleményem szerint fontosabb szerepet játszik egy közösség életében, mint a „valódi” eseménytörténet pozitivistá adathalmaz. Mert a közösen megélt történetekre visszaemlékezve a közösség kollektív tudata történelmet alkot. És az, ahogyan visszaemlékszik, amikor el akarja mesélni, maga a történelem.

Tudjuk, nem március 15-én szakadt át a gát az 1838-as pesti árvíz idején, mint azt oly sok tábla mutatja ma is a főváros középületein. Tudjuk, Petőfi Sándor nem ott szavalta a *Nemzeti dalt* március 15-én, ahol ma márványtábla hirdeti: Itt szavalta Petőfi Sándor a Nemzeti dalt... Ezek a legendák azonban olyannyira beépültek a magyar nép saját történelméről való tudásába, hogy gyakorlatilag megváltoztathatatlanok.

Természetesen fontosnak tartom, hogy a '48-as forradalomra emlékezve tanítványaink megismerjék a forradalomnak azt a képét, amit ma pontosabbnak tart a történettudomány. Főleg azért, mert tapasztalataim szerint a diákokhoz is közelebb áll a nagy elhatározásnak és a spontaneitásnak, a rögtönzésnek és a lelkesedésnek ez a nagyszerű eredménye, mint a romantikus tabló.

De mit tegyen a tanár, ha nem legendával, hanem tévtanokkal kell szembenéznie az órán? Nos, mindenekelőtt úgy kell reagálnia, hogy a probléma és az arra adott válasz beilleszthető legyen a hosszabb távú tanítási folyamatba. Hiszen – többek között – ez a szép ebben a munkában: a tanárnak képesnek kell lennie arra, hogy előre nem tervezett (de olykor várható) eseményekre is adekvát választ adjon.

Az alábbiakban azt szeretném végiggondolni, hogyan lehet készülni a váratlanra, mi jellemzi a tévtanokat, milyen reakció tűnik megfelelőnek. Mindig meg kell-e hallanunk ezeket a hangokat, vagy lehet olyan helyzet, amikor el-siklunk felettük?

Miért bukkannak fel újra és újra, makacsul a tévtanok? Azt gondolom, mindenekelőtt azért, mert egyszerű és világos, ellentmondásoktól mentes magyarázatot kínálnak olyan kérdésekre, amelyekben a tudományos kutatás nem jutott el az ellentmondás-mentességig. Sokkal egyszerűbb, talán izgalmasabb, színesebb és bizonyos értelemben romantikusabb, kalandosabb képet rajzol pl. a hun–magyar azonosság Anonymus és Kézai Simon óta a köztudatban élő elmélete, mint a mai történettudomány jóval szárazabb, aprólékosabb, a laikusok számára unalmasabb megközelítése. Nincsen szükség tudományos apparátusra, elég, ha egy állítólagos sumer szót hasonló alakban „rekonstruál”, mint a mai magyar szó, és máris megvan a bizonyíték.

A másik ok talán az összeesküvés-elméletek világában kereshető. Az „alternatív” ősmagyar rokonságelméletek és tévtanok közös vonása, hogy a „hivatalos” történettudomány álláspontja szerintük valamiféle „idegen” megrendelésre készült, és egyetlen igaz célja, hogy elvegye a magyarság jogos büszkeségét gyönyörű múltja iránt, és így valamiképp jövőjétől is megfossza. A „finnugriszták”, illetve az akadémiai álláspontot tükröző tankönyvek tehát a magyarság ellenségeinek szolgálatában állnak, éppen ezért igazi hazafias cselekedet küzdeni ellenük.

Nehezen megkerülhető gondot jelent ugyanakkor a történelemtanítás számára, hogy valóban nincsen királyi út: a tudományos kutatás valóban sok esetben nem adott még egyértelmű választ minden kérdésre, illetve ezek a válaszok nem jutottak el az oktatásba. Hiányolom e téren a tudományos ismeretterjesztést is (a Kutatók Éjszakájának programsorozatába például a magyar őstörténeti-régészeti kutatás is bekapcsolódhatna) – gyorsan hozzáteszem, a *Rubicon*, a *História* vagy a *Múlt-kor* történelmi portál hasznos és hiánypótló írásai azért hozzáférhetők.

A tanár számára a kérdés azonban az órán jelentkezik, azonnal és élesen, s legtöbb esetben azonnali választ kell rá adnunk, de mindenképpen reagálnunk kell valahogyan. Bizonyos történelmi korszakok tárgyalásakor szinte várható, hogy felbukkan egy-egy tévtan.

Engedjük el a fülünk mellett? Véleményem szerint ez nem jó megoldás. Úgy gondolom, ha meghallottuk a tanulók felvetését, hozzászólását, érdemi választ kell adni rá. Mindenekelőtt azért, hogy máskor is jelentkezzenek, máskor is elmondják, amit hallottak, amit – rosszul – tudnak. Ha nem vesszük komolyan a gyerekek felvetéseit, ha kizárólag tekintély-pozícióba helyezkedünk (ilyen ostobaságokkal nem vagyok hajlandó foglalkozni, nincs időnk ilyenre, ülj le), akkor előbb-utóbb nem is mondanak, nem is kérdeznek semmit, ami „más”, mint a tankönyvben áll. És akkor egyrészt garantáltan unalmassá tesszük a történelemórákat, másrészt mi magunk működünk közre a kettős beszéd kialakításában: van a „hivatalos”, a tankönyvi álláspont, de van egy

másik, egy „üldözött, elnyomott”, az „igazi” magyarázat. És mert ez utóbbit „üldözik” (lám, a tanár sem hajlandó tudomást venni róla), nyilván van benne valami izgalmas, talán veszélyes, de mindenképp valami igaz is.

Vélhetően óra közben jelentkezik valaki azzal, hogy ő másképp hallotta/olvasta/látta és hogy igaz-e. Illetve hogy mi miért nem azt tanuljuk? Ilyenkor mindenképp célszerű legelőször a forrást tisztázni, ha lehetséges. Honnan tudod, hol hallottad-olvastad? Valószínűleg előkerül az internet mint forrás, esetleg szó esik egy „tankönyvnek látszó tárgyról” (© Miklósi László), a magyar ős- és középkortörténet vonatkozásában valószínűleg Bakay Kornél „alternatív tankönyvéről”, amely természetesen **nem** tankönyv. Próbáljuk meg minél pontosabban megnézni a forrást, kérjük meg a diákot, hozza be a következő órára (így magunk is jobban felkészülve térhetünk vissza a kérdésre). Az internet forrásként rendkívül megbízhatatlan – ezt vélhetően már többször említettük, bebizonyítottuk diákjainknak, hiszen a forráskritika mint módszer már bizonyosan előkerült a történelemórákon.

A gyerekekkel együtt kell megnézni, milyen bizonyítékokat ad a hivatkozott forrás. Ha nincsenek érvek vagy tudásunknak gyökeresen ellentmondanak, nehezen vagyunk hajlandók elfogadni az állítást. Az internetes honlapok és fórumok jelentős része olyan indulattal és elképesztő felkészületlenséggel, de annál nagyobb vehemenciával hirdeti tévtanait, hogy az tanulóink számára könnyen megcáfolható: „Arról is gyakran olvasok: ez és ez a szavunk innen meg onnan ERED. A türkből, a törökből, a szlávból stb. A nagy túrótt!! A magyar ősnnyelv!! INNEN ered a többi!!!! És punktum.” (<http://noi.virtus.hu/index.php?id=room&aid=83942&blmt=50>)

Az ilyen „érvelés” számunkra megmosolyogtató, és az lesz a diákoknak is, csak foglalkozni kell vele: fel kell hívni a figyelmet az érvek hiányára! Más, tudományosnak tűnő „magyarázat” is van az interneten bőven, pl. gyakran olvashatjuk, hogy a magyar mint ősnnyelv nyilván minden mai nyelvre hatott, és a mai hangalakok az ősi magyar szó pontos megfelelői. Ez a fajta „érvelés” már veszélyesebb, mert a tudományosság látszatát keltheti. Egy helyen például arról olvashatunk, hogy a magyar „tap” hangsor milyen kapcsolatban van más nyelvek szavaival: „A tap-ban rejlő kép: két felület szorosan érintkezik. Pl. tapló, tapad (francia 'tapi'=lapuló, lásd: pl. falhoz tapad), tapéta (német 'tapete'=tapéta, francia 'tapissier'=tapétázó, latin 'tapes'=szőnyeg), tapint (német 'tippen'=tapintani, 'tupfen'=érinteni), tapogat (német 'tappen'), tapiz, tapasz, tapaszt (francia 'tapisser'=tapaszt, 'taper'=felken). Szanszkrit 'tup', ősgörög 'tüpto', tap, top, tapod, toppant. [...és megint előlről...] (http://www.varga.hu/OSKOR_ELO_NYELVE/AZ%20OSNYELV%20TITKAIBOL%201_8.htm)

Tanárként nyilván mosolygunk ezen a „szómagyarázaton” (minden mindezzel azonos, és persze úgy ejtem ki a szót, ahogyan nekem éppen megfelelő),

de a példák sokasága, amit a gyerek és a laikus felnőtt úgysem olvas el (különösen, ha az adott nyelvet nem ismeri), a számosságuk miatt a meggyőzően hathat. Ezekben az esetekben fel kell készülnünk arra, hogy nagyobb osztályokban bemutassuk a gyerekeknek az összehasonlító nyelvtörténet módszereit – nem azért, hogy nyelvészek legyenek, hanem hogy lássák, mennyire más egy valódi tudományos apparátus. Persze csínján bánjuk ezzel is, mert sokakat éppen a bonyolult, összetett és nehéz tudományos módszer riasztana el. A tévtanok mennyivel egyszerűbben hangzanak... Kisebb évfolyamokban ezért aligha van szükség erre, sokkal jobb, ha analógiákat keresünk. Kézenfekvőnek tűnik talán a gyógyászatból venni a példát: a kuruzslók, csontkovácsok, tanulatlan csodadoktorok, hályogkovácsok kártetteit mindig a „valódi” orvosoknak kell helyrehozniuk, ha egyáltalán lehetséges. A túlzottan egyszerű magyarázat megtévesztő, vigyázzunk, ismerjük föl a veszélyt!

Előfordul olyan eset is, amikor valóban létező tudományos eljárással valami egészen hajmeresztő állítást kívánnak alátámasztani. *„Az őstörténetben is vannak tények, például a Seminoék által is használt genetika. Ha ezzel azt lehet kimutatni, hogy a magyarság 35 000 éve itt él a Kárpát-medencében, akkor ez egy őstörténeti tény.”* (<http://noi.virtus.hu/index.php?id=room&aid=83942&blmt=50>)

Ezzel az a gond, hogy egy valóban létező európai vizsgálatra hivatkozik, amely viszont nyilvánvalóan nem „mutatta ki”, hogy „a magyarság” élne 35 ezer éve a Kárpát-medencében – a kutatók genetikai mutációkat, azok elterjedését vizsgálták, amit természetesen nem lehet nyelvhez, különösen nem ma élő nyelvhez vagy néphez kötni! Ez a vizsgálat meglehetősen bonyolult metodikájú, legalább alapvető természettudományos felkészültség szükséges a megértéséhez. Ilyen esetben, úgy gondolom, a tudományos kutatás módszeréről lehet és kell beszélni, de a részletekbe felesleges, sőt adott esetben káros lehet belemenni.

Hasonló módszerrel találkozunk az ún. alternatív könyvek esetében is. A szerzők adott esetben már az előszóban elmondják, hogy a „hivatalos” történelem-felfogással szemben, azt mintegy a „valódi” történelemmel kiegészítve érdemes tanulmányozni a könyvet. Gyakori módszer – más tévtanok esetén is –, hogy olyan állításokkal vitatkoznak, amelyek nem hangzottak el!

Bármi is lesz a módszerünk, az osztály, a diákok előtt legfontosabb segítségünk a saját tanári hitelességünk lesz. Ezt pedig már meg kellett szerezni, sok-sok munkával. A diák számára az iskola és benne a hiteles tanárszemélyiség a tudás autentikus forrása és hozzáférési kerete. Az iskolának is, a tanárnak is kell, hogy legyen egyfajta tekintélye, amelynek sok összetevője van: a hitelesség, az őszinteség, az önmagával való azonosság, a felkészültség, a legszélesebb értelemben felfogott kultúra teremti meg.

Amikor váratlan dolgokra kell reagálnunk, leginkább erre támaszkodhatunk.

Preventív felkészülésként tarthatunk egy órát a kérdés (és a hasonló közös kérdések) megbeszélésére. Az óra célja néhány jellegzetes tévtan, áltudományos állítás összegyűjtése, közös feldolgozása, illetve a magyar őstörténet kapcsán annak rögzítése, hogy ebben a kérdésben ma a tudomány jórészt inkább hipotéziseket, feltételezéseket képes megfogalmazni, ugyanakkor a tankönyvekben olvasható állítások mögött komoly és összetett tudományos kutatás eredményei állnak. Beszelnünk kell arról, mi a különbség legenda, mítosz és áltudományos halandzsa között, miért ne fogadjuk el fenntartás nélkül a túlságosan egyszerű magyarázatokat.

A példában szereplő csoport nyolcosztályos gimnázium nyolcadik osztálya, második éve tanulnak történelmet. Nyolcadik év végére a magyar őstörténethez érünk, s a tévtanokról szóló órát célszerű a magyar őstörténeti rész zárlatához, az összefoglalás elé tervezni. A tananyag állandó szorításában is megéri ez a kitérő, hiszen egyrészt fontos kérdésekről eshet szó, amelyek egyébként homályban maradhatnának, másrészt tekinthetjük ezt az órát az összefoglalás előkészítésének is.

Bánki István: Trianon – történelemóra, részlet*

Hitek, tévhitek

A trianoni béke kapcsán nem a tényszerű, tényekkel megcáfolható tévhitek dominálnak, bár ilyenek (pl. az elcsatolt területek etnikai viszonyainak nem ismeretéből fakadó torz állítások) is időről időre felbukkannak. Ezeket adatokkal könnyen meg is lehet cáfolni (pl. a „vörös térkép” megmutatása), de általában ez a módszer nem vezet eredményre azoknál, akik érzelmi alapon közelítik meg a kérdést. Másrészt a szélsőséges nézeteket valló diákok gyakran „jól informáltak” (valamilyen fórumról, valamilyen közösség révén), és a közismert adatok („veszteségek”) hangoztatásával sérelmeket igazolnak. Az ő esetükben a tények csoportosítása, kontextusba, összefüggés-rendszerbe állítása valamilyen elmélet igazolására szolgál. Ezekben az elméletekben a tévhitek, tendenciózus megközelítések leggyakoribb formája a bűnbak keresése, ezen keresztül társadalmi csoportok, nemzetek, politikai nézetek elleni gyűlölet keltése, megbélyegzése. A bűnbakkeresésnek persze nagy hagyománya van. Az első bűnösöket (a zsidókat, a „vörösöket”) gyakorlatilag már a döntés pillanatában megtalálták (lásd pl. a nemzetgyűlési jegyzőkönyveket). Azóta mindkét politikai rendszer (a Horthy-rendszer és a kommunista diktatúra)

* A cikk teljes szövege elolvasható a <http://www.tte.hu/egyezzunkki/> honlapon.

felsorakoztatott újabb „főbűnösöket”: a mohó nemzetiségeket, az érdektelen vagy éppen gonosz nagyhatalmakat, a Trianon előtti elitet és a fehérterrort, Károlyit, a tehetségtelen politikusokat stb. Mindezeknek az elméleteknek az alapja az a (meglehetősen naiv) gondolat, hogy a veszteség elkerülhető vagy legalábbis nagymértékben csökkenthető lett volna, ha valakik, valamikor, valahol másként cselekszenek.

Megérteni – megbékélni?

Valószínűleg nem mondunk újat, amikor azt állítjuk, hogy a történeti megismerésben az egyik legnagyobb lépés a történelem személyessé tétele, a személyes történelem, sorsok, érzések és gondolatok megjelenítése, átélése és megértése. Ennek nagyon nagy lehet a szerepe Trianon esetében a más nézőpontok – más emberek, más nemzetek nézőpontjainak – megértésében és ezzel együtt a tolerancia, elfogadás, a megbékélés attitűdjének formálásában. Ez az út vezethet ahhoz, hogy a történelekről, Trianon hatásairól árnyaltabb kép alakuljon ki a diákokban, háttérbe szoruljanak a meglévő előítéletek, sztereotípiák. Emellett éppen ebben a kérdésben fontos lehet az empátia mellett a racionalitás beemelése is a megismerésbe. Általában a történeti (gyakran a tankönyvi) megközelítések középpontjában a „veszteségek” felmérése áll, és még inkább jellemző ez az érzelmi alapú, tendenciózus megközelítésekre. Ezzel szemben a folyamatok, jelenségek, a Trianon utáni politika lehetőségeinek, lehetséges irányainak racionális, a személyes érzelmek szintjéről eltávolított, a közösségi, nemzeti érdekek, lehetőségek szintjére átvetett áttekintése, átlátása a történelmi, nemzeti teljesítmény megítélésének új szempontjait, a nemzeti önértékelés alternatív lehetőségeit hozza a felszínre. Úgy gondoljuk, ez a kettős, az empátián, illetve a racionalitáson alapuló megértés lehet az, amely Trianon esetében elvezethet mind az iskolában, mind pedig, hosszabb távon, a társadalomban a múlttal való „megbékéléshez”. Ugyancsak ez a kettős megközelítés lehet az, amely választ ad a torz, negatív tartalmú megnyilvánulásokra nemcsak és talán nem is elsősorban azoknak a diákoknak a számára, akikről ezek erednek, hanem azok számára is, akik ezekkel a megnyilvánulásokkal szembesülnek, tanúi lesznek, bár nem azonosulnak velük.

Óravázlat

Az óra előzményei

A trianoni béke tárgyalását a történelemórai áttekintés általában kettős kontextusba helyezi. Előzményként tanítjuk az első világháború történetét és a háborút lezáró békéket, majd többnyire külön „fejezetként” (tankönyvi lecke, óra) Magyarország háborús szerepvállalását, illetve a háború végének (1918–20-as évek) eseményeit. Maga a békeszerződés, a békekötés történései, érthető módon, nem kapnak olyan nagy hangsúlyt, mint a béke következményeként beállt változások (területi veszteségek, népességcsökkenés, az etnikai arányok eltolódása, menekültek stb.). Szerencsés esetben a kétféle (egyetemes és magyar történeti) megközelítés találkozik, „összeér” a béke és következményeinek tárgyalásakor. Ebben adhat segítséget az előzetes feladat („útlevél” vagy „névjegy”).

Feladat: Csoportos vagy páros feladatként készítsenek a diákok tabló-szerűen kitehető „útlevelet”, „névjegy” megadott szempontok szerint (lehetőleg képpel, képekkel) kortárs politikusokról. A politikusok, pl. Wilson, Lloyd George, Clemanceau, Károlyi, Kun Béla, Horthy, Apponyi, Andrássy. **Szempontok:** pl. név (arckép), születési idő (+ halálozás külön), családi viszonyok, barátok, ismerősök, kötődések, pályafutás, tevékenység („szakmai önéletrajz”), cselekedetek, megnyilvánulások egy-egy jellemző politikai helyzetben, „pillanatban”.

Az „útlevelek”, „névjegyek” készítésére az adott politikus „felbukkanása-akor” kérjünk fel diákokat. A legszerencsésebb, ha folyamatosan dolgoznak rajta, otthoni vagy órai munkával, amíg az illető politikus „szerepel” az órákon, így személyes, változó benyomásaikat is rögzíthetik, illetve pl. ragasztócédlákkal a társaik is megfogalmazhatnak véleményt, benyomásokat.

Ha lehet, a munkákat tegyük ki és hagyjuk is a falon az osztályban, amíg az adott témát tárgyaljuk. Ha erre nincs mód, az órán, az óra előtti, utáni szünetekben tegyük ki, és tegyük lehetővé, hogy a diákok (akár órán is) megnézzék, hozzájuk férjenek.

Órai munka

Ráhangelődés

kb. 10 perc

Cél: személyessé tétel, a „személyes történelem” megjelenítése – villantsuk fel, hogy a kérdéshez, a történetekhez és a kialakult helyzethez többféleképpen viszonyultak, viszonyulnak emberek, hogy számos különböző nézőpont lehetséges, különböző időpontokban és helyszíneken, csoportok, nemzetek tagjai részéről.

A feladat leírása: 3-4 jellemző, egymáshoz köthető szöveget válasszunk. Először páronként adjunk ki egyet-egyet, a diákok azokkal dolgozzanak. Azután kapja meg minden páros a többit is, olvassuk fel és röviden beszéljük meg a megoldásokat. (Utóbbiakat minden páros vezesse fel a saját lapjára/füzetébe.) A jelölésekre kérdezzünk rá, de lényegében tegyük el („félre”) az óra végéig; akkor újra elővehetjük, és rákérdezhetünk, érthetővé, elfogadhatóvá váltak-e a gondolatok, álláspontok.

Munkaforma: páros munka.

Feladatok:

Szerintetek:

- Milyen korú, nemű személy a nyilatkozó?
- Mikor nyilatkozik? (időszak/időpont)

Emeljétek ki aláhúzással, melyek a legfontosabb gondolatai, érzései (ame-lyeknek hangot is ad) a nyilatkozónak!

Lássátok el jelölésekkel a szöveget az alábbiak szerint!

+	Számomra érthető, elfogadható kijelentés, gondolat.
–	Számomra elfogadhatatlan, szerintem téves, hibás gondolat, állítás.
!	Meglepő, általam nem várt megnyilvánulás.
?	Számomra érthetetlen kijelentés.

Eszköz: Életutak, (tényleges megnyilvánulásokra épített) fiktív vagy való-ságos riportok, név, az időpontra, életkorra stb. (lásd a feladatokat) vonatkozó adatok törlésével.

Forrás, pl. www.ofi.hu/tudastar/jakab-gyorgy-kratochvil

Jelentésteremtés

kb. 15 perc

Cél: Történelmi folyamatok, alternatívák megismerése, önálló következte-tések révén, illetve kooperatív csoportmunkával.

A feladat leírása: alakítsunk 4-5 fős munkacsoportokat, az osztály/csoport létszámától függően. Mondjuk el, hogy a csoportnak majd együtt kell egy fel-adatot elvégeznie, de ezt a csoporttagok egyéni munkája fogja megalapozni (in-formációszerzés, következtetés, információk megosztása). Ezután alakítsunk az 1. lépésben szereplő feladatoknak megfelelő számú (tehát ezt többszörözni is lehet, ha túlságosan nagy létszámúak lennének a csoportok) új csoportot úgy, hogy azokban minden, már meglévő csoportból egy-két tanuló kapjon helyet. Az új csoportok kapják meg Apponyi 1920-as párizsi beszédének részleteit

és a KTA 65/a, b, 66/b, 67/a térképeit. (Minden csapat egy-egy térképpel és a beszéd részletével dolgozzon, azaz 4–8 „munkacsoport” alakuljon. A tanulók használják az atlaszukat. Kb. 5 perc.)

Munkaforma: csoportmunka.

Feladatok 1. lépés:

Jelöljétek meg, Apponyi melyik állításához/állításaihoz szolgáltat adalékokkal a térkép!

Fogalmazzatok meg, mennyiben támasztják alá vagy cáfolják a politikus állításait a térképről leolvasható adatok!

Ezután mindenki térjen vissza az eredeti csoportjához. A csoport együtt oldja meg a feladatot (most már ne használják Apponyi beszédét és a történelmi atlaszt).

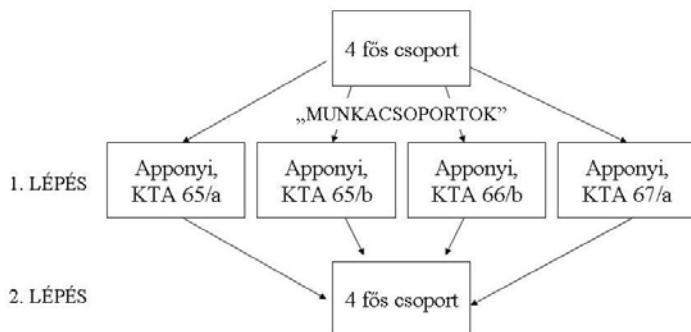
Munkaforma: csoportmunka.

Feladatok 2. lépés:

Gyűjtsétek össze, milyen tényezők határozták meg Trianon után a magyar politika mozgásterét, illetve a társadalom, az emberek életét!

Kb. 5 perc után a csoportok adják át munkalapjukat a velük szomszédos csoportnak (senkinél ne maradjon a sajátja). Nézzék meg egymás megoldásait, olvassunk fel néhányat. Jelezzük, hogy más színnel bele is lehet írni a munkalapokba. Közben adjuk közre, mutassuk be Teleki „vörös térképét”, kérdezzünk rá, mennyiben más, mint a KTA 65/b.

Eszköz: Apponyi beszéde (tankönyvi forrás v. handout), történelmi atlasz.

Reflektálás

kb. 20 perc

Cél: önálló következtetések megfogalmazása, alternatív nemzeti, politikai értékelések, önértékelés felvillantása.

A feladat leírása: ha jól működtek, hagyjuk együtt a csoportokat, ha szükséges, keverjük újra őket. A csoportok együtt alkossanak szöveget (beszedhető munkalapon) a feladatok alapján.

Munkaforma: csoportmunka.

Feladatok:

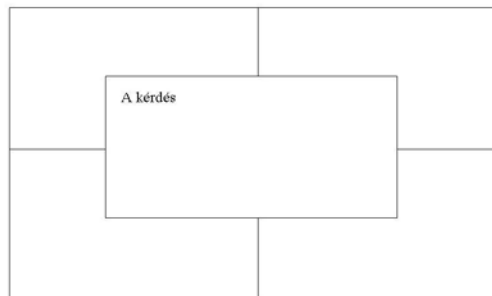
„Fordítsátok meg” Apponyi beszédét! Fogalmazzatok meg, mit tudnának nyújtani a magyar területek a környező országoknak valamilyen politikai, területi (regionális) együttműködés keretében!

Fogalmazzatok választ Apponyi beszédére egy szomszédos nemzetállam vezető politikusa nevében!

Adjatok tanácsot Apponyinak, illetve a magyar kormánynak, milyen politikát folytasson a szomszédos államokkal szemben, illetve gazdasági, kulturális téren, a szociális területeken!

Javasolt módszer a csoportoknak, pl. „ablakok”¹. A csoportok használják az óra elején kapott „életrajzokat”, a történelmi atlaszt, illetve adjunk oda minden csoportnak egyet-egyet az előző feladat során készített munkalapokból. (Segédletként adhatunk további történeti forrásokat is. Természetesen több csoport is dolgozzon ugyanazon a témán.) A megoldásokat, illetve a megoldások közül néhányat olvassassunk fel és beszéljünk meg. Az óra végén szedjük össze a munkalapokat, hogy a későbbiekben, a megfelelő anyagrészeknél (pl. a korszak politikája, a szomszédos államok lépései stb.) felidézhesük a gondolatokat, álláspontokat, utalhassunk a szövegekre. Itt térjünk vissza az óra elején kapott szövegekhez: kérdezzünk rá, mennyiben lettek világosabbak a megnyilvánulások, illetve mennyiben kapcsolhatók a kapott feladatokhoz.

Eszköz: munkalapok, a feladatok „cédulán”, illetve a munkalapon.

¹ Csoportokban, színes tollakkal, nagyméretű (pl. A3) papíron dolgozunk. A lapot annyi részre osztjuk, ahányan a csoportban vannak, +1 középső mezőt hagyunk. Minden csoport lapján szerepel a középső mezőben minden téma (feladat); egyet aláhúzunk, hogy arról mindenképpen írjon mindenki, de írhat a többiről is, ha van gondolata, véleménye. Először mindenki írja le a saját válaszát, gondolatait, és kb. 3-4 perc múlva fordítunk egyet a lapon. (A munka ideje összesen 10-15 perc.) Mindenki elolvassa, amit az előző írt, és hozzátehet (vélemény, kiegészítés, ellenvélemény). Közben nem szabad beszélni. Amikor a lap körbeér, a csoporton belül röviden megbeszélhetik a felvetéseket, gondolataikat; ezeket foglalják össze röviden a középső mezőben. Ezután frontális ismertetőket tartunk, vitát indíthatunk a megoldásokról.

Gönczöl Enikő: Magyarország szerepe a második világháborúban, részletek*

(...) A tanári lehetőségek szempontjából komoly dilemmát okoz a következő ellentmondás: a gondolkodást és a társas viselkedést torzító tévképzetek lebontására irányuló erőfeszítés annál hatékonyabb, minél kevésbé – vagyis minél fiatalabb életkorban – épültek be azok a személyes értékrendbe; ugyanakkor viszont az e kérdésekről folyó érdemi eszmecserének csak bizonyos életkor felett, a kognitív képességek birtoklásának megfelelő szintjén van realitása.

Mivel a fenti tévképzetek tartós fennmaradásának vélhetően identitásvédő, lélektani okai is lehetnek, a beavatkozás első lépése talán ennek a lelki komfortérzetnek a megbontására irányulhat. Ha az információk rendszerezése és különféle módszertani megoldások révén elő tudjuk idézni a **kognitív disszonancia érzését** az érintett tanulóknál, akkor talán fogékonyabbak lesznek a korábbi vélekedésükkel ellentétes tényekre, mint e nélkül.

Ennek során lehetséges utakként kínálkoznak például a következők:

1. Ha olyan tévképzetekről van szó, amelyeknek időbeli mélység adható, érdemes az **előzményeket** a diákok aktív közreműködésével feldolgoztatni – úgy, hogy azok megértése és elfogadása esetén kognitív disszonanciát eredményezzen bennük a követő történeti időszak téves értékelésének elfogadása.

Példa: A területi revízió etnikai alapon való jogosságának kérdéskörét (1. téma) vizsgálva, érdemes ugyanazokkal a statisztikai eszközökkel elemezni Magyarország nemzetiségi összetételét – a revízió által érintett térségekre koncentrálni – a 20. század elején, Trianont követően és a területi gyarapodások idején, s mindig megfogalmazni azokat az érvényes állításokat is, amelyek későbbi egymás mellé állítása zavarba ejtő összképet nyújthat a téves nézeteket képviselők számára.

2. Talán ugyancsak a vélekedések felülvizsgálatára ösztönző zavart idézhet elő a tévképzeteket valló diákokban, ha szembesülnek azzal, hogy **kettős mérccével** méri a múltbéli tetteket – attól függően, hogy ki követte el azokat. Ez az érzés szintén egyrészt **analóg** korábbi, illetve kortársi események elemzésével, majd egymás mellé állításával váltható ki.

Példa: Ha a magyarországi németek kitelepítését feldolgozó óra előtt sor kerül annak az érvnek a mérlegelésére és elutasításra, hogy a felvidéki magyarokat azért kell kitoloncolni Csehszlovákiából, mert a fasiszta Németország oldalán vettek részt a háborúban, akkor valószínűleg kevésbé tűnik majd elfogadhatónak a kollektív bűnösség elvének alkalmazása a hazai svábok esetében.

* A cikk teljes szövege elolvasható a <http://www.tte.hu/egyzezzunkki/> honlapon.

Fontos szerepe lehet a tévképzetek lebontásában annak is, ha különféle esz-közökkel arra törekszünk, hogy **megbontsuk** az ilyen vélekedéseket axióma-szerűen meghatározó, **monolit gondolati tömböket**. Ennek során például az alábbi eljárásokat alkalmazhatjuk:

Többféle lehetséges értelmezésben mutatjuk be ugyanazokat az eseménye-ket – elemezve azt is, hogy melyik értelmezés mögött milyen érdekek, illetve értékvilágok húzódnak meg.

Példa: A lista anyagából feldolgozható ilyen módon Magyarország szovjet „felszabadításának” témája vagy akár az a kérdés is, hogy mikor és miért ta-padt hazánkra az „utolsó csatlós” jelző.

Egy-egy eseményt, illetve viselkedésmódot olyan **összetett jelenséggént** mutatunk be, amely strukturálisan különböző és egymással ütköző részekre bontható.

Példa: Elemezhető ilyen módon például az a kérdés, hogy Horthy Miklós milyen szerepet játszott a háborús Magyarország sorsának alakulásában. Vajon tényleg minden lehetőőt megtett-e annak érdekében, hogy kivezesse az országot a háborúból? Melyik lépése szolgálta ezt, és melyik nem?

A vizsgált jelenséget történetileg mutatjuk be, amely **időben tagolható**, és szakaszonként **más-más jellemzőkkel** bíró egységekre osztható.

Példa: Egyetlen címkével át nem ragasztható, árnyalt elemzés adható példá-ul így a hazai nyilas mozgalomról, amelyről ezt követően már nehezen állítha-tó, hogy csupán a „német náciizmus rövid életű kópiája” volt.

Az előbbi megoldások és a Disputa-technika kombinációja lehet alkalmaz-ható a legnehezebb témák feldolgozása esetén. Ez esetben az elemi történeti tényeket egy olyan értékelési **mátrixban** rendezzük el, amely nem fekete-fehér igazságokat közvetít, de azért világosan megmutatja, hogy hol voltak a korbeli súlypontok.

Példa: Talán megközelíthető ilyen módon az a nehéz kérdéskör, hogy mi-lyen felelősség terheli a magyar politikát, illetve a lakosságot a hazai zsidóság jelentős részének elpusztulásáért. A két szemben álló tételmondat megfogal-mazását (Magyarországra a Harmadik Birodalom erőltette rá a zsidótörvénye-ket/Magyarország saját döntése alapján hozta meg a zsidókat diszkrimináló törvényeket) ez esetben annak átgondolása követheti, hogy milyen bizonyí-tékok látszanak igazolni, illetve cáfolni az egyik, illetve a másik vélekedést. Ezután kerülhet sor az érvényes és árnyalt ítélet közös megfogalmazása.

Fontos ugyanakkor az is, hogy a tévképzetek megbontására törekszünk, gondoljuk át, vajon milyen módon tudjuk **csökkenteni a nemzeti történelem árnyoldalaival való szembenézés személyes lelki terhét**, megkönnyítve ezzel a korábbi nézetekkel szemben álló új gondolatok lényegi önfeladás nélküli el-fogadását. Ennek elemei lehetnek például a következők:

Jól segíti a nehezen vállalható helyzetek feldolgozását az átélésen alapuló megértés. Az, ha a diákok képesek **beleélni magukat** a hátrányosan érintett emberek mindennapjaiba és a sorsukat megfordító időszakba. Ezt leginkább olyan források használata idézgeti elő, amelyek személyes élethelyzeteket mutatnak be a maguk egyediségében (naplók, visszaemlékezések, levelek, fényképek stb.). A feldolgozás legjobb formája pedig a fogalmazás (szóban és írásban), illetve a helyzetek dramatikus feldolgozása lehet.

Példa: Közelebb lehet így kerülni a zsidók deportálásának és a hazai németek kitelepítésének tragédiáiként való megértéséhez. A megérintődés után pedig már könnyebb lehet a téves nézetek valósághoz való közelítése is.

A történelmi bűnökkel való személyes szembenézést megkönnyíti, ha **távó-lítani** tudjuk magunkat az elkövetőktől. A negatív képek feldolgozása azzal is megkönnyíthető, ha be tudjuk mutatni az adott viselkedésmód kialakulásának **rendkívüli jellegét**, s ezzel kivételesnek minősíthetjük a cselekvést. Ugyancsak könnyebb teszi az elfogadást, ha tágabb kontextusba helyezve a jelenséget, bemutatjuk az elítélendő viselkedésmód **általános jellegét** az adott körülmények között – mindez alkalmas a **felelősség megosztására**.

Példa: Feldolgozható ilyen felhangokkal például a magyar hadsereg kegyetlenkedéseinek témaköre. Persze nem úgy, hogy „megtanítjuk”, mit mondanak erről a történészek, hanem a diákok által is hitelesnek elfogadott források megismerése és elemzése alapján. Úgy, hogy miközben szembesülnek a tényekkel, állításokat fogalmaznak meg, amelyek elfogadott ítéletekként válhatnak belsővé számukra.

Csökkenti az utódokra nehezedő felelősség terhét az is, ha konkrét bűnök esetben – amennyire csak lehetséges – megtörténik a konkrét **felelősök megnevezése**.

Példa: A történelmi listán szereplő témák közül ilyen lehet mindaz, amelyiknek vannak politikusokhoz kapcsolódó döntési elemei. A megnevezés mellett – az egyszerű bűnbakképzés elkerülése érdekében –, jó, ha minden esetben sor kerül a döntések történelmi összefüggéseinek elemzésére, a reális politikusi mozgástér felvázolására is.

S végül: jelentősen megkönnyítheti a tévképzetekről való lemondást, ha a tanítás keretében fel tudunk mutatni olyan példákat is, amelyek ugyan nem váltak a történelem formálói, de a rossz nemzeti döntések és a negatív tettek korszakaiban jól azonosítható gondolati és cselekvési alternatívákként jelentek meg, és mint ilyenek, pozitív azonosulási pontokat kínálhatnak a diákok számára.

Példa: A második világháború és az azt követő korszak történetéhez kapcsolódóan is számos ilyen személy és tett bemutatható – a Világ Igazai közé emelt egyszerű emberektől, például Sztéhló Gáborig és Bibó Istvánig.

Dupcsik Csaba – Repárszky Ildikó: „Munka, család, lakás.” Mit kezdjünk egyes a Kádár-korszakhoz kapcsolódó „mítoszokkal”? Két tanítási óra – részlet*

A téma alábbiakban vázolt feldolgozása egyrészt felhasználható egy „életmód és társadalom a Kádár-korban” tanítási egység bevezetéseként, másrészt, szándékai szerint, önmagában is megállhat, mintegy kiváltva a korszak társadalomtörténetének tanítását, ha szorít az idő – márpedig minden tanár tudja, hogy a 12. év vége felé az idő szorítani szokott...

Céljaink

Az óra célja kettős: egyrészt bizonyos téves vagy túlegyszerűsítő sztereotípiák tisztázása, másrészt adatsorok, diagramok elemeztetése csoportmunkában. Abból indultunk ki, hogy a család–munka–lakás témáival kapcsolatban több, egymással összefonódó „mítosz” él a közvélekedésben. Ezeket, szándékosan sarkítva, így foglalnánk össze:

1. Korábban a nők nem dolgoztak, otthon voltak a családjukkal – majd jött a kommunizmus, s a nők is az üzemekbe kényszerültek.

2. A háború előtt sok gyerek született, majd egy ideig még annál is több („Ratkó-korszak”). Aztán a Kádár-korszakban, a nők munkába „kényszerítése” és az abortusz engedélyezése (majd idővel a fogamzásgátló tabletták megjelenése) miatt visszaesett a gyerekszám.

3. Korábban értéknek számított a család, a kommunizmus azonban családeellenes volt, a Kádár-korban egyre több lett az elvált, a „csonka család”, a magányos ember (szingli).

4. A szocializmus korában az emberek **csak** az államtól kaphattak lakást, tanácsi, szövetkezeti vagy szolgálati lakás formájában.

5. A romák többsége a Kádár-korszakban nem dolgozott.

Feltételek

Szerencsésebb, ha a diákok tanultak már az 1945 utáni Magyarországról, tehát valamennyire ismerik az alapvető történéseket. Ugyanakkor ez a két óra konkrét előtanulmányok nélkül is megállja a helyét, mivel a diákoknak feltehetően van előzetes **véleménye** az említett témákról – iskolai tanulmányaitól függetlenül is (az más kérdés, mennyire megalapozott, ismereteken alapuló képről van szó). E sorok szerzőinek egyike egy kilencedikes osztályban kérdezte a di-

* A cikk teljes szövege elolvasható a <http://www.tte.hu/egyezzunkki/honlapon>.

ákok véleményét a fenti témákról – csak egyetlen tanuló volt, aki nem válaszolt egyes kérdésekre, miközben csak 16%-uk állította azt, hogy tanult már ezekről a témákról, még a nyolcadik osztályban (a „vizsgálat” további tanulságairól később lesz szó).

Ami módszertani szándékainkat illeti: előfeltétel, hogy a diákok legyenek képesek diagramot elemezni. S ezt érdemes egy olyan téma kapcsán gyakorolni, ami a tanulmányaiktól függetlenül is felkelti érdeklődésüket.

Előkészület

A témát feldolgozó óra előtti tanóra végén „közvélemény-kutatást” végzünk a tanulók körében. A névtelenül megválaszolandó kérdésekre mintegy öt perc elegendő. A fent leírt „mítoszokkal” kapcsolatos egyszerűbb, tételszerű állítások alkotják a kérdőív kérdéseit.

1. Csak az 1950-es évektől kezdtek a nők dolgozni, korábban otthon maradtak a családdal

1 – egyáltalán nem értek egyet	2 – inkább nem értek egyet	3 – igen is, meg nem is	4 – inkább egyetérték, mint nem	5 – teljesen egyetérték
--------------------------------	----------------------------	-------------------------	---------------------------------	-------------------------

2. Régen (a második világháború előtt) sok gyerek született, az 1950-es években még több, majd a Kádár-korszakban elkezdett csökkenni a születések száma

1 – egyáltalán nem értek egyet	2 – inkább nem értek egyet	3 – igen is, meg nem is	4 – inkább egyetérték, mint nem	5 – teljesen egyetérték
--------------------------------	----------------------------	-------------------------	---------------------------------	-------------------------

3. A Kádár-korszakban a felnőtt lakosság több mint fele nem élt házasságban (tehát egyedülálló, elvált vagy özvegy volt)

1 – egyáltalán nem értek egyet	2 – inkább nem értek egyet	3 – igen is, meg nem is	4 – inkább egyetérték, mint nem	5 – teljesen egyetérték
--------------------------------	----------------------------	-------------------------	---------------------------------	-------------------------

4. A Kádár-korban az emberek *csak* az államtól kaphattak lakást

1 – egyáltalán nem értek egyet	2 – inkább nem értek egyet	3 – igen is, meg nem is	4 – inkább egyetérték, mint nem	5 – teljesen egyetérték
--------------------------------	----------------------------	-------------------------	---------------------------------	-------------------------

5. Az 1970–80-as években a felnőtt roma férfiak körében <i>ugyanúgy</i> teljes foglalkoztatottság volt, mint a nem roma férfiak körében				
1 – egyáltalán nem értek egyet	2 – inkább nem értek egyet	3 – igen is, meg nem is	4 – inkább egyetérték, mint nem	5 – teljesen egyetérték

Előzetes tanári munka

Összesíteni a véleményeket, amelyeket a feldolgozásnál használunk majd (egy-egy osztály véleményeinek összesítése öt feleletválasztós kérdés esetében nem igényel sem komolyabb statisztikai apparátust, sem túl sok időt). Saját, természetesen egyáltalán nem reprezentatív vizsgálatunkban egyébként a tanulók többsége az 1., a 2. és a 3. kérdések esetében nem erősítette meg „prekonceptiónkat” – a 4. és 5. kérdésekben esetében viszont igen.

Az óra menete

Az osztályt öt csoportra osztjuk, s mindegyik csoport megkapja a kérdőívén szereplő kérdések egyikét. Majd az ehhez kapott diagramok segítségével, mintegy 5–8 perc alatt megállapítják, mennyire lehet egyetérteni az adott állítással, illetve, hogy mi a helyes válasz.

Az egyes csapatok beszámolóí előtt a tanár ismerteti az osztály előzetes „véleményét” az adott kérdésben. Majd a csoportok egyik tagja elemzi a diagramot (lehetőség szerint kivetítve, vagy ha erre nincs lehetőség, akkor legalább csoportonként egy-egy print alapján). Miután a kiválasztott csoporttag megválaszolta a kérdést, közösen megtárgyalják a tanulságokat. Feltételezzük, hogy a megbeszélés folyamán számos, a kor társadalomtörténetével, mentalitásával, életkörülményeivel kapcsolatos téma is felmerül, s ezekre mindenképpen időt kell szánni.

AZ ÍRÁSOK SZERZŐI

Bánki István vezetőtanár, ELTE Apáczai Csere János Gyakorlógimnázium és Kollégium

Baracs Nóra középiskolai tanár, Széchenyi István Gimnázium és Szakközépiskola, Pécs

Bihari Péter PhD, vezetőtanár, Fazekas Mihály Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium, Budapest

Dupcsik Csaba tudományos főmunkatárs, tankönyvszerző, MTA Szociológiai Kutatóintézet

F. Tóth Zoltán tanár, Fazekas Mihály Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium, Budapest

dr. Fazekas Csaba docens, Miskolci Egyetem BTK Politikatudományi Intézet

Fodor István történész-régész, a Magyar Nemzeti Múzeum címzetes főigazgatója

Gönczöl Enikő szakmai vezető, EduNet Tananyag-fejlesztési Alapítvány

Gyarmati György egyetemi docens, PTE BTK Történettudományi Intézet

Hosszú Gyula, tanár

Klima László ELTE Finnugor Tanszék

Kovács Mónika PhD, docens, ELTE, PPK, Interkulturális Pszichológiai és Pedagógiai Központ

Lőrinc László tanár, Alternatív Közgazdasági Gimnázium, Budapest

Mendly Lajos gimnáziumi tanár

Molnár Judit docens, SZTE ÁJK Politológiai Tanszék, történész főtanácsadó, Holokauszt Emlékközpont

Örkény Antal szociológus, egyetemi tanár, ELTE TáTK

Peragovics Ferenc tanár, Dobó Katalin Gimnázium, Esztergom

Pihurik Judit PhD, SZTE BTK

Rainer M. János történész, 1956-os Intézet

Repárszky Ildikó vezetőtanár, Fazekas Mihály Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium, Budapest

dr. Salamon Konrád főiskolai tanár, ELTE BTK

Schmidt Mária történész, Pázmány Péter Tudományegyetem

Szabó Ildikó DsC, szociológus, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem BTK Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

Szakály Sándor prof. dr. habil., történész, egyetemi tanár, Pannon Egyetem, Veszprém

Szarvas Rita tanár, Móricz Zsigmond Gimnázium, Szentendre

Trencsényi Balázs adjunktus, Közép-európai Egyetem Történelem Tanszék, Budapest

Ujvári Pál tanár, oktatási szakértő, Fazekas Mihály Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium, Budapest

dr. Ungváry Krisztián tudományos munkatárs, 1956-os Intézet

Valuch Tibor történész, MTA PTI–1956-os Intézet

Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát

Zeidler Miklós adjunktus, ELTE Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék